

HA 1719

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

2-3

ADÉM

SIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/2—3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A hazai ősnymtatványok példányai

Magyarországon a 15. században két, viszonylag rövidéletű műhely tevékenykedett. A Hess-féle officinában a *Chronica Hungarorum*¹ és a *Basilius Magnus*² készült, az ún. *Confessionale* nyomdájában pedig a névadó művön³ kívül példányból ismeretes még Laudivius munkája⁴ és a Han-féle búcsúlevél.⁵ A *Chronicából* kilenc, a *Basiliusból* két példány maradt mára fenn, a *Confessionale*ből pedig öt, amíg Laudivius és Han búcsúlevele csupán egyetlen példányban. Összesen tehát öt nyomtatvány 18 példányáról van szó. E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy a Hess-féle officinából származó valamennyi és a *Confessionale*ban készültet pedig két példány kivételével⁶ mindet eredetiben tanulmányozhatta. Az analitikus nyomdászati vizsgálódáshoz — a *Chronica* római példányát kivéve — mindegyikről eredeti méretű papírmásolat is készült. Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy a nyomtatványok szövegében mutatkozó eltérések vizsgálatán⁷ túlmenően maguk a példányok is alaposabban szemügyre vehetők és összehasonlíthatóak legyenek. Ezen kívül cél volt a kötetek történetének felderítése is.

A hazai ősnymtatványok példányaival a korábbi szakirodalom természetesen már többször is foglalkozott.⁸ A *Chronicára* vonatkozó ilyen jellegű adatokat elsősorban a hasonmáskiadások kísérőszövege tartalmazza.⁹ A Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok példányainak rendszerezett áttekintésére mindezek ellenére első ízben mégis csak a következőkben kerül sor. Mód nyílik ebben a korábbi ismeretek kritikai átvizsgálása mellett — bizonyos részterületeken — újabb napvilágra hozott adatok közlésére is.

Helyesnek, sőt szükségesnek mutatkozott ennek a feladatnak elvégzése, hogy a 15. századi hazai nyomdászatra vonatkozó eddigi, bizonyos igen csak korlátozott

¹ RMNy 2.

² RMNy 1.

³ RMNy 3.

⁴ RMNy 5.

⁵ RMNy 6.

⁶ Berlin és Túrócszentmárton.

⁷ Magyar Könyvszemle 1988. 1 —19.

⁸ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 123—126, 132—134, 142. (A továbbiakban: FITZ: *Hess*.) *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapestini 1970. LV, LX. (A továbbiakban: CIH.) *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 4, 12.

⁹ *A Budai Krónika*. FRAKNÓI Vilmos gondozásában. Bp. 1900. 22. 31. (A továbbiakban: *Budai Krónika*.) — *Chronica Hungarorum*. SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973. XVII—XIX. (A továbbiakban: *Chronica Hungarorum*.)

ismereteknek akárcsak szűkkörű bővítésére alkalmat nyújtó legkisebb lehetőség se maradjon felhasználás nélkül.

A példányok ismertetése során — beleértve a szakirodalom által közölt és részben igen részletesen leírt, de a második világháború következtében elpusztult, illetve eltűnt két kötetet is¹⁰ — előbb a Hess, majd a *Confessionale* nyomdájának termékeire kerül sor. Egy-egy műhelyen belül a feltételezhető kronológiában követik a kiadványok egymást. Hess: I.1. *Chronica* — I.2. *Basilius*. — *Confessionale*: II.1. *Confessionale* — II.2. *Laudivius* — II.3. *Han*. Egy-egy művön belül a példányok leírása azok első, nyomtatásban napvilágot látott ismertetésének időrendjébe találhatók. *Chronica*: A. Bécs — B. Lipcse — C. Bp. Egyetemi Könyvtár — D. Róma — E. Prága — F. Bp. OSzK — G. Párizs — H. Krakkó — J. Leningrád — K. Braunsberg. — *Basilius*: A. Bécs — B. Salzburg — C. Eichstätt. — *Confessionale*: A. Bp. Egyetemi Könyvtár 46 — B. Berlin — C. Bp. Egyetemi Könyvtár 45 — D. Gyöngyös — E. Turócszentmárton. Ezeknek a több példányban fennmaradt műveknek esetében összefoglaló is készült, amely az ismertetések végén áll.

CHRONICA

I.1.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Inc. 5. F. 35.

Ez a *Chronicának* az a példánya, amely jelenlegi őrzési helyén a legrégebből mutatható ki. A bécsi udvari könyvtár vezetője, Petrus Lambecius (Peter Lambeck) 1666-ban kiadott írásában elsőként adott hírt erről a kötetről.¹¹ Ebben az ismertetésében — a pontos impresszumadatok mellett — említést tett a Hess-féle ajánlásról is.¹² Lambecius közlését Maittaire, anélkül, hogy látott volna belőle példányt, átvette. Ettől kezdve nemzetközileg is számon tartották az első magyarországi ősnymtatványt.¹³ Magyarországon elsőnek Bél Mátyás tudósított 1745-ben a *Chronicáról*, ugyancsak Lambecius alapján.¹⁴

A példányban a Hess-féle ajánlás alatt — a rövidítések feloldásával — a következő, 15. századvégi, kéziratos tulajdonbejegyzés olvasható: „Iste liber est conventus Wiennensis ordinis fratrum praedicatorum in Austria”. Ugyanez a szöveg ugyanattól a kéztől megismétlődik a d₁₀a lap alján és a kolofon alatt is, míg — immár negyediként — a kötet végén is olvasható nagyobb, gondos könyvrírással, de itt utána még a „frater Wolfgangus” szavak is állnak. Fraknoi¹⁵ — majd nyomában

¹⁰ Braunsberg és Salzburg.

¹¹ LAMBECIUS, Petrus: *Diarum sacri itineri Cellensis*. Vindobona 1666. 267.

¹² Érdekes, hogy utóda, Adamus Franciscus Kollar egy évszázaddal későbbi munkájában, amelyben Lambeciusnak a nagy bécsi gyűjteményről írt ismertetését egészítette ki, a *Chronicát* tévesen 1483. évszámmal közölte: *Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, editio altera, opera et studio Adami Francisci Kollarii. I. Vindobonae 1766. 690. has.

¹³ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. Pars I.* Amstelodami 1733. 331, 131. — *Tom. IV.* Londini 1741. 360, 526.

¹⁴ SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Viennae 1746. XVI.

¹⁵ *Budai Krónika* 26.

mások is — arra a következtetésre jutottak, hogy a már a megjelenését követően hamarosan a bécsi domonkosok kolostorához tartozó kötetet a II. József idején végrehajtott szakularizálás során vitték át az udvari könyvtárba. Ez azonban a fentiek ismeretében nem állja meg a helyét: a könyvet már 1666-ban Lambecius a mai őrzőhelyén forgatta.

Az első nyomtatott lap tetején másfélsoros kézírás áll a 16. századból, de ez a rendelkezésére álló másolat alapján nem volt kiolvasható. A könyv margóján több kéztől származó bejegyzés található. A legkorábbi a beírások közül még bizonyosan a bécsi domonkosoknál került bele (pl. a_{3,a}), amit egy rendi vonatkozású megjegyzés támaszt alá (e_{1,b}). Jóval későbből származik az a beírás úgy 1700 tájáról a magyarok történetének a császári könyvtárban található kéziratával történt összevetés során megfigyelt, eltérő névformát örökítette meg (a_{3,a}). Időben e kettő között — főleg a kötet első füzetében — még több további kéz hagyott nyomot a lapszéleken. Ezek a 16. század folyamán főleg a személy- és helyneveket vetítették ki a szövegből a margóra.

A bécsi példány a 19. század első felében új, egész bőr kötetet kapott, amelyen az aranyozott császári sas látható. Feltehetően ekkor vágták ki és ragasztották fel egy üres papírlapra a könyv végén álló, nagyobb betűs tulajdonosbejegyzést az eredeti papírt erősen körülvágva. Ennyi maradt meg a kiadvány utolsó leveléből. A közvetlenül előtte álló, ugyancsak üres levél (g₇) ma nem található a kötetben, akárcsak a legelső sem.^{15a} A szövegileg tehát így teljes *Chronicát* rubrikálták. Az iniciáléknak a szedésben üresen hagyott helyét piros tollrajzos kezdőbetűkkel töltötték ki, a fejezetek élére incipitjelet raktak, a nagybetűk egy részét függőleges vonással hangsúlyozták.

I.1.B. Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. Vet. 1473, 14.

A *Chronicának* ezt a példányát díszítették a legszebben és legigényesebben. Már az ajánlás élén álló szűk kis helyre is többszínű, tollrajzos iniciálé került. Ennek hátlapján, a szövegkezdet elején nagyméretű „P” betű áll, amelyhez a lapszegélyre is kiterjedő, indafonatos díszítés tartozik. A második részt kezdő, ugyancsak „P” (a_{10,a}) is polychrom rajzú, de ez már nem terjed túl a nyomtatás által erre a célra kihagyott sorokon. Az összes többi iniciálét a rubrikátor piros tintájával rajzolta be a nyomdász által erre a célra fenntartott helyre. A fejezetcímek aláhúzással, a nagybetűk pedig függőleges áthúzással nyertek kiemelés. A fejezetek élére incipitjel került.

Paulus Wallaszky¹⁶ volt az első, aki hírt adott erről a példányról Carolus Andreas Belius, lipcsei egyetemi tanár¹⁷ figyelemfelhívása nyomán 1769-ben.¹⁸

A 19. század utolsó negyedében készült, félhártya kötésben fennmaradt könyvben semmi nyom sem maradt a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozólag. Az első

^{15a} A GW 6686 csak az első üres levél hiányáról tudósított.

¹⁶ 1742–1824. 1767-től Németországban tartózkodott tartósan, és azon belül is Lipcsében. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV.* Bp. 1914. 1410–1412. has. (A továbbiakban: *Szinnyei.*)

¹⁷ 1717–1782. Bél Mátyás fia. *Szinnyei I.* 777–780. has.

¹⁸ WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96–97.

kötéstáblába írták tintával úgy száz éve a később ismertetésre kerülő, téves lapszámozásra vonatkozó, német nyelvű megjegyzést. Felette olvasható a ceruzával tett észrevétel a múlt század derekáról: „Hain 4994, qui hunc librum non vidit”. Az első, nem eredeti, üres levelet követő, nyomtatott ajánlás alatt látható az ovális keretbe foglalt „Bibl. Univers. Lips.” szövegű tulajdonbélyegző lenyomata. A nyomtatványt nagyszámú, a szöveg tartalmát, ill. a fontosabb személyek nevét tartalmazó, latin nyelvű, igen apró, kézírásos megjegyzés kíséri a margókon még a 15. századból. A 40. (valójában 38.) levél rektójának alján öt sornyi bejegyzés áll latinul Gertrúd királynő kapcsán. A kolofon alatt továbbra is ugyanattól a kéztől hét sor olvasható, amelynek szövegét Fraknoi teljes terjedelmében közölte.¹⁹

A szépen diszített kiadványt tartalmilag is igényesen tárták fel. A *Chronica* szövegét három részre tagolva, ezt minden levél rektójának tetején közölték arabszámmal. Hess maga csak két szövegkezdetet jelölt ki, egyrészt a hunok, másrészt a magyarok története élén, ahol a szedésben nagyméretű kezdőbetűnek hagyott helyet (a_2b és $a_{10}a$). A kötet gondozója Szent László koronázásával harmadik részt is kijelölt az általa 36.-nak jelölt (valójában a 34. = d_2) levél verzója közepén.

Az említett részjelölés mellett a rubrikátor levélszámozással is ellátta a kötetet, amely arabszámok formájában olvasható a verzólapok jobb felső sarkában. Ebbe azután hiba csúszott, mert a 28. és 32. szám kimaradt. A sorszámozás az első nyomtatott levélen (a_2) kezdődik, így a 69. sorszám áll a kolofont viselő lap tetején.

A budai nyomtatvány utolsó öt, üresen maradt lapján (g_6b , g_7ab és g_8ab) kezdődik a korabeli viszonyokhoz mérten meglepően igényes és gazdag — összesen nem kevesebb, mint 668 tételt tartalmazó — kézíratos név- és tárgymutató. A szoros betűrendben álló jegyzék a kötetben belül megadja előbb a rész, majd a levél számát, de természetesen az említett sorszámozási hibával. A lista elkészítése is jól nyomon követhető, hiszen ez is ugyanattól a kéztől származik, mint aki a fentebb említett lapszéli megjegyzéseket tette. Végigolvasva a kötetet, ő ugyanis a mutató számára jelentősnek ítélt neveket és témákat rendkívül apró betűkkel a margóra jegyezte. Ezt követően azután „kicédulázta” ezeket, ahogy ezt a filológus zsargon ma mondja. Betűrendbe rakva a cédulákat készült el azután a mutató szövege, amely ma összesen hét lapon foglal helyet. Az ezt követő lapon olvasható — továbbra is ugyanannak a személynek írásával — a magyar királyok jegyzéke Attilától Mátyásig. Még további hét üres lap is található a kötetben. Az ismeretlen, aki a mutatót — feltehetően még a 15. században — összeállította, tehát hosszú jegyzékekkel számolt, amikor a *Chronica* végén meglevő öt üres laphoz még vagy kétszer annyi továbbit csatolt más — mérleg helyett ökörfejes vízjelet viselő — papíron.

I.I.C. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 10.

Az első hazai nyomtatványnak, amely ráadásul a magyarok történetét tartalmazza, ez az egyetlen fennmaradt példánya, amelyet nyomtatásától a mai napig megszakítás nélkül Magyarországon őriznek. Ennek tudható be, hogy viszonylag

¹⁹ *Budai Krónika* 24 25.

igen sok és változatos jellegű adat maradt fenn róla. Az ebből kialakuló história terjedelemben ezért messze meghaladja az összes többi példányét.

A 18. század második felében Magyarországon az írásbeliség — a korábbi korszakokkal összehasonlítva — igen örvendetes módon mind a hivatali ügyvitelben, mind a magánszemélyek feljegyzéseiben és leveleiben rendkívüli fejlődésnek indult. Ennek tudható be, hogy az említett félévszázadból meglepően sok adat maradt fenn erről az ún. Dessewffy—Jankovich-féle példányról. Időrendbe rakva ezeket — kiegészítve néhány nyomtatásban is napvilágot látott forrással — a következő kép alakult ki e kötet sorsáról.

Az első feljegyzés mindössze húsz sorra terjed. Kéziratos kivonat ez a *Chronicának* a hétvezértől Szent Istvánig tartó részéből, amelyet 1751. január 3-án készített Hanusfalván az akkor ott Dessewffy Tamás tulajdonát képező könyvből Tahí József, ungmegyei bíró.²⁰ A bevezető pontosan közli Hess nevét, akit szerzőnek tart, valamint a „Buda 1473” impresszumadatokat. Említést tesz még a László prépostnak szóló ajánlásról is.

Feltehetően ez a feljegyzés adott indítást Kaprinai Istvánnak, a neves jezsuita történésznek, hogy a *Chronica* eme példányáról másolatot készítsen. Johann Kriebel feltételezte, hogy ennek célja a szöveg publikálásának terve volt.²¹ Kaprinai másolata a *Chronica* Dessewffy-féle példányáról fennmaradt.²² 1766. április 30-án kelt levelében Kaprinai megírta Dobai Székely Sámuelnek, hogy milyen kényelmetlen helyzetbe került a *Chronica* kapcsán. A könyv nála volt kölcsönbe Kassán, amikor 1765-ben áthelyezték Nagyszombatba. A könyvet — több más kötettel egyetemben — augusztus 15-én délután négykor a kassai jezsuita rektor jelenlétében átadta Steinhübl könyvkötő, eperjesi polgárnak azzal, hogy az juttassa el Eperjesen Kriebelnek, akit Kaprinai írásban kért meg a *Chronicának* Dessewffyhez történő továbbítására. A könyv tulajdonosa Pálfalvi Imrén keresztül mégis felszólította Kaprinait, hogy szolgáltatassa vissza a könyvet, mert Steinhübl nem kézbesítette ki a levelet Kriebelnek. Kaprinai kérte tehát Dobai Székelyt, hogy faggassa ki az ugyancsak Eperjesen lakó Steinhüblt ez ügyben. Egyidejűleg írt Kriebelnek is.²³

Úgy tűnik, hogy a kötet Kaprinaitól eljutott Kriebelig, aki Eperjesen volt evangélikus lelkész, és aki feltehetően ebben az időben tanulmányozta azt, mert erről később igen részletes leírást adott — név nélkül — a több folytatásban megjelent írásában.²⁴ Cikksorozata a 18. században publikált legjobb magyarországi nyomdatörténet.²⁵ De mások is forgatták ez idő tájt és ezen a vidéken ezt a példányt. Így Kriebel kollégája, az ugyancsak történelmi érdeklődésű, iglói evangélikus lelkész, Jonas Andreas Czirbesz kezében is járt. Jakob Ferdinand Miller úgy értesült, hogy tőle Iglóról került a kötet Fejérvári Károlyhoz.²⁶

²⁰ Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° XXIX. 87—88. 38. sz.

²¹ *Kaiserlich königlich allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländer.* IV. Wien 1774. 284. (A továbbiakban: *Anzeigen.*)

²² Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 1—133.

²³ Bp. OSzK, Quart. Lat. 784/2. 66a—66b.

²⁴ *Anzeigen IV.* 1774. 283—284.

²⁵ *Magyar Könyvszemle* 1982. 26—31. Köszönet illeti Szelestei N. Lászlót, e cikk íróját, aki a Dessewffy-kötet kapcsán több forrásra és összefüggésre volt szíves felhívni a figyelmet.

²⁶ Bp. OSzK, Quart. Lat. 63/12. 229a—229b.

Fejérvári maga is behatóan foglalkozott szűkebb pátriája, Sáros megye történetével. Jelentős régiség- és könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. Tervezte a hazai nyomdászat történetének megírását is, amit azonban — úgy tűnik — nem sikerült megvalósítania.²⁷ Kastélya Komlóskeresztesen állt, néhány kilométer távolságra csupán Hanusfalvától, ahol egykor Dessewffy őrizte nevezetes könyvét.²⁸

Dessewffy Tamás, a felkelő nemesség alezredese utód nélkül hunyt el.²⁹ Fivérének, Andrásnak azonban fiúágon is többízigen voltak leszármazottai.³⁰ Fejérvári minden bizonnyal meg kívánta szerezni könyvtára számára a szomszédos birtokon őrzött, Dessewffy-féle *Chronicát*, amelyhez a jogcímet feltehetően anyja jelentette, aki Dessewffy Anna volt.³¹ Fejérvári tervének megvalósítása azonban a Dessewffy- és az azzal igen szoros rokonságban állott Szirmay-család tagjainak, illetve azok jogi képviselőinek ellenállásába ütközött. A rendkívül bonyolult ügyre csak közvetetten lehet következtetni Fejérvári és Jankovich Miklós közötti levelezésből.³²

Podhradzky — Dobai Székelyre hivatkozva — arról tudósított, hogy a később Jankovich tulajdonába került *Chronica* elé Szirmay Tamás ezredes kiadás, latin nyelvű megjegyzéseket írt be.³³ Ilyet aligha engedhetett meg magának egy alkalmi olvasó, így arra kell gondolni, hogy a kötet egykor Szirmayé volt, aki 1688 és 1743 között élt, és egyetlen lányának második férje Pottornyai András volt.³⁴ Ez utóbbinak neve sűrűn előfordul a Fejérvári és Jankovich közötti levelezésben, mint akinek írásos „cessio”-jával (hozzájárulás, átengedés) kaphatta csak meg később Fejérvári a *Chronicát* tartalmazó kötetet. Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy a könyv — Dessewffy Tamást megelőzően — Pottornyai³⁵ apósáé, Szirmay Tamásé volt.

A korabeli nemesség — különösen egy megyén belül — gyakran állt egymással rokoni kapcsolatban, akár több házasság révén is. Különösen állt ez a Dessewffy- és a Szirmay-családra. Szirmay [V.] István, aki 1711-ben a grófi címet nyerte el, és aki nagybátyja volt a bejegyzést tevő Szirmay Tamásnak, adoptálta nővére lányának fiát, Dessewffy Tamást, akiből így gróf Szirmay Tamás lett. Ő 1739-ben, majd pedig az azonos nevű fia 1760-ban Sáros vármegye főispánja volt.³⁶ Ilyen összefonódott családi körülmények között, amelyet ráadásul több fiúutód nélkül meghalt személy — közöttük éppen a *Chronica* tulajdonosai: Szirmay Tamás és Dessewffy Tamás —

²⁷ *Magyar Könyvszemle* 1982. 32.

²⁸ Szóbeli értesüléseit Miller sorra megörökítette cikkeiben. Az egyikben arról számolt be, hogy a *Chronica* a gömörmezei Csetneken volt található Dessewffynél (*Zeitschrift von und für Ungern. III.*) Pest 1803. 311. A továbbiakban: *Zeitschrift.*) Ez természetesen nem felel meg a valóságnak, hanem összetévesztése a Dessewffy-család hasonlóan csengő egyik nemesi előnévvel a „cserneki”-vel, amelyet egykori szlavóniai származási helyük után viseltek.

²⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai. III.* Pest 1858. 304. (A továbbiakban: *Nagy Iván.*)

³⁰ *Nagy Iván III.* 302.

³¹ *Nagy Iván IV.* 139.

³² Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/298.

³³ *Chronicon Budense.* [Ed.] Joseph PODHRADZKY. Budae 1838. XV. (A továbbiakban: *Chronicon Budense.*)

³⁴ *Nagy Iván IX.* 468, X. 741.

³⁵ Neve az említett levelezésben „Potturnyai” formában olvasható.

³⁶ *Nagy Iván X.* 744 - 745.

bonyolult örökösödési viszonyai színeztek, a ma rendelkezésre álló adatok között biztonságosan már nem lehet eligazodni.

Úgy tűnik azonban, hogy az ifjú Jankovich igen, mert nagy erővel vetette be magát a *Chronica* megszerzésébe. Ő ugyanis, ha más forrásból nem is, de Kriebel említett cikksorozatából, biztosan értesült az első magyarországi nyomtatványról az egyetlen hazai példányáról, amelyet Sáros megyében őriztek különböző helyeken különböző személyek. A szenvedélyes gyűjtő, aki később minden idők legnagyobb hazai magánkönyvtárát mondhatta magáénak, fáradhatatlan levelezésbe kezdett e kötet megszerzése érdekében. 1793 derekától egész sor levelet intézett elsősorban Fejérvárihoz, de Czirbeszhez és a Dessewffyékkel rokonságban álló Szirmay Antalhoz is.³⁷

A *Chronica* sorsát alakító, de ma már nehezen kikövetkeztethető események nagyjából a következőképpen alakultak. A kötet Czirbesztől Iglórol visszakerült Eperjesre, azonban nem Fejérvári kezébe, aki pedig ott városi házzal rendelkezett, hanem az evangélikus kollégium könyvtárába. Úgy tűnik, hogy ezt a megoldást a tisztázatlan jogi körülmények miatt kellett választani. 1794. augusztus 26-án Fejérvári megírta Jankovichnak, hogy a kollégium rektora, Karlovszky János³⁸ — Pottornyai írásos hozzájárulása és Jankovich hathatós közbenjárására — kiszolgáltatta végre neki a kötetet.³⁹ Emiatt azután a Dessewffy-család jogi képvisellete élesen tiltakozott.⁴⁰ Fejérvári ekkor már súlyos beteg volt, így az erről szóló levelet is már csak tollba tudta diktálni. 1794. december 6-án elhunyt.⁴¹

Jankovich a továbbiakban is fáradhatatlannak bizonyult. Úgy látszik, hogy összeköttetései révén sikerült elsimítania az ügyet a Dessewffy-örökösöknél. Így a kötet birtokában levő özvegy Fejérvári Károlynéhez fordult,⁴² akinek az érdekeit a már említett Szirmay Antal képviselte. Ez utóbbin keresztül értesült Jankovich arról, hogy az özvegy a könyvért húsz aranyat kért, amit ő sokallott. Alkudozásra fogta tehát az ügyet, és a kb. 85 forintnak megfelelő húsz arany⁴³ helyett hatvan forintot ígért.⁴⁴ Fejérváriné engedett Jankovich kérésének, amit az hálás levélben köszönt meg. Írásához egyben mellékelte is azt az utalványt, amelyre Kieler és Henzelmann eperjesi kereskedők hatvan forintot fognak az özvegynek kifizetni.⁴⁵ Fennmaradt a fiatal Jankovich gondos feljegyzése a legnevezetesebb beszerzéseiről, ahol is 20/1796 sz. alatt 1796 februárjában beírta a 60 forintot a *Chronicáért*.⁴⁶ Ezt

³⁷ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298, 731, 820.

³⁸ HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*. Kassa 1896. 342.

³⁹ Miller is hangsúlyozta, hogy Dessewffy és Jankovich között több kézen ment át a kötet (*Zeitschrift* III. 1803. 311.).

⁴⁰ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298.

⁴¹ *Szinnyei* III. 279.

⁴² Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1795. július 21.

⁴³ [KORABINSZKY, Matthias]: *Almanach von Ungarn 1778*. Wien und Pressburg. 421.

⁴⁴ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10.: „Ezen szörnyű árát egy könyvnek alábbszállítani és 60 forintban meghatározni méltóztatna.”

⁴⁵ Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. február 16. — Az utalvány fejében Jankovich Pesten fizetett Lindemann kereskedőnek 1796. február 11-én.

⁴⁶ *Az OSzK Évkönyve 1970—1971*. 131. — Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/23. IV.

követően még hosszás írásbeli alkudozást folytatott az egész Fejérvári könyvtára is, amelyet végül 1800. tavaszán megvásárolt.⁴⁷

Alighogy megszerezte Jankovich az általa annyira áhított *Chronicát*, Széchényi Ferenc utasította Kovachichot, hogy vásárolja meg ezt a nagy ritkaságot a felállítandó országos könyvtára számára. Jankovich azonban vérbeli gyűjtő módjára elhárította Széchényi törekvését.⁴⁸ A két gyűjtemény azonban — jóval később ugyan — mégis csak egyesült, amikor az országgyűlés megvásárolta a csődbe jutott Jankovich ún. első könyvtárát, amelyet 1836. június 17-én — a *Chronicával* együtt — átadott a Széchényi által alapított gyűjteménynek.⁴⁹

A *Chronica* Dessewffy-féle példánya történetjének külön, és nem is a legrövidebb fejezetét képezi annak a kötetnek rekonstrukciója, amelyben az évszázadokon keresztül fennmaradt. Többen is, akik a 18. század második felében forgatták ezt, beszámoltak arról, hogy abban a *Chronica* elé volt kötve található Julius Caesar munkája. Ez olvasható már Kaprinainál⁵⁰ és Kriebelnél⁵¹ is. Jankovich, miután látta magát a kötetet, többször is ezt ismételte a Fejérváriékkal folytatott levelezésében. Különösen, amikor véglegessé vált, hogy megkapja a könyvet, minden írásában hangsúlyozta Caesar művét, sőt a kifizetésről szóló utalványra is gondosan rávezette, hogy az összeg Julius Caesar és a *Chronicon Hungarorum* fejében jár.⁵²

Könnyen kitapintható, hogy miért volt olyan nagy Jankovich buzgósága e téren. Ugyanis Kriebel a kötetről adott igen részletes leírásában annak a feltételezésének adott hangot, hogy Caesar munkája is a budai nyomdában készülhetett. Jankovich tehát azt remélte, hogy az immár lealkudott árért még egy további hazai ősnymtatványhoz is hozzájut.

Miller már 1803-ban kétségbe vonta ezt a feltételezést.⁵³ 1811-ben a klasszikus auktorok hazai előfordulásának ismertetése során Jankovich a következőket írta: „A feledékenység fellege borítja Magyarországon legelsőben kinyomtatott classikus szerzőknek pártfogóit”, utána felsorolta a Hess-féle *Basiliust* és a hozzányomott *Apologia Socratist*. A következő mű „Caesaris C. Julii Oratio Vesontione ad Milites habita. C. Praef. Andreae Brentii Patavini. — Papirossa — betűi — rövidítésének módja, könyvformája egészen az, melly az előbbeni könyvnek. Netalántán a kézírás a papirossal együtt (melly akkor még Magyarországon nem készítettett) Rómából magával hozta Hess. Tulajdon régiségeim között oltalmazom e ritka tüneményt.”⁵⁴ Toldy Ferenc pontosan átvette ezt, kiegészítve a terjedelem megjelölésével: „Julii Caesaris Oratio Vesontione ad milites habita cum praefat. Andreae Brentii Patavini. 4r. 10 lev. melyet a Basili libelluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall

⁴⁷ Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 122.

⁴⁸ KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos könyvtára. I.* Bp. 1905. 32.

⁴⁹ Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 152.

⁵⁰ Bp. OSzK Quart. Lat. 784/2. 66a.

⁵¹ *Anzeigen IV.* 1774. 284.

⁵² Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10, február 11, február 16.

⁵³ *Zeitschrift III.* 1803. 309.

⁵⁴ *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I.* Buda 1811. 91–92.

Hess Andrásénak.⁵⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállításán is még Toldy véleménye alapján mutatták be ezt a Caesar-féle kiadványt 1877-ben, mint feltételezett budai nyomtatványt.⁵⁶ Az 1882. évi nagy budapesti könyvkiállításon a legrégebb hazai nyomtatványok sorából azonban már tudatosan kihagyták ezt a Caesar-nyomtatványt, hangsúlyozva egyben, hogy Hess műhelyéből csak a *Chronica* és a *Basilius* ismeretes, más nem.⁵⁷ Közel félévszázad után Ballagi, bár kételkedően, de azért még mindig felvette a budai vonatkozású nyomtatványok sorába.⁵⁸

Fitz értetlenül állott a fenti feltételezéssel szemben, hiszen mind a papír, mind a betűk, de a rövidítések formája is teljesen eltér a Hess által használtaktól. Így jogosan tette fel a szónoki kérdést: „Hol volt Jankovich és Toldy szeme?” Fitz végül közölte a GW 1930-ban közreadott nyomdászmeghatározását,⁵⁹ amely szerint a Jankovich-féle kis kötetet Rómában Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta.⁶⁰

Újra elővéve ezt a végül is megoldatlanul maradt problémát, hogy miként is juthatott Jankovich arra a gondolatra, hogy Julius Caesarnak könyvtárában őrzött egyik ősnyomtatványkiadását Hess munkájának tekintse, vissza kell kanyarodni Kriebelhez, aki a Dessewffy-féle *Chronica*-kötet legjobb leírását adta.

„An eben dieses Volumen, welches die Chronik des Andreas Hess in sich enthält, ist ein anderes Volumen angebunden, ohne Titelblatt, und ohne irgend eine ausdrückliche Meldung des Druckortes, bloss mit der am Ende vorkommenden Anzeige des Jahres mit den deutchen Buchstaben: Lxxjjj; womit das 1473ste Jahr offenbar angezeigt wird, welches die Commentarios Julii Caesaris de bello Gallico in sich enthält, und mit einem etwas kleinere, mehr in die Mönchschrift und den deutschen Charakter fallenden Typus abgedruckt, und nach aller Wahrscheinlichkeit, auch zu Ofen herausgekommen ist; denn auf den Rändern desselben, die sehr breit sind; so wie das Papier in beyden sehr vortreflich ist; zeigen sich geschriebene Anmerkungen einer Hand, die so alt, als das Buch selbst seyn muss, und muthmasslich die Hand des ersten Besitzers dieser beyden Bücher ist, der, wie er sie in einem Jahre, und zu einer Zeit aus der Presse erhalten, auch sogleich zu seinem Gebrauch zusammen heften und binden lassen. Der Band hat gewiss alle Merkmale, des Altherhums der Bücher an sich.”⁶¹

Amint ez a fentiekből világosan kitetszik, Kriebel igen jó és pontos nyomokat adott a Dessewffy-féle kötet rekonstruálására. Tehát korabeli kötésben volt abban együtt Caesarnak a gall háborúkról írt művének „[14]73” évszámmal ellátott — nyomdász és nyomdahely feltüntetése nélküli — kiadása és a *Chronica*. A két mű betűtípusa nem egyezett meg ugyan egymással, de a széles margó és papír, továbbá az azonos kéz bejegyzései arra indították Kriebelt, hogy valószínűnek tartsa ennek a Caesar-kötetnek budai eredetét.

⁵⁵ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

⁵⁶ *Magyar Könyvszemle* 1877. 305—306.

⁵⁷ *Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz.* Bp. 1882. 133. — *Könyvkiállítási emlék.* Bp. 1882. 136.

⁵⁸ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711.* Bp. 1925. 4. sz. (A továbbiakban: Ballagi.)

⁵⁹ GW 5098.

⁶⁰ FITZ: *Hess* 137.

⁶¹ *Anzeigen IV.* 1774. 284. — Kivonatol magyar fordítása Szelestei N. Lászlótól: *Magyar Könyvszemle* 1982. 28.

A Kriebel-féle leírás által rendkívül jól körülhatárolt területen nem volt gond rátalálni arra az egyetlen Caesar-kiadásra, amelyre az ő valamennyi adata ráillik. Ezt, a csak az évszám utolsó két számjegyét feltüntető könyvet Konrad Fyner készítette Esslingenben a Hess által használt mintegy 110 mm méretű betűnél kisebb, 96 mm-es típusal.⁶² Magyarországon ebből az ősnymtatványból két példányt is őriznek, mindkettőt az OSzK-ban.⁶³ A kettő közül az egyiket⁶⁴ Jankovich bejegyzése szerint Lipcséből vásárolta, így a Dessewffy-féle kötet felismerése szempontjából nem volt számításba vehető. A másik kötetre⁶⁵ azonban Kriebel leírása minden szempontból ráillik.

A korabeli fatáblás kötés egykor ugyancsak Jankovich gyűjteményébe tartozott, és tartalmazza Caesar említett kiadását, de elébektöve e római császár életrajzát is ugyanabból a nyomdából, méghozzá a teljesen kiírt 1473. évszámmal. Az esslingeni műhely e két termékét rendszerint együttesen adta közre.⁶⁶ Az életrajz, amelyből e példányban hiányzik az első két levél, amint ezt Kriebel is megírta, szerzősége a legutóbbi időig problematikus volt. Így voltak, akik pl. Julius Celsus nevéhez kötötték,⁶⁷ míg végül a GW megállapította, hogy az Petrarca írása.⁶⁸

Ilyen előzmény után nem csoda, hogy Jankovichnak is gondjai voltak a kiadás pontos azonosítása terén. Az ő tollából olvasható a most tárgyalás alá kerülő kötet első szennylevelének rektójára felül írt sorok: „Videntur hoc. Boni Accursii Pisani Animadversiones in Commentaria Caesaris omnia, esse, quibus subjungitur ipse Caesar de Bello Gallico”. Azonban ez a meghatározási kísérlet zsákutcába vezetett, mert a Bonus Accursius-féle Caesar-kiadás az ősnymtatványirodalom egyik sohasem létezett, ún. fantomkiadása volt „Ferrara 1474” megjelöléssel.⁶⁹

Féltetéve ezeket a korábbi, megtévesztőnek bizonyult, téves meghatározásokat, érdemesnek, sőt szükségesnek tűnt az OSzK Inc. 545. jelzetű kötetének alaposabb megvizsgálása. A kötés mindkét, meglehetősen megviselt, vastag fatábláját barna bőrrrel vonták be, és azt nyolc különböző bélyegző vaknyomásával gótikus stílusban ékesítették. A táblák beosztása és a díszek közül hat pontosan megegyezik az MTA Könyvtárának már korábban hazainak minősített kötésével, magyarok történetét is tartalmazó, ún. Nagyenyedi-kódexszel. Így kétségtelen, hogy mindkét kötés ugyanabból a magyarországi műhelyből került ki.⁷⁰ Az egykor két kapcsot és egy-egy 45 × 45 mm méretű, négyszögletes köldökdszt is viselő táblák mára már igen-csak megkoptak, sőt helyenként rongyos állapotban vannak.

⁶² GW 5874.

⁶³ CIH 877.

⁶⁴ Bp. OSzK Inc. 544.

⁶⁵ Bp. OSzK Inc. 545.

⁶⁶ HAIN 4226.

⁶⁷ *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum. II.* London 1912. 512. IB 8905.

⁶⁸ GW 5874 Anm. 1.

⁶⁹ GW. I. 70. has.

⁷⁰ A meghatározás Rozsondai Marianne-nak köszönhető. — CSAPODI Csaba: *A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény.* Bp. 1973. 8–10. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.). A ma K 32 jelzetű könyv korábban a Lat. Cod. 4° 12. számot viselte. — Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Bp. 1973. 80. sz., 3. tábla. — *Művészeti könyvkötések régen és ma.* Bp. 1986. 21. sz.

A gerincét már korábban elveszíthette, mert azt később⁷¹ más minőségű bőrrrel, amelyet párhuzamos vonalakkal díszítettek igen egyszerűen, ragasztották át. Ez a gerincpótlás átterjedt a táblákra is, ami által tartása megbízhatóvá vált. Gondosabb vizsgálat alapján megállapítható volt, hogy ennek az utólagos erősítésnek a két tábla és a gerinc közötti megoszlása eredetileg 6 cm az első táblán, 7 cm a gerincen és 5 cm a hátsó táblán volt. Később ezen változtattak, mert a kötet testéből a végén eltávolítottak egy kb 20 mm vastag részt, így a fenti megoszlás ma már más: 6 + 5 + 7 cm. A gerincről a hátsó táblára csúsztatott kb 20 mm lényegében megfelel a *Chronica* Jankovich-féle példányának vastagságával.

Tehát azt követően, hogy kiemelték a *Chronicat* a kötetből, a gerincet borító bőrsíkot két centiméterrel a hátsó tábla közepe felé vonták, majd ott újraráragasztották. Ezzel elérték, hogy a kötés ma — legalábbis az első, felületes ránézésre — eredeti benyomást kelt, viszonylag jól álcázva a gyűjtőkötet utolsó tagjának eltávolítását. Jobban megvizsgálva azonban feltűnik, hogy pl. a hátsó fatábla felső sarka erősen csorbult, amíg az ezzel ma érintkező könyvtest teljesen ép. Jankovich *Chronicájának* vége azonban a fatáblának megfelelő rongálódás jeleit mutatja.

Továbbvizsgálva ezt a hazai könyvkötés története szempontjából is jelentős könyvet, még további megállapítások is voltak tehetők. Az első tábla belsejét a 18—19. század fordulóján merített írópapírral leragasztották, amire később a „Jankovich Miklós gyűjteményéből” szavakat írta rá egy kevésbé gyakorlott kéz. Lényegében az említette azonos korú és kivitelű, három üres papírlevél áll ma a kötet élén. Ezek a hiányzó szenny- és a mű első két levelét voltak nyilván hivatottak pótolni. Ugyanilyen minőségű papírral erősítették meg — mai szemmel nézve meglehetősen primitív módon ragasztva — az első, Caesar életéről szóló nyomtatvány első négy füzetének összesen negyven levelét. A rongálódás előlről támadta meg a könyvet, amelynek következménye lehetett az első két levél teljes elvesztése is. A feltehetően a jobb felső saroktól kiinduló nedvesség hatására beállott pusztulás vezetett azután a ma meglévő első levélen is tapasztalható szövegcsontosuláshoz, a kötet további részében azonban már csak a margó kiegészítésére, illetve megerősítésére volt szükség. A második, immár valóban Caesartól származó mű végéről a két utolsó üres levél hiányzik. Ezek közül az elsőnek a fűzéssel párhuzamosan meghagyott vékony csíkját ráragasztották a hátsó kötéstáblát befedő és immár gépi úton előállított papírra. Ezeknek az utolsó leveleknek eltávolítása borotvával történhetett, mert Caesar művének ma meglévő utolsó levelét is nagyon éles tárggyal a fűzéssel párhuzamosan elég hosszan átmetszették.

A *Chronicának* Dessewffy—Jankovich-féle példányában pontosan az előbbieken leírt minőségű, kézzel merített papírral és a Caesar-kiadásokban tapasztalt módon javítottak ki számos levelet.⁷² A 9. levél alján az egész margót kivágták, és pedig a

⁷¹ Rozsondai szakvéleménye szerint a rossz minőségű bőrből készült erősítést a 18./19. század fordulóján tették rá.

⁷² A kötetnek géppel történt beszámozása alapján a 2, 3, 4, 8, 10—15, 18, 26, 51, 52, 62—66. levelein tapasztalható ilyen javítás. Jelentős részükben a verző lap aljának közepén, de akad közöttük lapszéli igazítás is (pl. a 18. levélen). A *Chronica* végén álló hat levélen a papírral történő erősítés főleg a külső sarkokon tapasztalható a vége, vagyis a rongált hátsó tábla felé közeledve mind erősebb mértékben.

Caesar-rész végén is alkalmazott borotvás megoldással. Ennek során az előtte és utána álló leveleket ma is jól látható módon hasította fel az éles tárgy.⁷³ A kolofont tartalmazó, utolsó, szöveges levelet, amely mind a négy oldalán megviselt állapotban lehetett, ugyanerre a kézzel merített és a 18—19. század fordulójáról származó papírra ragasztották fel. Hátlapján — áteső fényben vizsgálva — csupán lendületes, kusza vonásokból álló tollpróbák ismerhetők fel. A *Chronica* elé kötött három üres levél — a fentiekkel ellentétben — modern, géppel készült papiros, akárcsak az, amelyre a szöveg első levelét megerősítés végett utólag felragasztották. Az utóbbit ablakszerűen kivágták, hogy a nyomtatott szöveg mind a két oldalról olvasható legyen.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a 15. században Magyarországon ehhez a két, Caesarral kapcsolatos, németországi nyomtatványhoz kötötték a *Chronicának* ezt a példányát. A századok során erősen megviselt kötet már feltehetően rossz állapotban kerülhetett Jankovichhoz, aki azt megigazította. Ennek során kaphatta a gyenge minőségű bőrből készült gerincerősítést, leragasztották az első kötéstábla belsejét, az összes sérült levelet megigazították mind a Caesar-, mind a *Chronica*-részben. Amikor 1875-ben a múzeumi könyvtár átengedte az immár duplumnak minősített *Chronicát* az Egyetemi Könyvtárnak, kivágták ezt a részt a kötet végéből, majd megigazították a kötést. Az így egyedül maradt Caesar-kötet hátsó tábláját új papírral leragasztották és a gerincet erősítő bőrnek a hátsó tábla közepe felé történt áthelyezésével az eltávolított *Chronica* nyomát eltüntették.

A kötés vizsgálatát követően sort kell keríteni az eredetileg egybekötött két esslingeni és a budai nyomtatvány papírjának és rubrikálásának összevetésére, hiszen Kriebel ezek alapján is gondolt a Caesar-féle kiadványok budai eredetére. A *Chronica* papírját Fitz már gondos vizsgálat alá vetette, amelynek során megállapította, hogy azokban mindig mérleget ábrázoló vízjelek találhatóak.⁷⁴ Ezzel szemben az esslingeni kiadványokban elejétől a végéig az abban a korban igen kedvelt és elterjedt, „P” betűt ábrázoló vízjel látható. Tagadhatatlan, hogy a mai szemmel nézve feltűnően széles margót mindkét műhely egyaránt alkalmazta, ami azonban a könyvnyomtatásnak ebben a korai szakaszában általános jelenség volt.

A rubrikálást a két esslingeni kiadványban ugyanaz a kéz végezte kizárólag piros tintával. Ezzel szemben a *Chronicában* a rubrikátor tollának nyoma a nagybetűk függőleges áthúzásánál narancssárga, de a rubrikáló kezek is egészen más jellegzetességeket mutatnak. Így Caesarnál nincs egyetlen incipitjel sem, amelyet pedig a *Chronicában* rendszeresen lehet látni, ugyakkor az üresen maradt sorvégek kitöltésére az esslingeni kiadványokban sűrűn alkalmaztak lombdíszit stílizáló, díszített vonalakat, amit a budai kiadványban sehol sem lehet tapasztalni. Az iniciálék formája és azok díszítése is eltérő stb. Mindezek után tehát nem kétséges, hogy a Caesar, illetve a *Chronica* rubrikálását két különböző személy végezte. A mai, szigorúbb vizsgálati módszerek fényében Kriebel gyanúja tehát teljességgel megalapozatlannak tűnik, de kétszáz évvel ezelőtt nyilván sokkal szubjektívebben tekintettek erre a kötetre: szerettek volna további budai nyomtatványt fellelni.

⁷³ Valószínű, hogy ezen az alsó lapszálon valamiféle bejegyzés vagy még inkább a kötet egykori tulajdonosára utaló írás állott, amit azután innen tudatosan távolítottak el.

⁷⁴ FITZ: *Hess* 85.

Hátra van még a kéziratos bejegyzések áttekintése. Ezek közül messze kimagaslik a második Caesar-féle mű kolonfonja után megmaradt üres levél (h₄a) rektóján olvasható bejegyzés, amelyet már Horváth Ignác leírt: „A legutolsó tiszta levélen: Sigismundus Báthory de Somlio princeps Transylvaniae et Siculorum comes etc. . . . Exponitur nobis in persona egregii Ioannis Georeoffy de georeovasarhely . . . és egyéb probatio calami jellegével bíró bejegyzések.”⁷⁵ Osztani kell Horváth megállapítását, hogy az ezen a lapon látható bejegyzések valóban tollpróbák, hiszen a befejezetlen oklevélszöveget még ugyanazon a lapon két másik is kezdte leírni. Az azonos szöveg első és második lejegyzése között a Caesar-életrajz 10b lapján álló magyar nyelvű bejegyzés megisméltése és bővítése olvasható, amely egy levélkezdesi fordulat.⁷⁶ Ugyanennek kezdő szavait a hátlap tetején is még utánáírták.

Az idézett tollpróba ismét olyan adat, amely egyértelműen bizonyítja, hogy valóban ebben a kötetben volt egykor a *Chronica* Dessewffy-féle példánya, amelyről többen is azt írták, hogy „állítólag Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemé volt”.⁷⁷ A bejegyzés azonban csupán többszörös probatio calami és nem tulajdonbejegyzés, így abból az egykori tulajdonosra vonatkozólag semmiféle következtetés sem lehet levonni. Egyedül csak az bizonyos, az írás szükségszerűen Báthory Zsigmondnak fejedelemmé történt megválasztását követően, vagyis 1588 után kerülhetett be a kötetbe. Feltehetően ugyanez a kéz még számos további, latin nyelvű bejegyzést is tett a kötetbe részben tollpróba jellegűen, részben Caesar életrajzához írt megjegyzés formájában. Ezek a kötet legelején sérülten, a későbbiekben már épen maradtak fenn.⁷⁸ A Báthory Zsigmond-féle háromszoros bejegyzés írói a *Chronica* kolonfonja alá is odakanyarították ugyanazt a rövid magyar szöveget három különböző írásban,⁷⁹ ami a Caesar-kötet végén is olvasható volt. A kolofon mellett a margón pedig tótágast ugyanattól a kéztől a Caesar-kötetből már megismert másik magyar nyelvű levélkezdesi fordulat szavainak tollpróbája látható.

Talán ezek az azonos kéztől származó bejegyzések, amelyekre felfigyelt Kriebel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két Caesar-féle munka és a *Chronica* emiatt ugyanabban a nyomdában kellett, hogy készüljön. Ez csupán azt bizonyítja, hogy a 16. század legvégén ezek a nyomtatványok egybe voltak kötve. Maga a kötés azonban ezt a tényt már különben is legalább egy évszázaddal korábbról igazolja.

A későbbi kezek nyomai közül a legfontosabb a Caesar-életrajz most meglevő első lapja tetején álló „Mart. Dioszegi”,⁸⁰ aki viszont kétségtelenül mint e gyűjtő kötetnek ma felismerhető legrégebb tulajdonosaként írta oda nevét, illetve ugyanannak a lapnak aljára két sornyi, latin nyelvű bejegyzését a 17. században. Több ilyen nevű nemesi család is ismeretes ebből a korszakból mind a Felvidéken, mind Erdélyben.⁸¹ További bejegyzések is kerültek bele mind Caesar életrajzába a

⁷⁵ HORVÁTH Ignác: *A magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai*. Bp. 1895. 18. sz. (A továbbiakban: HORVÁTH.) Korábbi jelzete Inc. c. a. 47. volt.

⁷⁶ „Szolgáltatomat írom kk mint bizodalmas jóakaró urának kívánok Istentől. . . .”

⁷⁷ *Chronicon Budense III—IV. — Budai Krónika* 23. — FITZ: Hess 123.

⁷⁸ Pl. 3a, 4b, 6b, 10a, 15b, 16b.

⁷⁹ „Vagyok Alexander, nem bánt szegénység, sem király, sem kalmár nem vagyok. . . .”

⁸⁰ HORVÁTH 18. sz.

⁸¹ Nagy Iván III. 317—319.

külső margóra (h_{1a} , h_{3a} , h_{3b}), mind Caesar írásába (h_{2a}) a 17. században. Ez utóbbiak között egy további magyar nyelvű is akad: „N volna és nem T” (a_4b 4. sor). Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy a szövegkezdő „unc” elé „N” helyett „T” iniciálé kívánkozik, tehát „tunc” helyett „nunc” legyen az első szó.

Már említés történt a fentiekben arról, hogy Kaprinai arról tudósított Dobai Székely közlése nyomán, hogy Szirmay Tamás ezredes a Dessewffy-féle példány élére hosszabb kritikai megjegyzést írt a *Chronicának* már az ő szemében is egyes naiv közléseire vonatkozólag.⁸² Ilyen azonban most sem a *Chronica*, sem a Caesar-féle kötetben sem olvasható. Jogosnak látszik az a feltételezés, hogy sorait Szirmay a Caesar-féle kiadványok és a *Chronica* ajánlása előtti levelek egyikére írta, amelyet azután a kötet szétbontása során eltávolítottak, amiről a fentiekben már ugyancsak szó volt.

Ha a fentiekben előadott sokrétű és egymást erősítő bizonyítékok netán még mindig nem bírnának elegendő súllyal, úgy lehet továbbiakat is felhozni annak alátámasztására, hogy a *Chronica* egykor ebben a Caesar-féle kötetben volt. A ma két önálló könyv fűzésének egymástól való távolsága pontosan megegyezik egymással.⁸³ De akad még egy további, immár perdöntő bizonyíték is. A hazai műhelyben, ahol a ma az OSzK-ban őrzött Caesar-kötet kötését készítették, minden füzet utolsó lapjának aljára középen piros tintával ráírták az illető füzet sorszámát arab számmal. A két Caesar-műnél ez 1-től 16-ig terjed.⁸⁴ Pontosán ez a sorszámozás folytatódik ugyanattól a kéztől a *Chronica* Dessewffy-féle példányában: 17-től 23-ig.⁸⁵ Ezek után teljesen bizonyos, hogy a budai ősnymtatványnak ez a példánya egykor az OSzK ma Inc. 545. jelzetű kötetének végén foglalt helyet.

Visszatérve most már a Jankovich által 1811-ben leírtakra,⁸⁶ gondot okoz annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ő vajon miért tekintett egy teljesen más Caesar-kiadást budainak. Az bizonyos, hogy Jankovich ez irányú feltételezéseinek forrása Kriebel idézett írása volt.⁸⁷ Lehetséges, hogy Miller említett véleménye⁸⁸ miatt már Jankovich maga sem a *Chronicával* gyűjtőkötetben fennmaradt Caesar-kiadást tekintette budai eredetűnek. Lehet, hogy ezért helyette egy formátumában és szövegében is ettől eltérő másik kiadványt választott, amelyet ugyancsak saját könyvtárában őrzött. Ez az Andrea Brenta (Andreas Brentius) által gondozott kiadás sem hozható azonban kapcsolatba Hess nyomdájával, hiszen a fiatalon

⁸² Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 133b. — Nyomtatásban: *Chronicon Budense* XV.

⁸³ A 300 mm magas gerincen a fűzés bordái alulról a 78, 130, 181. és 233. mm táján fekszenek a Caesar-kötetben. A nyilván kötés nélkül maradt *Chronica* az Egyetemi Könyvtárba kerültekor egészéből készült új köntöst kapott, amihez természetesen új fűzést is alkalmaztak.

⁸⁴ Az utolsó, 16. szám a kivágott levelek egyikén volt.

⁸⁵ Az utolsó, tehát 23. szám nyilván a ma hiányzó, utolsó, üres levélen állt. — Miután az esslingeni nyomtatványok rubrikálását más kéz végezte, mint a *Chronicáét*, erre az összefüggő sorszámozásra abban a munkafázisban nem kerülhetett sor. Így bizonyosnak látszik, hogy a füzeteknek most említett megjelölésére a könyvkötőnek volt szüksége a kötetben belüli helyes sorrend megőrzése végett.

⁸⁶ *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával*. I. Buda 1811. 91—92.

⁸⁷ *Anzeigen* IV. 1774. 284.

⁸⁸ *Zeitschrift* III. 1803. 309.

elhunyt itáliai humanista, amint ezt már Fitz megállapította,⁸⁹ 1473-ban még csak iskolásgyermek volt. Horváth 1895-ben a műnek Jankovich-féle példányának leírásakor már nem is tett említést a budai nyomtatás lehetőségéről, hanem a nagy tekintélyt képviselő Hain⁹⁰ nyomán Adam Rotwil aquilai nyomdatermékének tartotta.⁹¹ Ezt a Caesar-kiadást azonban Bartholomaeus Guldinbeck készítette Rómában 1481 táján.⁹²

Jankovich 1811-ben publikált feltételezését közvetlenül a Hess-féle Basilius leírás után adta, amivel azt a benyomást keltette, hogy az általa feltételezett hasonlóság e Caesar-kiadás és a Basilius között áll fenn. Toldy azután ezt így is értelmezte.⁹³ Ami a formátumot illeti, ez igaz is, hiszen mindkettő negyedréteg alakú kiadvány.⁹⁴ De ezt az összevetést Jankovich aligha végezte el, hiszen a Basiliusból sem akkor, sem azóta sincs példány Magyarországon.

Jankovich írását és magatartását esetleg a „mundér becsülete” védelmének igyekezetével lehet magyarázni. Talán azon igyekezett, hogy bizonyítsa: neki igenis van egy budai eredetű Caesar-kiadása. Mindazon által az sem zárható ki, hogy az évek során egyszerűen összetévesztette a Kriebel által szemügyre vett könyvet a gyűjteményében levő másik Caesar-kiadással.

Mindent összefoglalva bizonyos, hogy a *Chronicának* Jankovich-féle példánya eredetileg az OSzK mai Inc. 545. jelzetű kötetében maradt fenn, amelynek kötése Magyarországon készült. Ugyanilyen bizonyos, hogy sem az abban ma is meglévő esslingeni sem a Jankovich által leírt és valójában római Caesar-kiadás egyikének sincs semmi köze sem a budai nyomdához.

A *Chronicának* egykori Dessewffy—Jankovich-féle és ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának előtörténete a fentiekhez kiadós megtárgyalásra került, így itt most már csupán a mai állapotának leírására van szükség. Az Inc. 10. jelzetű könyv 1875-ben múzeumi tárgyak ellenében csere révén került az OSzK-ból mai őrzési helyére.⁹⁵ Miután ezt közvetlenül megelőzően emelték ki a Caesar-kiadások mellől, új köntösbe kellett öltöztetni. A „Dochnal A. könyvkötő Budapest” szövegű szárazbélyegző elárulja a két utolsó szennylevél tetején, hogy ezt a munkát kicsoda végezte. Az egészsbőr, neoreneszánsz jellegű aranyozott kötés gerincén alul a budapesti egyetem régi címere látható, metszése pedig piros. A legutóbbi évtizedekben a nyomtatott leveleket a rektó jobb felső sarkában géppel beszámozták 1-től 67-ig. A Caesar-féle, eredeti kötésben levő nyomtatványok papírmérete 287 × 213 mm, míg a *Chronica* említett példányáé — az újrakötésnél végzett körülvágás miatt — már csak 273 × 208 mm.

E *Chronica*-példány korábbi tulajdonosairól a vele 1875-ig azonos sorsú Caesar-kötet ismertetése során bőven esett szó a fentiekben. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a *Chronicára* — ellentétben Caesar műveivel — Jankovich az ő

⁸⁹ FITZ: Hess 137.

⁹⁰ HAIN 4229.

⁹¹ HORVÁTH 661. sz. — Régi jelzete Inc. s. a. 1504. volt.

⁹² GW 5098.

⁹³ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

⁹⁴ Fitz itt, nem világos módon, nyolcadrétegről írt. — FITZ: Hess 137.

⁹⁵ Az OSzK *Évkönyve 1963—1964.* 113.

jellegzetes, rombusz alakú bélyegzőjét — „W. Jankovich Miklós gyűjteménye 1830” felirattal és benne a családi címerrel — négy helyen is elhelyezte: az incipit fölé, a szöveg harmadik lapja aljára, a kolofon alá és a kolofon utáni üres lap közepére. Jól érzékelhető, hogy a tulajdonjogát jelölő pecséteket Jankovich milyen büszkeséggel vegyes féltéssel helyezte el ilyen szokatlanul nagy számban. Ezek közül az első mellé került „A M. N. Múzeum Könyvtárból” feliratú ovális, ill. emellé a „Másodlat a M. N. Múzeum Széch. Orsz. Könyvtárból” szövegű téglalap alakú bélyegző. Az utóbbiból a kolofon alá és a 16a lap aljára is jutott egy-egy lenyomat. A mai tulajdonos a „Biblioth. reg. Scient. Universit. Hungaricae” köriratot és középen az egyetem címerét viselő kerek pecsétet elől az ajánlás, a 10a és 50a lap tükre és hátul a kolofon alá, ill. az utóbbi hátlapjára helyezte.

A példányból hiányzik a három üres levél (a₁, g₇, g₈), de a nyomtatott szöveget hordozók mind megvannak. Közülük az első és utolsó sérülése nyomán a szöveg is egy keveset károsodott.⁹⁶ A kötet papírjának javításáról a fentiekben már szó esett. A rubrikálás ismertetésére a Caesar-kötettel történt szembesítés során is már sor került. Ez azzal egészítendő ki, hogy a *Chronica* szövegének 2. és 17. lapján egy-egy „P”-betűs, rajzolt és színes iniciálét is visel. Az elsónél a betű színe zöld, amelybe fekete tintával rajzolták a díszítő vonalakat, a háttér narancs színű és a minták benne pirosak. A második esetében a betű lila és málna színű, amelynek háttere zöld és benne fekete a díszítés. A „P” betű középső, üres része ezzel szemben a második esetben narancs alapon piros mintát visel.

A nyomtatott szöveget — különösen a kötet elején — számtalan lapszéli bejegyzés kíséri. Ezek különböző kezektől és a legkülönbözőbb korokból származnak. Miután a szöveg első levelét megfosztották margójától, a bejegyzések ma a másodikon kezdődnek. Itt a rektón a lapszél közepén 15. századi, az alján 16. századi az írás, míg a verzó közepén 18. századi. Jól példázzák ezek az egyetlen levélről elmondottak a fentiekben előadottakat a sokféle bejegyzésről. Egy része ezeknek a nyomtatott szövegből fontos szavak kiemelése, máskor viszont érdemi megjegyzéseket fűztek hozzá általában latinul, de nemritkán magyarul is. Ezek közül a már sokak által olvasott és tanulmányozott bejegyzések közül a legnevezetesebb a 49. lapon olvasható: „Lakjál rossz német majd meghalsz Broth nélkül”.⁹⁷ De nem érdektelen a 44. lap margóján olvasható kritikus megjegyzés sem a 18. századból: „Haec non est historia sed fabula.” Ez a mondat pontosan összecseng az említett Szirmay-féle bejegyzéssel,⁹⁸ amely ma már nem található a könyvben.

I. I. D. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca Corsiniana, 53.F.25.

Erről a példányról már a 18. században hírt adott Niccolò (De) Rossi (1711—1785) könyvtárának nyomtatott katalógusa. Ő a neves Corsini család titkára volt, és a 15. századi szerzők munkáiból jelentős gyűjteményt alakított ki magának. Halálát követően eladás céljából jelentették meg az említett katalógust, amelyben szerepel

⁹⁶ CIH 986b.

⁹⁷ *Budai Krónika* 24.

⁹⁸ *Chronicon Budense XV.*

Hess kiadványa, hangsúlyozva, hogy kitűnő állapotban levő és ritka nyomtatványról van szó.⁹⁹

Több mint félévszázadra volt szükség ahhoz, hogy ez a hír eljusson a hazai szakemberekhez. Legalábbis eddig a legkorábbi magyar híradás a Rossi-féle példányról 1843-ból ismeretes, Kubinyi Ágost tollából.¹⁰⁰ Idővel azonban ez az adat feledésbe merülhetett itthon,¹⁰¹ aminek feltehetően az volt az oka, hogy Magyarországon nem volt világos a Rossi-könyvtár sorsa. Ezért is helyesnek látszik ennek tisztázása. Tehát a könyvek egyenkénti értékesítésére végül is nem került sor, mert Bartolomeo Corsini herceg az egész gyűjteményt megvette 1786-ban, és azt a már meglevő, amúgy is jelentős könyvtárába olvasztotta be. Utóda, Tommaso Corsini 1883-ban pedig az egészet az Accademia dei Lincei-nek ajándékozta,¹⁰² ahol ezt — a Rossi-féle *Chronica*-példánnyal együtt — ma is őrzik.

A Biblioteca Corsiniana kötetéről Reichling részletes leírást adott, mert Hain közlése nem alapult autopszián.¹⁰³ Természetesen az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa is regisztrálta,¹⁰⁴ akárcsak Alfredo Cioni a Corsiniana legértékesebb ősnymtatványai között.¹⁰⁵

Fraknoi a századfordulón úgy tudta, hogy Rossi könyvtára árverésre került és szétszóródott, így nem merült fel benne kétség aziránt, hogy ez a példány azonos a már ismertek egyikével.¹⁰⁶ A Biblioteca Corsiniana példányát — Rossitól függetlenül — Ballagi ismertette először a hazai szakörökkel.¹⁰⁷ Fitz úgy vélte, hogy a Rossi-féle kötetet őrzi ma az OSzK.¹⁰⁸ Ezt a lehetőséget már 1844-ben, tehát e kötet Pestre kerültét követő esztendőben felvetette Ferenczy.¹⁰⁹ Végül Soltész Zoltánné az ezt őrző római könyvtár információja alapján közölhette, hogy a Rossi-példány került a Biblioteca Corsiniana-ba.¹¹⁰ A római kötetéről ezen felül részleteket is közölt: „A modern papírkötésben levő kötetből az utolsó két üres levél hiányzik, füzeteinek sorrendjét pedig a könyvkötő felcserélte. Szép, rubrikálatlan példány, kevés marginális bejegyzéssel.”¹¹¹ A füzetek hibás sorrendje is pontos tisztázást nyert.¹¹²

⁹⁹ *Catalogus selectissimae bibliothecae Nicolai Rossii*. Romae 1786. 58.

¹⁰⁰ *Társalkodó* 1843. I. 180.

¹⁰¹ Pl. RMK. II. 1.

¹⁰² *Enciclopedia Italiana*. XI. (Milano) 1931. 527.

¹⁰³ REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

¹⁰⁴ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*. II. Roma 1948. 2772. sz. (A továbbiakban: IGI.)

¹⁰⁵ CIONI, Alfredo: *Esemplari unici di edizioni quattrocentesche delle sezioni Corsiniana*. Roma 1962. 22.

¹⁰⁶ *Budai Krónika* 31.

¹⁰⁷ BALLAGI I. sz.

¹⁰⁸ FITZ: *Hess* 124.

¹⁰⁹ FERENCZY Zsigmond Jákó: *Adalékok honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34. — Később ugyanő külön kezelte a két példányt. FERENCZY Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76.

¹¹⁰ *Chronica Hungarorum*. XVIII, XXVI.

¹¹¹ *Chronica Hungarorum*. XVIII.

¹¹² *Chronica Hungarorum*. XXVI.

A római példány személyes tanulmányozás alapján a fentiek néhány vonatkozásban még pontosíthatóak. A félhártya kötés a múlt század elején készült. Az első, üres levél is hiányzik, viszont az utolsó előtti (g₇) megvan.¹¹³ Már az első füzetben két különböző kéz latin nyelvű bejegyzése különböztethető meg egymástól: az egyik a 15. század végén (pl. a₂a), a másik a 16. században (pl. a₅a) írt a könyvbe talán már Itáliában. A nem túlságosan sok, latin nyelvű bejegyzés többsége az első kéztől származik, amelyek mind négy füzetben („b”-„e”) állnak. A római kötet behatóbb tanulmányozása továbbra is gond, mert ez az egyetlen példány a Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok közül, amelyről — többszöri kérés ellenére — a mai napig sem sikerült teljes egészében másolatot kapni.

I.1.E. Praha, Universitní knihovna, Inc. 39.D.14.

Az első adat, amely erről a példányról nyomtatott formában napvilágot látott, Millertől származik, 1803-ból. Neki gazdája, Széchenyi Ferenc számolt be erről szóban, aki prágai útja során fedezte fel ezt a kötetet.¹¹⁴ Széchenyi életrajzának ismeretében ennek pontos időpontja is megállapítható volt, aki 1787. május 25. és 28. között tartózkodott Prágában. Május 26-án délelőtt kereste fel a jezsuiták egykori könyvtárát az ún. Clementinum-ban, ahol az igazgató, Bartheoletti, személyesen kalauzolta a főrangú magyar vendéget.¹¹⁵

A kötet élén, az első nyomtatott sorok két oldala mentén — rövidítések feloldásával — a következő szövegű bejegyzés olvasható: „Collegii Neodomensis Societatis Jesu Catalogi Inscriptus Anno 1599. Ex libertate Illustrissimi Domini Fundatoris.” Tehát a dél-csehországi Jindřichův Hradec (Neuhaus) városában levő jezsuita kollégium könyvtárában az alapító nagyúr jóvoltából 1599-ben írták be e kötetet a katalógusba. A cseh királyság kancellárja,¹¹⁶ Adam z Hradce 1594. január 20-án alapította a nevezett rendházat, majd 1596-ban még külön 1750 tallért is ajándékozott kifejezetten a könyvek vásárlása céljából.¹¹⁷ Ebből az összegből vették tehát a jezsuiták ezt a kötetet is 1599-ben, több évvel az alapító 1596. november 24-én bekövetkezett halála után.¹¹⁸

A rend 1773-ban történt feloszlata során 1774. január 30-án leltár készült ennek a jezsuita kollégiumnak könyvtáráról is, amely 3416 tételt tartalmaz. A könyveket 1776-ban szállították a prágai Clementinum-ba, ahol 530 kötetről még ma is kimutatható, hogy ebből a rendházból kerül oda. Közülük 44 ősnymtatvány, amelyek élén áll a *Chronica*.¹¹⁹

¹¹³ Reichling sem az első, sem az utolsó levélről nem tudósított. REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

¹¹⁴ *Zeitschrift III*. 1803. 311.

¹¹⁵ BARTFAI SZABÓ László: *A sárvári-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. II. Bp. 1913. 295–296.

¹¹⁶ *Rukověť humanistického básnictví*. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. II. Praha 1966. 355. (A későbbiekben: *Rukověť*.)

¹¹⁷ TOBOLKA, Zdenek: *Národní a universitní knihovna v Praze její vznik a vývoj*. I. Praha 1959. 69, 79–80. (A továbbiakban: TOBOLKA.)

¹¹⁸ *Rukověť II*. 355.

¹¹⁹ TOBOLKA I. 80, 97–98.

Kötése korabeli, vaknyomással díszített barna bőr fedi a fatáblákat, amelyeken egykor fémről készült 4-4 sarok- és 1-1 köldökveret, továbbá egy kapocs foglalt helyet.¹²⁰ Ez utóbbiaknak mára csupán a nyomai maradtak meg. Az első táblának felső részén korabeli kézírással a „Chronica vng.” szavak láthatók. A gerincen 18. századi fehér festékekkel készült felirat olvasható „Chronica Ungariae”. Alatta felülről lefelé régi jelzet áll: C (vagy G) III. 29, továbbá a „D 14” feliratú papírlapocska, amely a ma is érvényes jelzet vége.

Az első kötéstábla belsejében ceruzával írt „V.4.” olvasható, alatta pedig nyomtatva a mai jelzet, amelyet a kötet még a 18–19. század fordulóján kapott Prágában. Ezek felett ugyanebből a korból származó, háromsoros, kéziratosszerű bejegyzés áll, amely a *Chronica*-nak Maittaire ősnyomtatvány-bibliográfiájában található leírásához tartozó jegyzettel azonos, utalva a könyv nagy ritkaságára és Lambecius első, 1666-ban megjelent ismertetésére.¹²¹ Ugyanennek a lapnak legtetején 1500 tájáról egy sornyi latin nyelvű bejegyzés olvasható Magyarországi sorsáról.

A könyv teljes, a végén az üres leveleket (g₇, g₈) a hátsó kötéstáblába ragasztották. Korabeli rubrikátor mértéktartóan díszítette. A fejezeteket incipitjellel, a nagybetűket pedig vörös tintával történt áthúzással emelte ki. Az üresen maradt sorokat, valamint a szöveggel egészen ki nem töltött sorok végét vízszintes vonallal jelölte. Feltehetően így, minden sort teljessé téve, érezte csak tökéletesnek a szövegtükröt. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére piros tintával egyszerű, de gyakorlott kézre valló iniciálékat rajzolt a rubrikátor. Egyedül a második lap élén álló, egyszerű, nagy „P”-betű színe kék.

Az ajánlás alá került a prágai egyetemi könyvtár 18. század végén készült tulajdonbélyegzője. A kötetben más bejegyzés nem található.¹²²

I. I. F. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 326.

Miután Széchényinek nem sikerült megszereznie Jankovichtól a *Chronica* Dessewffy-féle példányát, újsághirdetéstől kezdve József nádor közbenjárásáig továbbra is minden elképzelhetőt megpróbált, hogy szert tegyen könyvtára számára egy példányra.¹²³ Fáradozásai azonban rendre eredménytelenek bizonyultak. 1836-ban azután a Jankovich-féle példány bekerült a Széchényi Könyvtárba, így az alapító vágya, ha már csak jóval a halála után, de végül is teljesedett.

Alig néhány évvel ezt követően a bécsi könyvpiacra a Hess-féle kötet egy másik példánya bukkant fel. A jeles tudóscsaládból származó Franz Xaver Edler von Hildebrand orvos és botanikus könyvtárának első része került 1843. április 3-án kalapács alá.¹²⁴ Horváth István, a Széchényi Könyvtár vezetője 1843. március 29-én

¹²⁰ *Budai Krónika* 27.

¹²¹ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. Pars I.* Amstelodami 1733. 331.

¹²² A prágai kötettel kapcsolatos kiegészítő adatszolgáltatásokért köszönet illeti Dr. Mirjam Bohatcovát és Dr. Josef Heinicet.

¹²³ FITZ: *Hess* 124, 187.

¹²⁴ Az 1789-ben Volhíniában született Hildebrand az akkori Habsburg-birodalom számos városában élt Milánótól Lembergig, majd végül Budán halt meg 1849. április 6-án. WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. IX.* Wien 1863. 13–14.

kelt levelében azt közölte József nádorral, a gyűjtemény mindig segítőkész patrónusával, hogy a Hildebrand-féle árverési katalógus 22. lapján 400 forintért kínálta *Chronicon Budanse* akár 600-at is megér, sőt ha az árát felvernék, akár még többet is. A nyomtatott katalógushoz mellékelt jegyzékében nem kevesebb, mint további 75 magyar vonatkozású tétel megvásárlását javasolta.¹²⁵

A könyvtár kérése ez alkalommal is meghallgatásra talált. A nádori levéltárban Horváth eredeti levele és az említett jegyzéke mellett megtalálható a Hildebrand-féle árverési katalógusnak Horváth által bejelölt példánya.¹²⁶ Itt a 22. lapon olvasható az 587. számú tétel: „Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae. — Finita Budae anno dñni. 1473. in vigilia penthecostes: per Andream Hess. Fol. 67 Blätt. mit 33 Zeilen, ausgezeichnet schönes u. reines Exemp. Ausrufpreis 400 fl.” A Horváth által összeállított jegyzékbe a megvásárolt tételek mellé tintával beírták a vételárat. A *Chronica* nem szerepelt ezen, hanem ezt utólag ceruzával írták hozzá a lista végére: „587. Chronicon Hungarorum 400 f.”, amely mellé a 443 Fl 3 kr ár került.¹²⁷

Kubinyi Ágost, a múzeum alig két hete hivatalába lépett új igazgatója 1843. május 16-án Pesten kelt levelében jelentette a nádornak, hogy a *Chronica*t személyesen vette át a nádori kancellárián Pozsonyban, míg a többi könyvet Hildebrand gyűjteményéből május 5-én ládába zárva küldték el a könyvtárnak Pestre.¹²⁸ Kubinyi hamarosan külön cikkben számolt be a *Chronica* új példányának a Széchényi Könyvtárba kerüléséről.¹²⁹ Erről az eseményről természetesen a könyvtár krónikásai is sorra megemlékeztek.¹³⁰

A vételár a későbbi szakirodalomban egyöntetűen száz ezüstforintként szerepel,¹³¹ pedig az — amint erről már szó volt — ennek több mint négyszerese, 443 forint és 3 krajcár volt. Az OSzK-nak ugyancsak a Hildebrand-féle könyvtár második árveréséből származó, kevésbé díszes kiállítású, de hártján aranynyomásos, augsburgi Thuróczy-krónikának¹³² kikiáltási ára 1845 februárjában a most tárgyalt

¹²⁵ Fogalmazvány: Bp. OSzK, Irattár 1843. 21.

¹²⁶ Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 574/1843. — *Verzeichniss einer schönen und werthvollen Sammlung von Büchern aus der Bibliothek des Herrn Professors Franz Edl. v. Hildebrand. . . welche Montag den 3. April und folgende Tage Nachmittags von 3 bis 7 Uhr gegen gleich baare Bezahlung an den meistbiethenden öffentlich versteigert werden. Licitationsort: Stadt, Augustiner-gasse, kleine Lobkowitzhaus, Nro. 1157. 3. Stock. Wien 1843. Kataloge à 3 kr. sind zu haben bei den Herren Buchhändlern Baader, Grässer, Klang, Kaulfuss und Prandel, Kuppitsch, Sammer u. Tauer. 56 lap. — 8°*

¹²⁷ A Horváth által kért 76 tétel közül 55-öt vettek meg a nádor megbízottai, összesen 701 forint és 53 krajcár értékben. A *Chronica* tehát egymaga jóval drágább volt, mint a többi 54 tétel összesen.

¹²⁸ Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 898/1843. — A ládányi többi könyv megérkezését Kubinyi azután 1843. május 19-én nyugtázta Pestről a nádornak. Bp. OSzK Irattár 1843. 22. sz.

¹²⁹ *Társalkodó* 1843. június 8. 45. sz. 179–190.

¹³⁰ *Magyar Könyvszemle* 1896. 101. — *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. I. A Széchényi Országos Könyvtár. 1. A könyvtár múltja és jelene. 6.* — BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867.* Bp. 1981. 236.

¹³¹ Így pl. *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 113. is.

¹³² Bp., OSzK Inc. 1143. — *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 112.

Chronica-példánnyal pontosan megegyező, azaz négyszáz forint volt.¹³³ Úgy tűnik, hogy a *Chronica* vételáráról megjelent első közlésébe sajtóhiba csúszott,¹³⁴ ami azután láncolatban átvételre került. Megkönnyítette ezt, hogy amíg az említett Thuróczy-példányba Mátray Gábor 1849. június 20-án bejegyezte a pontos vételárat,¹³⁵ addig a *Chronica* esetében ez csak a nádori levéltár jegyzékébe ceruzával beírva maradt fenn.

A *Chronicának* ez az új beszerzésű, immár második példánya lehetővé tette, hogy a kissé rongált állapotban levő Jankovich-féle példányát az OSzK 1875-ben átengedje az Egyetemi Könyvtárnak.¹³⁶ A Hildebrand-féle kötet előbb az Inc.c.a.51. jelzetet viselte,¹³⁷ amelyet ennek a századnak derekán az Inc. 326-ra változtattak.¹³⁸ Erről a Budapesten őrzött szebbik példányról készült azután a *Chronica* mindkét hasonmás kiadása 1900-ban és 1973-ban.¹³⁹

A példánynak Hildebrand előtti tulajdonosai a mai napig is teljességgel ismeretlenek. Ennek tudható csak be, hogy Fitz előbb úgy vélte, majd rögtön utána már úgy tudta, hogy a Rossi-féle példány került József nádor vásárlása révén az OSzK-ban. Indoklásul az szolgált, hogy „a múzeumi példányban ugyanazt a kéziratot címet találjuk, mint a Rossi katalógusban”.¹⁴⁰

Fitz fogalmazása ebben az esetben kivételesen nem volt egészen szabatos. A kötetben ugyanis nem olvasható ilyen bejegyzés, azonban a mellé helyezett papírlapon igen. A *Chronica* ezen olvasható leírása pontosan azonos a Hildebrand-féle katalógusban megjelenttel, majd utána a „complett. genau collationiert” szavak olvashatók. Ezt követi nem kevesebb, mint kilenc bibliográfiai hivatkozás, ahol az első budai nyomtatvány a külföldi szakirodalomban 1843 előtt ismertetést nyert. Ezt a cédulát nyilvánvalóan az árverést előkészítő munkálatok során írták Bécsben. A „*Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae*” cím azonban nem kizárólag a Rossi-féle katalógusban olvasható, hanem pontosan ebben a formában áll még egész sor nemzetközi bibliográfiában. Ennek az oka pedig az, hogy a Rossi-katalógusból pontosan ebben az alakban emelte át a címet Panzer 1793-ban.¹⁴¹ Őreá támaszkodott azután a továbbiakban egész sor szakíró: pl. 1820-ban Brunet,¹⁴² 1821-ben Ebert,¹⁴³ vagy akár Hain is 1827-ben.¹⁴⁴ Ezek a

¹³³ Bp., OSzK Cat. 1924. II. 478. sz.

¹³⁴ *Magyar Könyvszemle* 1896. 101.

¹³⁵ Bp. OSzK Irattár 1849. 10. sz. — *Magyar Könyvszemle* 1902. 399. — *Az OSzK Évkönyve 1963—1964.* 112.

¹³⁶ *Az OSzK Évkönyve 1963—1964.* 113.

¹³⁷ HORVÁTH 17. sz.

¹³⁸ CIH 986a.

¹³⁹ Ismertetések: *Századok* 1901. 84—85. — *Magyar Könyvszemle* 1901. 80—82. — *Erdélyi Múzeum* 1901. 360—364. — *La Bibliofilia* (Firenze) 1900—1901. (2.) 362—366. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 393—395. — *Magyar Nemzet* 1973. június 3. 12. — *Korunk* (Kolozsvár) 1973. 1624—1626. — *Irodalomtudományi Közöny* 1974. 263—264. — *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 341—342.

¹⁴⁰ FITZ: *Hess* 124—125.

¹⁴¹ PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I. Norimbergae* 1793. 266. XXIX. 1. sz.

¹⁴² BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel de libraire*. 3. éd. I. Paris 1820. 393.

¹⁴³ EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

¹⁴⁴ HAIN 4994.

kézikönyvek képezték akkor — de részben még ma is — az ősnymotatványok meghatározásának alapját. Így természetes, hogy szerepelnek is az említett bécsi cédulán is, amelyet az árverés előkészítése során állítottak össze. E példánynak tehát nem kellett közvetlenül a Rossi-katalógusra támaszkodnia, aminek alapján Fitz azonosnak vélte a Hildebrand-példányt a Rossi-félével. Ez utóbbit ma is Rómában őrzik.¹⁴⁵

Ez a példány — feltehetőleg a 19. század második negyedében — egyszerű fekete félbőr-kötést kapott a gerincén kevés aranyozott díszítéssel. A példány tartalmazza az összes nyomtatott levelet, viszont az elején és a végén nincsenek meg az üres levelek (a_1, g_7, g_8). Elöl és hátul a kötéstáblát lefedő papírral levélpárt alkotó szennylevél található. Elöl ezt még egy másik, azonos minőségű levél követi, feltehetően a hiányzó első levél jelzéseként. A viszonylag jó állapotban levő példány elején és végén több levelet (a_2, g_3, g_4, g_5, g_6) a fűzés mentén is egy helyütt a lapszélén (g_5) — feltehetően a kötéssel egyidejűleg — viszonylag vastag papírral egészítették ki, illetve erősítették meg. Ugyanezt a munkát a kötet végén a külső lapszélén és a kolofon alatt — immár szakszerűen, így nyilván már ebben a században — végezték el néhány helyen ($f_{10}, g_1, g_2, g_3, g_4, g_5$). A könyv utolsó füzetében ugyanis a korábbi nedvesedés némi lapszéli kárt okozott a papírban. A kolofon alatti részt viszont, amelyen egykor feltehetően (tulajdon?) bejegyzés állt, szándékosan vághatták ki.

A példányt viszonylag igényesen rubrikálták. A két főrész élén álló nagy „P” szövegkezdők ($a_2b, a_{10}a$) ugyan kitöltetlenül maradtak, de feltételezhető, hogy csak azért, mert a rubrikáló képességét és technikáját meghaladó iniciálét szántak oda, ami azután végül is elmaradt. Különböztetve a többi kezdőbetűt, helyenként igen lendületes vonalakkal díszítve kitöltötték, amelyek a lapszélén néhol (pl. $e_2b, d_3a, d_{10}a, f_1a$) jelentős helyet is elfoglalnak. A fejezetkezdő sorok és a kolofon kiemelését piros tintával történt aláhúzással végezték, míg a szövegben álló nagybetűket függőleges áthúzással. Az incipitjel alkalmazása nem következetes: a kötet elején és végén még igen, de a közepén jelentős részeken ez elmaradt. Ehhez is kapcsolódik néha a lapszélre is kiterjedő díszítés (pl. c_9b, g_1a). Egy helyen (d_1) a belső margón — tótágast — egy madár és egy üstökös (?) játékosnak tűnő rajza látható, amelyet talán a piros tintával ejtett két pacának átrajzolásával alakítottak ki ügyesen. A kötet végén két helyen (g_5a, g_6b)¹⁴⁶ 16. századból származó, latin nyelvű epigrammák olvashatók a magyar történelemről. Az első bejegyzés szövegét a 17. században valaki beleírta a második, negyedik és ötödik sora után.¹⁴⁷ Az első nyomtatott lap alján áll az „Ex Museo Hungarico” szövegű tulajdonbélyegző a múlt század közepéről.

I. I. G. Paris, Bibliothèque Nationale, Rés. m. M. 20.

Erről a példányról csak 1889-ben értesülhettek első ízben a szakkörök Magyarországon is, amikor híre ment, hogy Londonban elárverezték Earl of Hopetoun

¹⁴⁵ *Chronica Hungarorum XXVI–XXVII.*

¹⁴⁶ Az utóbbi alja levágva.

¹⁴⁷ Szövegük a hasonmás kiadásokban olvasható: mindkét bejegyzés az 1973. évi magyar, csak a második az 1900. évi, csak az első az 1973. évi francia kísérőszövegű kötetben.

neves könyvtárát, amelyben a *Chronica* is megvolt.¹⁴⁸ A híres Sotheby-cég nyomtatott katalógusa az 1889. február 26-án kalapács alá került könyvek között az 509. sorszám alatt hirdette Hess kiadványának széles margójú példányát, kéziratos beírásokkal és „Gregorius Biccus Budiesinus 1539” tulajdonbejegyzéssel.¹⁴⁹ A kötetet a másik nagy árverési csarnok tulajdonosa, Bernard Quaritch vásárolta meg 79 fontért. Ő erről az 1263 tételből álló gyűjteményről külön is beszámolt a jelentős angol könyvgyűjtőkről közreadott sorozatában.¹⁵⁰ A kiemelkedő értékek között említést kapott itt a *Chronica*, amelyet „rendkívüli ritkaság”-nak minősített a neves antikvárius.¹⁵¹

Hopetoun könyvtárának messze kimagasló értéke volt a Gutenberg-féle ún. 42 soros Biblia egy példánya, a lényegében első, Európában nyomtatott könyv. Ezért Quaritch 2000 fontot adott. Elsősorban ennek tudható be, hogy a Hopetoun-gyűjteménnyel a nemzetközi könyvtörténet később is foglalkozott. Quaritch arról tudósított, hogy a skót főnemes, Charles Hope, az első Earl of Hopetoun (1681—1742) könyvtára legfőbb értékeit a strassburgi jezsuitáktól vásárolta.¹⁵² Az említett Gutenberg-féle Biblia példányainak legutóbbi nemzetközi cenzusában Hubay Ilona ezt — a strassburgi Bibliothèque Nationale et Universitaire közlése nyomán — kétségbevonta.¹⁵³

A *Chronica* e példányának első nyomtatott lapja alján mégis erre az elzászi városra utaló tulajdonbejegyzés olvasható: „Gregorius Biccus Budissinus U. J. D. et Argentorati Pendaclarum Professor publicus Anno 1639 mense Octobris”.¹⁵⁴ A bautzeni születésű Biccus (1603—1667) jogászprofesszor egyben a helyi St. Thomas Stift kanonoka volt.¹⁵⁵ Ennek alapján feltételezhető, hogy legalábbis ez a kötet mégiscsak Strassburgból került a Hopetoun kastélyba a 18. század legelején, ha nem is biztosan éppen az ottani jezsuitáktól.

Quaritchnak nyilván megbízása volt a *Chronica* megvásárlására a párizsi Bibliothèque Nationale-től, mert a kötetet kétezer frankért, vagyis szolid, alig 13 százalékos haszonnal,¹⁵⁶ oda adta el. A példányon ma az említett kézirásos tulajdonbejegyzéstől balra áll a párizsi könyvtár tulajdonbélyegzője, tőle jobbra pedig a 117.766 sz. gyarapodási szám.

A 18. századi barna bőrkötés Hopetoun gyűjteményéből származik, ahol a *Chronica* az A.10. jelzetet viselte. A belső kötéstáblába ragasztott rézmetszetes

¹⁴⁸ *Magyar Könyvszemle* 1889. 359.

¹⁴⁹ London. Sotheby, Wilkinson & Hodge. *Catalogue of the library of the ... Earl of Hopetoun*. On Monday, the 25th of February, 1889, and three following days. 32.

¹⁵⁰ QUARITCH, Bernard: *Contributions toward a Dictionary of English Book-Collectors*. V. London 1894. 1—3.

¹⁵¹ M. f. 2.

¹⁵² M. f. — Közlését átvette RICCI, Seymour de: *English collectors of books and manuscripts*. Bloomington (1960). 164.

¹⁵³ *Kommentarband zu Johannes Gutenbergs zweiundvierzigzeiligen Bibel*. München [1979]. 143.

¹⁵⁴ Fraknói korrigálta a londoni katalógus hibás közlését a születési helyről és az évszámról, ugyanakkor azonban „Gregorius” helyett „Georgius”-t írt. — *Budai Krónika* 29.

¹⁵⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. I. Leipzig 1750. 1076. has.

¹⁵⁶ Egy francia frankért akkor 9 1/2 pennyt adtak, tehát a kétezer frank 86 font 3 shilling és 4 pennyt ért.

exlibris ugyanehhez a skóciai könyvtárhoz tartozásra utal. A kötetből hiányzik mind a három üres levél (a_1 , g_7 , g_8), amelyek helyén ma a kötéssel egyidős üres papír található.¹⁵⁷ Fitz feltételezte, hogy Maittaire, aki a *Chronicát* elsőként ismertette a nemzetközi ősnymtatványirodalomban, erre a ma Párizsban őrzött példányra támaszkodott.¹⁵⁸ Ez azonban tévedés, mert Maittaire forrásként a bécsi példányt elsőként ismertető Lambeciusra hivatkozott.¹⁵⁹

A példányt piros tintával díszítették, amelynek során az iniciálékat berajzolták a nyomás által kihagyott helyekre. Kivételt képez a két rész elején álló (a_2 , a_{10a}) két nagyméretű „P”-betű, amelynek helye üresen maradt. A fejezetek élére incipitjel került, a mondatkezdő verzálisokat függőleges tollvonással emelték ki, ha nem is minden esetben. A kötet margóin legalább három kéz latin nyelvű beírásai ismerhetők fel a 16. és 17. századból. Ezek közül a legtöbb bejegyzés az egykori tulajdonostól, Bicciustól származik. Ő az egész kötetet végigolvasva a számára fontos, vagy ismeretlen neveket és fogalmakat a lapszélre írta, mintha mutatózni kívánta volna a *Chronicát*.

I. 1. II. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Chartoyskich, Biblioteka, Inc. 55.

A magyar szakemberek erről a példányról először szóban értesülhettek. Az OSzK Hildebrand-féle kötete¹⁶⁰ mellett található Mátray Gábor feljegyzése a múlt század derekáról a *Chronica* ismert példányairól.¹⁶¹ Ennek végére ugyancsak ő, de már öregesen bizonytalan írással a következőket vezette rá: „NB Chartorisky László herceg 1871-ben meglátogatván múzeumi könyvtárunkat bizonyítá, miszerint saját könyvtárában is (Gallicziában) van egy példány.”¹⁶²

Fraknói azután 1900-ban már a nyomtatott ajánlást tartalmazó lap reprodukciójával együtt írta le ezt a krakkói példányt, amely egy gyűjtőkötet harmadik tagjaként maradt fenn. A közel egykorú kötés egyszerű fatáblákból áll, amelynek gerincét vörös bőr alkotja.¹⁶³ Természetesen regisztrálta ezt a kötetet a lengyel központi ősnymtatványkatalógus: az első tag Nürnbergben ugyancsak 1473-ban készült,¹⁶⁴ a második pedig 1474/1475 tájt Strassburgban,¹⁶⁵ míg a harmadik maga a *Chronica*.¹⁶⁶ A gyűjtőkötet első lapján korabeli kéz piros tintával egymás alá írta a három mű címét, utolsónak a „Cronica vngarie” szavakat. A *Chronicát* a kötetbe a

¹⁵⁷ Marie PELLECHET igen pontos leírása ennek ellenére az utolsó két üres levél meglétét tüntette fel. — *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France. II.* Paris 1905. 3565. sz.

¹⁵⁸ FITZ: *Hess* 123.

¹⁵⁹ MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. P. I.* Amstelodami 1733. 331.

¹⁶⁰ Bp. OSzK Inc. 326.

¹⁶¹ Az általa felsorolt hét lelőhely között szerepel a hazai szakkörök számára sokáig problematikus római Rossi és a tévesnek bizonyult müncheni királyi könyvtár.

¹⁶² Mátray Gábor 1797-ben született és 1875-ben halt meg. *Szinnyei VII.* 841–849. has.

¹⁶³ *Budai Krónika* 29.

¹⁶⁴ *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. Wratislaviae Varsoviae Cracoviae* 1970. 5051. sz. (A továbbiakban: IBP.)

¹⁶⁵ IBP 1084.

¹⁶⁶ IBP 1518.

másik két tagtól eltérő módon fűzték be: a füzetek közepén ehhez alátétül kéziratos hártýából vágott vékony csík szolgál, feltehetően azért, hogy a vékony szál el ne vágja a papírt. Így arra lehet gondolni, hogy a budai nyomtatványt a két németországi ősnymtatvánnyal történt összefoglalását megelőzően, már önállóan is felkötötték.

A krakkói példányból hiányzik az első, és a (a_1) végén álló két üres levél (g_7, g_8), de a nyomtatott szöveg teljes. A *Chronica*-t rubrikálták: a két főrész élén álló tollrajzos „P”-betűk ($a_2b, a_{10}a$) kék és piros tintával készültek, akárcsak az ajánlás előtti, kisebb „C” (a_2a). Ugyanezt a két színt váltogatták a többi, kicsiny iniciálé, valamint a fejezetkezdő incipitjelek berajzolásánál. A szövegben álló nagybetűk kiemelésére használt tinta színe — legalább is ma — narancssárga.

I. I. J. Leningrád, Gosz. Publicsnaja Biblioteka im. M. E. Szaltykova-Scsedrina, Inc. 9. 4. 4. 12.

Ballagi Aladár tudósított első alkalommal az egykori szentpétervári cári könyvtárnak erről a kötetéről.¹⁶⁷ Fitz a GW berlini szerkesztőségében a húszas évek második felében végzett munkája során nem tudott ennek nyomára jutni.¹⁶⁸ Később azonban Isaac Collijn, a stockholmi királyi könyvtár vezetője, aki a leningrádi gyűjtemények ősnymtatványait feltárta, jelentette a GW-nek a *Chronica* eme példányát, ahol azt 1934-ben publikálták is.¹⁶⁹ Soltész Zoltánné a N. V. Varbanecnek, a leningrádi könyvtár munkatársának 1972. január 24-én kelt levele alapján arról tudósított, hogy „a kötet 1856-ban került mai őrzési helyére; korábbi tulajdonosa ismeretlen. Az illuminált példányok közé tartozik: 2. levelében verzóját festett iniciálé és lapszeldísz ékesíti. Kötése XIX. századi, annak első tábláján azonban megőrizték az eredeti kötés maradványait. — A körülvágatlan, szép példányból a 61. [g_1] levél hiányzik.”¹⁷⁰

A harminc évvel ezelőtti személyes vizsgálódás és Natalia Vasziljevna Varbanec 1959. október 24-én kelt írása alapján a fenti ismertetés a következőkkel egészíthető, ill. igazítható ki. Az említetten kívül hiányzik az első (a_1) és az utolsó (g_8) üres levél, de az utolsóelőtti, ugyancsak üres (g_7) ezzel szemben megvan. A szöveget is hordozott, egykori g_1 levél feltehetően éppen azért esett ki, mert az az említett utolsóval alkotott levélpárt. Amikor azt — feltehetőleg azért, hogy írópapírként felhasználják — kiszakították a kötetből, az így fűzésétől megfosztott párja azután kiesett. Ez igen korán következhetett be, mert a levelek rektójának jobb felső részében látható, 16. századi, római számokkal írt levélszámozás rávezetések már hiányzott. Ezt azonban akkor nem vették észre, így a sorszámozás ma I-től LXVI-ig töretlen. Ebből az első 42 számot a lap aljának közepén — talán a múlt századi könyvtári feldolgozás során — arab számokkal megismételték.

A kötés 15. századi fatáblás sötétbőr bevonatú, amelyet a múlt században megerősítettek és a nyilván igen megviselt hátsó táblát papírral leragasztották.

¹⁶⁷ BALLAGI I. SZ.

¹⁶⁸ FITZ: Hess 125.

¹⁶⁹ GW 6686.

¹⁷⁰ *Chronica Hungarorum* XVII, XXVI.

Azonban a könyvet ekkor nem vágták körül, de több levelét a fűzés mentén megerősítették. Így oldható fel a fenti ellentmondás, ami a 19. századi igazítás és a körülvágatlanság között feszül. Különben ez a példány 282x199 mm-es méretével nem is tartozik a legnagyobbakhoz.¹⁷¹ A gerincen „Turocz — Chronica Hungarorum — Budae — A.Hess 1473” szövegű felirat olvasható a múlt századból, amiből a „Turocz” szó és az évszám a szöveg első lapjának alján megismétlésre került.

A nyomtatott szöveg első lapjának jobb oldalán a „Loci Leopoliensis” szövegű 18. századi kézírás olvasható. Ugyanezzel a tulajdonbejegyzéssel egész sor további ősnymtatvány ismeretes, amely az egykori lembergi bernardinus rendház könyvtárából származik. Ezt a Szent Andrásról elnevezett obszerváns ferences kolostort 1460 táján alapították,¹⁷² és könyvtárát a 18. század végén elárverezték.¹⁷³ Feltehető, hogy ennek nyomán jutott a kötet a cári gyűjteménybe.

A lapszéleken több kéztől latin nyelvű bejegyzések láthatók a 16. század első feléből. A legerjedelmesebb, nyolc sornyi beírás a kötet tartalmára vonatkozik, ez a 16. század második feléből származik és az utolsó meglevő lapon található. A kötetet megjelenését követően legalább másfél évszázadon át magyar nyelvterületen lapozgathatták, mielőtt külföldre került volna, mert a 4b lapon (2b) a lapszálon felül „Gazdagsága Atilának” szavak olvashatók 17. századi kézírással.

Az egyetlen díszes és a krónikát kezdő „P”-betű tollrajzos és színe sárga alapon rózsaszín, a javított lap alján pedig (a₂b) megmaradt a többszínű indafonatos díszítés egy része. A többi iniciálé dísztelen, és azokat váltogatva vörös és kék tintával rajzolták, akárcsak az incipitjeleket, a szöveg egyes sorainak kiemelését pirostintás aláhúzással végezték.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a könyv kötése, rubrikálása, lapszámozása, de a szöveg egyetlen levelének kiesése is még hazai környezetben következett be.

I. I. K. Az egykori kelet-poroszországi Braunsberg (ma Braniewo Lengyelországban) Bibliothek der staatlichen Akademie elnevezésű gyűjteményéből közölte a GW¹⁷⁴ a *Chronica* egy példányát. Fitz¹⁷⁵ erről már a szerkesztés stádiumában értesült, így arról már annak 1934-ben bekövetkezett publikálását megelőzően be tudott számolni.

Az említett és 1945-ig létezett intézmény jogelődje a Lyceum Hosianum (1818—1913), illetve ezt megelőzőleg az 1568-ban alapított jezsuita kollégium volt. Ennek könyvtárát a svédek 1626-ban elvitték, majd a visszatért jezsuiták 1639-ben újraalapították. A 19. század elején több más feloszlatott kolostor (Oliva, Springborn, Wartenburg) könyvei is ide kerültek.¹⁷⁶

A *Chronica* e példányának pontos eredetéről biztosat nem lehet tudni, hiszen részletes leírása nem maradt fenn. Magyar részről senki sem látta. 1945 elején az

¹⁷¹ A lipcei pl. 293 × 205, a párizsi pedig 288 × 211 mm.

¹⁷² BOHONOS, Maria: *Katalog starych druków Biblioteki Zakladu Narodowego im. Ossolińskich*. Polonica wieku XVI. Wrocław — Warszawa — Kraków 1965. 878.

¹⁷³ CHWALEWIK, Eduard: *Zbiory polskie*. I. Warszawa 1926. 384.

¹⁷⁴ GW 6686.

¹⁷⁵ FITZ: Hess 125.

¹⁷⁶ *Lexikon des gesamten Buchwesens*. I. 2. Ausg. Stuttgart 1987. 533—534.

átvonuló front nyomán a braunsbergi Akadémiai Könyvtár elpusztult. A *Chronica*-nak ezt a példányát azóta a háborús veszteségek listájára kellett helyezni.¹⁷⁷

A *Chronica* kizárt példányai

Ballagi Aladár az első budai nyomtatványnak nem kevesebb, mint 12 példányáról számolt be „autopsia útján”.¹⁷⁸ Ezek közül több problematikus lelőhely is akadt, amelyeket már Fitz kritikailag megrostált.¹⁷⁹ Ezek szerint a modenai Biblioteca Estense-ben csupán a Thuróczy-kronika 1488. évi brünni és augsburgi kiadása található.¹⁸⁰ A Hess-féle és a Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* összetévesztése jellegzetes hibaforrás, amint ez a leningrádi példány kapcsán már tapasztalható volt, de amiről a továbbiakban még többször is szó lesz.

Fitz egykori kétségeit a Ballagi által közölt „szentpétervári” példányról¹⁸¹ azonban maga a GW eloszlatta: az egykori cári könyvtár példányát ma is ugyanott őrzik.

A müncheni egykori királyi könyvtárban őrzött *Chronicáról* már Fitz megírta,¹⁸² hogy a mai Bayerische Staatsbibliothekban nincs és soha nem is volt a budai ősnymotatványból. Ez az állítás már 1812-ből megerősítést nyert Tibolth Mihály leveléből, aki jelentette Széchényi Ferencnek, hogy ebben a nagy bajor gyűjteményben is hiába kereste a *Chronicát*. Sőt, válaszukban onnan azt írták, hogy akár ezer aranyat is megadnának érte.¹⁸³ Ez a téves adat azonban már jóval Ballagi előtt is felmerült már. Előbb Kubinyi cikkében,¹⁸⁴ majd Ferenczy Zsigmond Jakab könyvében.¹⁸⁵ A kritikus és pontos Szabó Károly nem vette át ezeket a közléseket a müncheni példányt illetően.¹⁸⁶ Fitz szerint Ferenczy ezt azért feltételezte, mert Hain alapvető ősnymotatványbibliográfiájában a Hess-féle kiadvány leírása autopszia alapján történt, ez a német könyvtörténész pedig elsősorban a nagy müncheni gyűjtemény állománya alapján dolgozott. Ez állítás azonban nem állja meg a helyét,

¹⁷⁷ *Chronica Hungarorum* XVII.

¹⁷⁸ BALLAGI I. sz.

¹⁷⁹ FITZ: Hess 125.

¹⁸⁰ Fellelhető ez nagyon sok esetben és a legkülönbözőbb országokban. Pl. BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel du libraire*. I. Paris 1860. 1859. has. — Fitz kizárását különben megerősíti az olaszországi gyűjtemények ősnymotatványainak központi katalógusa, amely csakis a római példányt ismeri: IGI 2772. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy Modenában a Thuróczy-kronika brünni kiadásából egy, az augsburgiból pedig két példányt őriznek. — IGI 9642, 9643.

¹⁸¹ BALLAGI I. sz.

¹⁸² FITZ: Hess 125.

¹⁸³ KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára*. I. Bp. 1905. 306.

¹⁸⁴ *Társalkodó* 1843. I. 180.

¹⁸⁵ FERENCZY Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76. Itt a *Chronica* hét felsorolt példánya között szerepel München. Ugyanő korábbi munkájában is hetet említett, de ott csupán öt példányt sorolt fel, amelyek között a müncheni nem szerepel: *Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34.

¹⁸⁶ RMK. II. 1.

mert Hain nem látott a budai *Chronica*-ból példányt,¹⁸⁷ hanem ő azt a korábbi szakirodalomból vette át. Mind Ferenczy, mind Ballagi tévedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nevezett bajor könyvtár a Hess-féle kiadvány egy korabeli kéziratot másolatát őrzi, amelyről elsőként Gábor Gyula számolt be.¹⁸⁸ Azonban a sorozatos hiba forrása kapcsán a Thuróczy-krónikával történő összetévesztés itt sem zárható ki.

Úgy tűnik, hogy erre a visszatérő hibaforrásra vezethető vissza Ballagi híradása „Lipcese, Heinrici György egyetemi tanár” közlése a *Chronica* lelehelhelyei között. Ráadásul ezt az adatot a GW is közölte.¹⁸⁹ Friedrich Georg Heinrici (1844—1915) lipcei evangélikus egyháztörténész professzor¹⁹⁰ könyvtáráról semmi érdemleges adat sem maradt fenn. Az első budai nyomtatványnak a fentiekben ismertetett összes nyilvántartott példányának története évszázadokra visszamenően tisztázható volt, de mindenképpen Heinrici koráig. Ezek közül egyik sem volt kapcsolatba hozható vele, újabb példány pedig nem került elő.

A *Chronica* példányaival kapcsolatos tévedések sorozata azonban Ballagival, akinek a téves adatai eddig megtárgyalásra kerültek, még nem zárult le. 1952-ben jelent meg a Horvátországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa Josip Badalić munkájaként.¹⁹¹ Ebben a 327. sz. alatt szerepel a „Chronica Hungarorum. Budae 1473 Andreas Hess, aulae regiae Mathiae Corvini”, mint amelyiknek egyik példányát a varasdi kapucinusok könyvtára XVIII.E.14. jelzet alatt őrzi. Badalić az írásbeli megkeresésre utólag levélben közölte, hogy ez az adat részéről tévedés volt, mert az említett gyűjteményben nem a budai, hanem a Thuróczy-féle krónika brünni kiadása található.¹⁹² Az egyszer nyomtatásban már napvilágot látott hiba azonban immár önálló életre kelt, hogy „gazdagítsa” a sohasem létezett kiadványoknak és példányoknak, a „bibliográfiai fantomoknak” amúgy is túlságosan gazdag sorát. Ez történt Badalić esetében is, akinek a fentiekben tévesnek bizonyult meghatározására az ősnymtatványok lengyel központi katalógusa a későbbiekben már hivatkozott is.¹⁹³

Horányi Elek leírása alapján lehet a *Chronica* egy további példányát feltételezni.¹⁹⁴ Ezek szerint ő látta ennek a Hess műhelyében készült kiadványnak olyan példányát, amelybe a pálos Gregorius Caelius Pannonius családjára vonatkozó bejegyzés volt olvasható.¹⁹⁵ Osztani lehet Fraknoi véleményét, hogy ez talán egy ma is ismert példányban volt, de ezt a beírást tartalmazó levelet az újrakötés során eltávolították.¹⁹⁶ Megerősíteni látszik ezt az álláspontot a Caesar-féle kötet esete, amikor is abból feltételezően a *Chronica* kiemelése során tűnt el a Szirmay-féle beírás,

¹⁸⁷ Vö. a lipcei kötés belsejében olvasható bejegyzéssel.

¹⁸⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 442.

¹⁸⁹ GW 6686: „Ehemals Heinrici (Leipzig)”.

¹⁹⁰ *Neue Deutsche Bibliographie VIII*. Berlin (1969). 434—435.

¹⁹¹ BADALIĆ, Josip: *Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur*. Zagreb 1952.

¹⁹² *Magyar Könyvszemle* 1956. 95.

¹⁹³ IBP 1518.

¹⁹⁴ FITZ: Hess 123, 187.

¹⁹⁵ HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum. I*. Viennae 1775. 141.

¹⁹⁶ *Budai Krónika* 31. — Századok 1900. 346.

amint erről a fentiekben már szó volt. A sokat utazott Horányi a ma ismert példányok közül leginkább a két mai budapestihez, a prágaihoz, a bécsihez és a rómaihoz juthatott hozzá,¹⁹⁷ amelyeket ráadásul — a prágai kivételével — az ő ideje óta mind újrakötöttek. Ennek ellenére elvben nem zárható ki, hogy Horányi egy további, ma már ismeretlen példányt tanulmányozott.

Toldy Ferenc úgy tudta, hogy a *Chronica* egy példánya a pécsi püspöki könyvtárban található.¹⁹⁸ Ez azonban tévedésen alapult, mert ott nem az eredeti, hanem ennek a Hess-féle *Chronicának* 1481-ben Johannes Menestarffer által Bécsben írt másolatát őrizték 1778 és 1838 között.¹⁹⁹ Idővel ebből azután egy 1482-ben Budán nyomtatott könyv víziója kerekedett.²⁰⁰ Az említett kódex 1859-ben már nem szerepelt a pécsi püspöki könyvtár értékes kéziratairól szóló beszámolóban.²⁰¹ Ballagi még több mint egy fél évszázad után is kereste ott — természetesen eredménytelenül — a Hess-féle *Chronicát*.²⁰² A 15. századi másolat azután a legújabb időkben végre előkerült.²⁰³

Teljességgel bizonytalan és ennek megfelelően azonosíthatatlan a ma ismert példányokkal az a nyomtatott krónika, amelyet Semptei Péter hagyományozott 1488. november 5-én. Bár a Thuróczy-krónika ekkor már mind a két nyomtatott kiadásban²⁰⁴ napvilágot látott, Holub Ferenc, az adat közlője azonban a friss megjelenésű és ezért nyilván drágább külföldi kiadások helyett a budai nyomtatványt tartotta ebben az esetben valószínűbbnek.²⁰⁵

Összefoglaló a *Chronica* példányairól

Hess első nyomtatványának kilenc példánya közül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtaré volt bizonyosan végig Magyarországon az elmúlt századok során. Úgy tűnik, hogy a leningrádi csak a 17—18. században került ki a Kárpát-medencéből. Az összes többi feltehetően a kinyomtatást követően hamarosan külföldre jutott, ennek köszönhetik elsősorban megmaradásukat. Ennek kapcsán akaratlanul is a Bibliotheca Corviniana sorsára gondol az ember, hiszen abból többségében azok a példányok maradtak meg, amelyek még a mohácsi vést megelőzően valami módon (ajándékozás, lopás stb.) elkerültek az országból.

A magyarok története a budai nyomtatvány formájában — hála a latinnak, az akkori tudományosság nemzetközi nyelvének — mindenki számára hozzáférhető volt, és nyilván nem kevesen olvasták is azt. Ez a körülmény fokozhatta a kötetek külföldi megbecsülését. Talán ennek is tudható be, hogy szövege az összes

¹⁹⁷ SZINNYEI IV. 1069 1077. has.

¹⁹⁸ TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 32.

¹⁹⁹ *Chronicon Budense VI.*

²⁰⁰ RMNy App. 3.

²⁰¹ *Új Magyar Múzeum 1859.* 174—178.

²⁰² BALLAGI I. SZ.

²⁰³ *Magyar Könyvszemle 1973.* 349—351.

²⁰⁴ RMK. III. 15, 16.

²⁰⁵ *Magyar Könyvszemle 1928.* 74—75. — FITZ: Hess 126, 187.

fennmaradt példányban lényegében épnek mondható.²⁰⁶ Ezzel szemben a nyomtatvány elején és a végéről az üres levelek többsége ma már hiányzik. E három levél (a_1, g_7, g_8) közül különösen a legelső és a legutolsó veszett el, amelyeknek feladata — mindenekelőtt a bekötésig — a nyomtatott szöveg védelme volt. Az elsőből mindössze csak egyetlen egy maradt fenn Prágában, még az utolsóból is csupán Prágában, Lipcsében és egy kis része Bécsben. Valamivel jobb a helyzet a védettebb utolsó előtti esetében, ahol ez Prága és Lipcse mellett még Leningrádban és Rómában is megtalálható.

Fraknóinak feltűnt, hogy a *Chronicának* egyetlen példánya sem ismeretes, amelyet pergamenre nyomtattak volna.²⁰⁷ Való igaz, hogy a magyarok története kiválóan alkalmas lehetett volna legalább néhány példányának hártására történő előállítására. Reprezentatív ajándékozási célra ez a megoldás ugyan — különösen a könyvnyomtatás eme korai szakaszában — meglehetősen elterjedt volt. Így a még másfél évtizeddel később, igaz külföldön, nyomtatott Thuróczy-krónikának augsburgi kiadásából több ilyen példány is maradt fenn. Bizonyos azonban, hogy ilyen igényhez a hazainál fejlettebb viszonyokra lett volna szükség.

Mind a kilenc ma ismert példány — az egyetlen római leszámítva — rubrikált. Az alaposabb összevetés nyomán úgy tűnik, hogy ezek a kezek biztonságosan nem azonosíthatóak: feltehetően mindegyik könyvet más és más személy díszítette. Akad azonban egy figyelemreméltó körülmény: a budapesti Egyetemi Könyvtár és a krakkói példányban a szövegben álló nagybetűket egyaránt olyan tintával húzták át függőlegesen a kiemelés végett, amely ma narancs színű. Ez az akkori gyakorlatban általánosan használt pirostól és másodszorban kéktől feltűnően eltérő. Ez arra a következtetésre ad módot, hogy talán ugyanabban a műhelyben végezték a rubrikálás munkáját, ha két különböző személy is.²⁰⁸ Miután a hazai példány sohasem hagyta el az országot, nagyon óvatosan bár, de megkockáztatható az a feltevés, amely szerint a krakkóit is egykor még itthon rubrikálhatták a másikkal azonos helyen.²⁰⁹ Az azonban, hogy ez éppen Hess-műhelye lett volna, már túlságosan messzemenő következtetés lenne.

Nem tűnik érdektelennek Hess főműve példányai napfényre kerülésének nyomtatásban bizonyítható időrendje.²¹⁰ Legkorábban 1666-ban a bécsiről szóló tudósítás jelent meg. Czwitinger 1711-ben írt ugyan a *Chronicáról*, de sajnos az évszámot tévesen „1573”-ként közölte.²¹¹ Ennek tudható be, hogy forrásként a továbbiakban nem tartották számon. Magyarországon Bél Mátyás volt az első, aki

²⁰⁶ Egyedül a leningrádi kötetből hiányzik már régóta egy levél, míg a végig itthon maradt szövegének első és utolsó levele némileg hiányos.

²⁰⁷ *Budai Krónika* 21.

²⁰⁸ Akadnak természetesen rokon vonások is a két említett kötet rubrikálásában, így az incipitjel hangsúlyozottan párhuzamos „S”-re emlékeztető középső része. Ugyanakkor éppen ennél a jelnél jellegzetes eltérés is tapasztalható: a budapesti kötetben a kifutó vonalak hurkot alkotnak, amíg a krakkóiban ugyanezeket pontokkal díszítették.

²⁰⁹ A mai kötet két másik tagjától eltérő fűzőmódja korábbi bekötésére utal, amelyet a rubrikálás feltehetően megelőzött.

²¹⁰ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

²¹¹ CZWITINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti & Lipsiae 1711, Appendix 14.

hírt adott a *Chronicáról* az említett 1666. évi híradás nyomán, de csak 1745-ben.²¹² A lipcei példányról 1769-ben számolt be Wallaszky, míg a budapesti Egyetemi Könyvtár mai kötetéről 1774-ben Kriebel. A ma is Rómában őrzött Rossi-kötetről a könyvtár 1786-ban megjelent katalógusából értesülhettek az érdeklődők.

A prágai kötetről nyomtatásban elsőnek Miller tudósított 1803-ban. Az OSzK példánya csak közvetlenül a megvásárlást megelőzően a bécsi árverési katalógusban tűnt fel. Ugyanez történt a párizsi kötetel Londonban az 1889. esztendőben, amiről a hazai olvasók — akárcsak az előző esetben — még ugyanabban az évben értesülhettek. A krakkói *Chronicáról* Fraknoi számolt be elsőnek 1900-ban, míg a leningrádiról Ballagi 1925-ben, végül a braunsbergiről Fitz 1932-ben.

Azok a szakírók, akik a *Chronica* példányairól időnként összefoglalóan írtak, nem tartottak mindig lépést a már korábban publikált adatokkal. Így pl. Simonchicz 1784-ben nem tudott az egy évtizeddel korábban publikált Dessewffy-példányról.²¹³ A neves német bibliográfus Ebert 1821-ben csak négyet ismert,²¹⁴ nyomában a nyomdatörténész Falkenstein 1840-ben is csak ugyanennyiről számolt be,²¹⁵ jóllehet addigra már ötöt publikáltak. Máskor viszont magasabb példányszámról esett szó, mint amennyit addig a szakirodalomban közreadtak. Így pl. 1877-ben nyolc példányról írtak, jóllehet addig csak hétről lehetett nyomtatott forrásokból tudomást szerezni.²¹⁶ Az ilyen eltérésekre azonban, ahol csupán a példányszám nyert említést, feltehetően a tévesen feltételezett lelőhelyek²¹⁷ miatt is sor került.

BASILIVS

I.2.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 2. H. 96.

Hess második kiadványának ma ismert egyetlen teljes példányát Bécsben, 19. századi kötésben őrzik. Nem zárható ki, hogy ezt akkor valamilyen, ma már rekonstruálhatatlan gyűjtőkötetből emelték ki. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a könyvtárnak az első lap aljára helyezett 19. századi bélyegzője. Korábban a gyűjtőkötet egyes tagjaiban általában nem jelölték meg külön-külön a tulajdonost. Ezt pótolhatták a szétbontást követően az említett pecséttel.

A rubrikáló az iniciáléknak a szedés által kihagyott helyét kitöltötte, a kezdetekhez incipitjelet rajzolt, a szövegrész elejét és végét aláhúzással emelte ki, továbbá függőleges vonással hangsúlyozta a nagybetűket az egész szövegben.

²¹² SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Viennae 1746. XVI.

²¹³ SIMONCHICZ, Innocentius: *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria.* Magno-Varadini 1784. 75.

²¹⁴ EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

²¹⁵ FALKENSTEIN, Karl: *Geschichte der Buchdruckerkunst.* Leipzig 1840. 279. — Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága. Nyilván a hazai kötetről nem vett tudomást a német szakíró.

²¹⁶ *Magyar Könyvszemle* 1877. 305. Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága, Hildebrand. Ide nyilván beszámították az 1871-ben a tulajdonosa által Budapesten szóban közölt krakkói kötetet.

²¹⁷ Pl. München, Pécs.

Az első híradás e példányról, és ezen keresztül a második hazai nyomtatványról Michael Denistől származik 1789-ből.²¹⁸ A korábbi nemzetközi ősnyomtatványbibliográfiát kiegészítő ezen adatának forrásául Denis barát magánközlésre hivatkozott. Nyilván az akkori császári könyvtárban hívták fel erre figyelmét. 1777-ben megjelent egyik munkájában a budai nyomda kapcsán még nem említette ezt a Basilius-t.²¹⁹ Ugyanennek a művének 1795. évi második kiadásában azonban már hivatkozott a fentebb említett leírására.²²⁰ Denis adatát nyomban átvette Panzer.²²¹

Jankovich Miklós volt az első, aki Magyarországon erről a műről és kifejezetten a bécsi példányról is írt.²²² Hain nem látott belőle példányt, leírása Panzerre, ill. mindenekelőtt Denisre támaszkodott.²²³ A későbbi hazai és külföldi szakirodalom, amelyet Fitz gondosan összefoglalt,²²⁴ ehhez semmi újat sem tudott már hozzátenni egy évszázadon át.

Miután Hessnek ebből a kiadványból — szemben az összes többi hazai ősnyomtatvánnyal — a történelmi Magyarország területén egyetlen példány sem maradt fenn, megemlíthető, hogy a bécsi példány néhány hónapra kölcsönként Budapesten volt látható 1973 végén és a következő esztendő elején a hazai könyvnyomtatás félévezredes jubileumára a Magyar Nemzeti Múzeum termeiben rendezett kiállításon.²²⁵

I.2.B. Salzburg, Studienbibliothek, IV. 5. K. 87.

Ezt a példányt az 1882. évi budapesti könyvkiállításon mutatták be,²²⁶ majd 1925-ben Ballagi számolt be róla.²²⁷ A GW ezt a közlést megismételte.²²⁸ A kis kötetnek igen részletes és pontos leírását adta Fitz.²²⁹ A korabeli, fatáblás bőrkötés előzőképapírnak vízjele azonos volt a nyomtatványban láthatóval, ezért feltételezhető, hogy talán a kötés is Hess-műhelyéből származott. 1956 őszén a salzburgi könyvtárban azt a szóbeli felvilágosítást adták, hogy a második világháború során sóbányába kitelepített értékek közül az a láda, amelyikben ez a kis kötet is volt, nem került vissza Salzburgba.²³⁰ A helyzet ezzel kapcsolatban nem változott a mai napig sem.²³¹

²¹⁸ DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum. II. Viennae* 1789. 506–507, 4346. sz.

²¹⁹ DENIS, Michael: *Einleitung in die Bücherkunde. I.* Wien 1777. 121.

²²⁰ M. f. 2. Ausg. Wien 1795. 127–128.

²²¹ PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I.* Norimbergae 1793. 266. XXIX. 2. sz.

²²² *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I.* Buda 1811. 91.

²²³ HAIN 2687.

²²⁴ FITZ: Hess 187.

²²⁵ *Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz.* Bp. 1973. 10–12.

²²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1882. 167.

²²⁷ BALLAGI 2. sz.

²²⁸ GW 3702.

²²⁹ FITZ: Hess 132–134, 188.

²³⁰ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról.* XENOPHON: *Socrates védőbeszéde.* Bp. 1978. 145.

I.2.C. Eichstätt, Universitätsbibliothek, 4 an P. III. 77.

Erről a példányról az első híradás a GW 1928-ban megjelent, harmadik kötetében olvasható.²³² Mind Fitz,²³³ mind Soltészné²³⁴ erre a forrásra támaszkodott, amely a hiányokat is pontosan megadta: 5, 6. és 20. levél. Hubay Ilonának az eichstätti ősnymtatványokról készített katalógusából rekonstruálható az a gyűjtőkötet, amelynek ötödik tagjaként maradt meg Hess kisebbik kiadványa ebben a bajorországi könyvtárban.²³⁵ Előtte 1477. évi velencei, valamint 1486-ban és 1495-ben Németországban készült nyomtatványok állnak.²³⁶ Tehát mai kötését ez a Basilius legkorábban 1495-ben nyerhette el. A gyűjtőkötetet korabeli, bőrrrel bevont fatáblák védik, amelyek díszítése nürnbergi eredetre vall.²³⁷

A kötet kézbevétele alapján ezekhez még a következők tehetők hozzá. A ma meglevő öt nyomtatvány előtt és után korábban még további munkák voltak a könyvben, amelyeket kitéptek belőle. Ennek során a mai első kiadvány legelső, továbbá az utolsó, vagyis a Hess-könyvecske utolsó levelét is kiszakították. Az utóbbiból alul a fűzésben egy kis háromszög alakú rész visszamaradt a nyomtatvány két-három betűs részével. A még ezen felül is hiányzó 5. és 6. levél egykor az első füzet középső párját alkotta. Feltehető, hogy ennek a csonkításnak során estek áldozatul a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozó esetleges bejegyzések. Mindössze két lapon (11b és 12a) található négy-, illetve egyszavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzés a 16. századból. A példányt egyáltalában nem rubrikálták, tehát ilyen állapotban kerülhetett 1495 előtt Budáról Nürnberg környékére.

Összefoglaló a Basilius példányairól

A *Basilius* esetében — szemben a *Chronicával* — mindössze három példányról van csak szó, amelyek közül ráadásul a salzburgit ma elveszettnek kell tekinteni. Elsőnek a bécsiről Denis számolt be 1789-ben.²³⁸ A Budapesten történt kiállítása során esett elsőként szó a salzburgi példányról 1882-ben. Meglepő, hogy a magyar szakkörök erről ennek ellenére milyen sokáig nem vettek tudomást. Szabó Károly 1885-ben,²³⁹ Fraknoi 1900-ban²⁴⁰ nem tudott a salzburgi példányról. Ennek az lehet az oka, hogy a nagy könyvseregzelemle nyomtatott katalógusai²⁴¹ nem tüntették fel

²³¹ Ilyen véleményt tartalmaz a salzburgi Egyetemi Könyvtár 1987. június 10-én kelt levele.

²³² GW 3702.

²³³ FITZ: Hess 132.

²³⁴ BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. XENOPHON: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 98, 145.

²³⁵ HUBAY ILONA: *Incunabula Eichstätter Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 149. sz.

²³⁶ (1.) HUBAY 646. sz., HAIN 10682. — (2.) HUBAY 147. sz., GW 3683. — (3.) HUBAY 24. sz., GW 734.

(4.) HUBAY 1059. sz., HAIN 2136.

²³⁷ HUBAY m. f. 245.

²³⁸ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

²³⁹ RMK. II. 2.

²⁴⁰ *Budai Krónika* 18.

²⁴¹ *Kalauz az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához*. Bp. 1882. 133. *Könyvkiállítási emlék*. Bp. 1882. 136.

a kiállított Basilius-kötet eredeti lelőhelyét. De még 1931-ben is Gulyás Pál²⁴² csak a bécsi példányt ismerte. Ez azért is feltűnő, mert 1925-ben Ballagi már újra beszámolt a salzburgi kötetről. A ma ismert teljes bécsi példány rubrikált, viszont a hiányos eichstätti rubrikálatlan, így e téren nincs mód az összehasonlításra.

CONFESSIO N A L E

II.1.A. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 46.

A második magyarországi ősnymodának nevet adó *Confessionale* c. kiadványnak — az újabban előkerült túróczszentmártonival együtt — ez a legszebb példánya, amely a nyomtatás nélküli első és a két utolsó (a₁, p₇, p₈) levelet is tartalmazza. Ez a példány — a most Berlinben őrzött társával együtt²⁴³ — szerepel Pray Györgynek a budai Egyetemi Könyvtár jelesebb könyveiről készített és 1780-ban nyomtatásban közreadott katalógusában.²⁴⁴

Az első, üres levél rektóján a rubrikátor kezével írva „Confessionale beati Anthoni”, majd alatta „pro 4 floreno” szavak olvashatók. Mindezek felett más, ugyancsak korai kéztől pedig „Domio Mathie pruüdiano(?)” áll. A ma érvényes jelzeten kívül még ugyanezen a lapon „Rf(?) 207. 2. példány” — „Hain 1180” — „Antonius Confessionale 1477” ceruzával írt, könyvtári bejegyzések láthatóak a 19. századból. Ugyanennek a levélnek hátlapján egy-egy további, régi jelzet „LIX. a.” tintával és „II. g.” ceruzával beírva áll.

Az incipit szövege felett a „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu 1633” bejegyzés olvasható.²⁴⁵ Az incipit és a főszöveg kezdete között pedig kézírással bejegyezve „L A N 193” áll. Dümmerth Dezső megállapította, hogy az 1632/3 években a nagyszombati könyvtár prefektusa Némethi Jakab volt, akinek a kézirását ismerte fel az akkori tulajdonbejegyzésekben. Az említett betűk és számok feloldása: „L[itterra] A N[umero] 193”²⁴⁶ Az ugyancsak Némethi által felfektetett nagyszombati katalógus ma meglevő 6. lapján az „A 193” jelzés után — azonban az első 181 tételtől eltérő kézírással — bejegyezve áll a firenzei érseknek ez a könyve, bár az 1477. évszám helyett „sine tempore” megjelöléssel.²⁴⁷ Dümmerth az 1612—1635 között Nagyszombatban a jezsuita kollégiumban gyűjtött könyvekről készített, de nem publikált, gépiratos tanulmányában megállapította, hogy ott 1632-ben 2007 könyvet vettek állományba, amelyek közül 1690-ben már csak alig 1500 volt meg, míg ma csupán 139-et sikerült azonosítani a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Dümmerth összeállításában az 1633/1. sorszám alatt található ez a kötet „1632 előtti szerzemény” megjelöléssel és „Florentiae” nyomdahely megjelöléssel.²⁴⁸

²⁴² GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 20.

²⁴³ Egykori jelzete a budapesti Egyetemi Könyvtárban Inc. 44. volt.

²⁴⁴ PRAY, Georgius: *Index librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*. I. Budae 1780. 58. (A továbbiakban: PRAY.)

²⁴⁵ FITZ: *Hess* 122.

²⁴⁶ *Magyar Könyvszemle* 1963. 45, 57.

²⁴⁷ Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár J. 1. 3a.

²⁴⁸ Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár G 843. 2—3. 12. — A nyomdahely téves meghatározása nyilván a szerző érseki székhelyéből származott.

A kötet rubrikálása meglehetősen igényes: a fejezetek címe elé incipitjelet rajzoltak, a bekezdések szövegének elejét aláhúzással emelték ki, a nyomtatás által kihagyott helyekre biztos kézzel tollal rajzolt iniciálék kerültek. Az első füzetekben (4a—6a, 21a—28a) lapszéli, korabeli, latin nyelvű, néhány szavas megjegyzések olvashatók, amelyeket két különböző tintával írtak be: a legtöbbet halvány és csupán két helyen (21a közepén és 25a alul) ma is frissen piros tintával. A rubrikátor római számozással látta el valamennyi levél rektójának jobb felső sarkát — beleértve a nyomtatás nélküli elsőt is — egészen a szöveg végét tartalmazó 128. levélig. Közben a XL—XLV számokat megigazították, mert ezek helyére, ill. ezek alá eredetileg a hosszabb „XXXX—XXXXV” változat került. A kötet végén álló mutató nem visel levélszámozást. A szövegkezdő tollrajzos „D” iniciálé zöld és a belseje málnaszínű. A legutolsó, üres lapon ugyancsak a rubrikátortól „Confessionale Anthonini, archiepiscopi Florentini etc.” sorok olvashatók.

A gyakorlott rubrikátor az iniciálékát összesen kilenc alkalommal vízszintes tengellyel rajzolta be, vagyis a betű nem áll, hanem fekszik. Ezt a megoldást — egy kivételével (g₄a) — nyilván azért választotta, hogy az ugyanazon a lapon levő másik ilyen betű(k)től eltérjen. A g₂a lap alján az utolsó két iniciálét kifelejtette, mert ezeket kevésbé gyakorlott kézzel valaki más rajzolta be. Az elsőt mindjárt rosszul: az „S” helyébe „D” került, amit azután nehézkesen bár, de igyekezett kiigazítani. Azért a rutinos rubrikátor is botlott, amikor pl. a b₁₀a lapon az „onit” szó elé „P” helyett „N”-betűt rajzolt.

A kötet kézirásos díszítése arról tanúskodik, hogy ezt a munkát igen biztos kezű és nagy gyakorlattal rendelkező személy végezte, aki ilyen feladatokat hivatásszerűen láthatott el. A szerencsés módon megmaradt szennylevelekkel védett kötet elejére és végére — az akkor még ki nem alakult címlap helyett — ráírta a szerzőt és a címet, az elsőre pedig még az árat is.

A korábbi századokban a könyvek vásárlóinak egy része a bibliofilek gondosságával bejegyezte a kötetbe, hogy mikor, hol és mennyiért vette a kötetet. A „pro 4 floreno” megjelölés mellett azonban nem található semmi más hasonló bejegyzés ugyanettől a kéztől, így biztosra vehető, hogy itt a könyvkereskedő által kért árról van szó, amelyet jól látható módon tüntetett fel a rubrikátor a könyv élén. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ezt a jól rubrikált példányt nem sokkal megjelenését követően eladásra készítették elő. Miután a könyvet Magyarországon nyomtatták és az az évszázadok során végig ugyanitt maradt meg, jogosnak tűnik a feltételezés, hogy ez a kötet a hazai könyvkereskedelem igen korai és nagyon ügyesen ajánlott portékája.

133 nyomtatott levelet tartalmazó nyomtatvány ún. quinterniokra, vagyis öt levélpárt tartalmazó füzetekre átszámítva, amelyben akkoriban kalkuláltak, alig 14-nek felel meg. Elosztva ezt a kért négy forinttal, egy-egy aranyra alig több, mint három füzet jut. Igen drága ez, hiszen Rómában ezekben az években egy aranyért már 6-8 ilyen füzetet adtak.²⁴⁹ A nyomdászat elterjedésével pedig a könyvárak, ha már nem is olyan rohamosan, mint a hatvanas években, folyamatosan csökkentek ebben az évtizedben is. Nyilvánvaló, hogy a rubrikálás árát is meg kívánta fizettetni

²⁴⁹ HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 150.

a kötet forgalombahozója. Magyarországon ekkoriban a nyomtatott könyvek elterjedtsége még ugyancsak korlátozott lehetett, márpedig a piacra kerülő kiadványok növekvő száma volt az, ami a könyvárakat — mindenekelőtt a kezdeti ötvenes évekkel összevetve — igen erősen leszorította. A hazai könyvkereskedelem 1477-ben még biztosan nem volt telített nyomtatványokkal, így ezt a körülményt igyekezett ezzel az igen magas árral kihasználni az, aki ezt megszabta. Aligha kétséges, hogy a *Confessionale* nyomdása ennek a feltehetően első termékének eladásából igyekezett befektetésének és költségeinek minél nagyobb részét megkeresni. Kihasználva azt a helyzetet, hogy sok száz kilométeres távolságban ekkor még sehol sem működött könyvsajtó, nyilvánvalóan arra törekedett, hogy kiadványaiért a fejlett országok városaiban kialakulnál jóval többet kérjen. Hogy a nyomdász volt az, aki négy aranyért kívánta eladni ezt a kötetet, vagy pedig egy kereskedő, az ebből az egyetlen sornyi írásból nem állapítható meg.

A modern, teljes egészében bőrrrel bevont kötéstáblákat gót stílust utánzó vaknyomással díszítették. A gerincen alul „Neapoli 1477 Matthias Olomucensis” vaknyomásos feliratot visel. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezzel az új köntőssel a könyvet a GW 1926-ban publikált nyomdász meghatározását követően,²⁵⁰ de az 1970-ben közreadott központi magyar ősnymotatványkatalógus adatainak²⁵¹ elfogadása előtt látták el.

II.1.B. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Inc. 3169, 3.

A kötet korábban a budapesti Egyetemi Könyvtárban az Inc. 44. jelzetet viselte. A berlini Preussische Staatsbibliothekban működő GW-szerkesztőség felfigyelt arra a körülményre, hogy ebből az általuk 1926-ban publikált ősnymotatványból²⁵² az egész világon egyedül ebben a magyar gyűjteményben őriznek példányt, de ott viszont egyszerre hármat is. Fitz József, a gyűjtemény akkori gondozója, felettesei hozzájárulásával 1926. október 11-én kelt levelében felvetette a berlinieknek, hogy egyet ezek közül hajlandók lennének elcserélni a gothai könyvtár magyar Elektra-unikumáért.^{252a} December 2-án Berlinből azt válaszolták, hogy a cserét nem tudják lebonyolítani, de felajánlottak több ősnymotatványt és későbbi magyar vonatkozású kiadványt. 1927. február 10-én a jegyzékből 11 ősnymotatványt és egy régi magyar vonatkozású kiadványt jelöltek ki Budapesten, amelyek egyike sem volt meg hazai közkönyvtárban.^{252b} 1927. március 1-én írt levélben Ernst Voullième igazgató öt ősnymotatványt és egy RMK-t küldött Pasteiner Istvánnak, a budapesti Egyetemi Könyvtár akkori vezetőjének. Az ajánlatot a cserebizottság elfogadta és a könyveket 1927. május 12-én állományba vették.²⁵³ Ezzel párhuzamo-

²⁵⁰ GW 2108.

²⁵¹ CIH 235a.

²⁵² GW 2108.

^{252a} RMNy 144.

^{252b} Bp., OSzK, Kézirattár Fond 45/1155. — Könyvtáros 1987. 626.

²⁵³ A növedéki naplósámuk 3458–3461. Jelzetük Inc. 82a, 53a, 341a, 306a és 889b lett. — CIH 543a, 2962, 3336a, 3394b, 2392 és 2393. — Az RMK III. 2455. mű mai jelzete az Egyetemi Könyvtárban RMK III. 444b.

san elküldték cserébe Berlinbe a három közül leggyengébb állapotú, Inc. 44. jelzetű kötetet.²⁵⁴ A könyv a háború alatti kitelepítését követően később visszakerült Berlinbe, ahol azonban azt ma a város nyugati felében őrzik.²⁵⁵

A *Confessionale*nak ez a példánya az Egyetemi Könyvtár törzsállományához tartozott, amit az első lap tetején olvasható bejegyzés bizonyít: „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu. Catalogo inscriptus 1632”. Később a címlap jobb felső sarkában látható „LIX. a.” jelzetet viselte. Pray a budai Egyetemi Könyvtár nevezetesebb könyvei között a *Confessionale* két példányáról írt.²⁵⁶ Ez a mai berlini példány és az Inc. 46.: mindkettőt az egyetem 1635. évi alapítása előtt már a jezsuiták nagyszombati kollégiumában őrizték.

A példány az összes nyomtatott lapot tartalmazza, és azokat nem rubrikálták.²⁵⁷ A levelek rektóját a jobb felső sarokban korabeli kéz beszámozta, beleértve az első üreset is. Ezt azonban több ízben is elvétette: a 29. után 30. helyett a 20. számmal folytatta, a 67. számot két levélre is írta, a 73. után egy levél kimaradt a sorszámozásból, a 75. számot ismét kétszer alkalmazta. A hibás lapszámzás még a főszöveg vége előtt, a 111. számmal jelölt 125. levélen (o_8) megszakad. Az utolsó öt füzetben egy—három, a külső lapszélre helyezett jel, ún. pipa emeli ki a szöveg súlypontjait. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzék mindegyik fejezetéime mellé ugyan az a kéz hozzáírta az általa beírt (sokszor téves) levélszámot. Miután az utolsó fejezet az említett 111. (helyesen 125.) levélen kezdődik, a levélszámzás folytatását az illető már feleslegesnek tekintette. Öt helyen (104a, 107b, 108a, 118a, 134a) a lapszálon néhány szavas, a szövegre vonatkozó, kézírásos megjegyzés olvasható latin nyelven a 15. század végéről. A 19. század elején készült félbőr-kötés gerincén az „Antonius 1477” felirat olvasható. Hiányzik belőle a három üres levél (a_1 , p_7 , p_8).²⁵⁸

II.1.C. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 45.

Erről a példányról nyomtatásban elsőként Fitz tudósított.²⁵⁹ Ez a *Confessionale* egyetlen ismert példánya, amelyben a szöveg élén álló ötsoros incipitet piros festékkel nyomtatták.²⁶⁰ A kiadvány elejéről és végéről hiányzik a három üres levél (a_1 , p_7 , p_8), továbbá a nyomtatott részből a harmadik füzet első levele (c_1). Az első füzet három levelének (a_1 , a_3 , a_4) függőleges széle és a 28. levél alsó sarka javítva van, míg az a_8 levél lapszéle oldalt hiányos, de mindezek ellenére az említett helyeken a

²⁵⁴ Bp., ELTE Levéltára, Egyetemi Könyvtár 388/1927. — Berlinben a kötet a 7918/1927 napló- és Liturgik 2,464 szakszámot, valamint az Inc. 3169,3 jelzetet kapta. Ez utóbbi a nápolyi nyomdahely elfogadására utal, miután ez a könyvtár az ősnymotatványokat városenként és azon belül műhelyenként állította fel.

²⁵⁵ *Die Inkunabeln der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin im Anschluss an Ernst Voullième*, bearbeitet von Anneliese SCHMITT. Berlin 1966, 180, 248.

²⁵⁶ PRAY 58.

²⁵⁷ FITZ: *Hess* 142.

²⁵⁸ A kötetet őrző gyűjtemény 1987. június 16-án kelt levele alapján.

²⁵⁹ FITZ: *Hess* 142.

²⁶⁰ FITZ: *Hess* 148. — CIH 235c vari.

szöveg ép. Az első füzet utolsó előtti és utolsó levelei között egy korábban beragasztott papír maradványai látszanak a fűzés mentén.

A 18. században készült félbőrkötés gerincén felülre fehér festékkel a „C 61”, középre ragasztott papírdarabra pedig tintával az „F 114” jelzetet írták. Az első kötéstábla belsejébe — akárcsak e műnek ebben a gyűjteményben őrzött két másik példányába — egykor tintával az „LIX. a.” jelzetet írták. Az első kötéstáblába ceruzás bejegyzés került a 19. században: „Hain 1180”. Ugyanitt látható a kötet ma érvényes jelzete is. Az első szennylevél verzóján tintával megismétlődik a már említett „LIX. a.” jelzet, amihez ugyanaz a kéz „Antonini (AEpi)” szavakat írta hozzá. Ugyanerre a lapra ceruzával a 19. században a következőket jegyezték: „Antoninus, Summula confessionis. Florentiae 1477 — Hain I. 133. 1180.”²⁶¹

Az incipitorsorok felett olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus” bejegyzés. Felette „No 61”, míg az incipit alatt, az iniciálé helyén „C. 33.” áll. Az utóbbinál a számot később áthúzták, mert helyette az említett „61” szám vált érvényessé, ami a kötés gerincén is látható. A lepoglávi pálos kolostor könyvtárának jegyzéke 1754-ből fennmaradt, amelynek 53. lapján a „C”-jelű, „Theologi morales” szakban olvasható „Num. 61.” megjelöléssel „Antonini Summa confessionis”.²⁶² Hála a kitűnő 18. századi adminisztrációnak, tisztázható volt a gerincen olvasható másik szám is. Rendelkezésre áll ugyanis a pesti Egyetemi Könyvtár részére az említett kolostorban a II. József által elrendelt felosztását követően kiválasztott könyveknek 3061 tételből álló jegyzéke, amelynek második lapján a 114. tétel „folio” megjelöléssel „Summula confessionis S. Antonini... 1477” olvasható.²⁶³ A Pestre küldött könyvek gerincére ragasztották tehát a jegyzék sorszámával ellátott kis papírcédulát. Ez a nyilván ideiglenesnek szánt megjelölés azután a mai napig is megmaradt.

A kötet rubrikálás nélküli. Mindössze az első és az ötödik füzetben töltötték ki hét iniciálé helyét feltűnően szabályos körvonalú, nyomdabetűszerű verzálisokkal, amelyek fekete színe is a nyomdafestékre emlékeztet. A szöveg szélén nyolc helyen, továbbá az utolsó meglevő, üres lapon — feltehetően ugyanannak a kéznek — a tollpróbái találhatóak. Ezek közül mindössze egy bír tájékoztató jelleggel: „Pater Petar” (57a alján). Az említett, kolofont követő, üres lapon még a „Fr. Georgius Bakics” bejegyzés is olvasható.

II.1.D. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár, Inc. 177.

Ez a *Confessionale* legerősebben körülvágott példánya.²⁶⁴ Egészbőrkötése 1762-ben készült a gyöngyösi ferencesek könyvtára részére, amint ezt a gerincen latin nyelvű rövidítésekben kiolvasható. Úgy tűnik, hogy ezekben az évtizedekben külön műhelye volt a ferenceseknek ezen a vidéken, ahol több más kolostor (pl. Léva) részére is azonos kivitelű köteteket készítettek. A példány ezt megelőzően nyilván már megviselt állapotban lehetett, mert hiányzik az első és az utolsó két üres levélen (a₁, p₇, p₈) kívül a kolofont tartalmazó (p₈) is.

²⁶¹ A szerző érseki székhelyét tehát nyomdahelynek minősítették.

²⁶² Bp., Egyetemi Könyvtár Mf Me 37a.

²⁶³ Bp., Egyetemi Könyvtár. Kézirattár J. 13. 4.

²⁶⁴ A papír mérete mindössze 238 × 180 mm.

Az incipit felett egykor bejegyzés állhatott, ez azonban a könyv körülvágásának áldozata lett, csupán néhány leszálló szár maradt meg a betűkből. A példányt a rubrikátor piros tintás iniciálékkal díszítette, egyedül a szövegkezdő nagy „D” fekete és piros. Ezt a munkát az elején szinte túl igényesen végezte, mert az „Incipit” elé öt sor magasságú „I” betű rajzolt, jöllehet a nyomdász itt nem hagyott ki üres helyet a szedett szövegből az iniciálé számára, mint minden további esetben. Ugyanakkor — talán éppen a gondos előkészítés miatt ²⁶⁵ — szinte futószalagszerűen rajzolta a piros tintával az iniciálékat és a bekezdéseket kezdő incipitjeleket, és így ennek során átlapozta az e₄b—e₅a lappárt. Ugyanakkor gondosság is tapasztalható nála. A h₇b lap alján a „De” szó teljes egészében kimaradt a szedésből, jöllehet különben mindig csak az első betűt hagyták ki az iniciálé számára. A rubrikálás során azután a teljes szót berajzolta a rubrikátor. Ugyanő római levélszámozással is ellátta a kötetet a rektó jobb felső sarkában. Ez azonban majdnem minden esetben a könyvkötő késének áldozatává vált. A szinte csak véletlenül fennmaradt számozás (pl. „CXXVII”) alapján azonban biztonságosan megállapítható, hogy az első üres levél nem kapott sorszámot, a mutatórész viszont igen (pl. „CXXX”).

Úgy tűnik, hogy a rubrikátor először beszámozta a kötetet, majd ezt követően rajzolta be a kezdőbetűket. Csak így érhető, hogy a sorszámozás hibátlan, az iniciálék viszont az említett lappárról lemaradtak. Ebben az utóbbi munkafázisban azután más hibát is vétett. Például a c₇a lapon a nyomdász az egymást szorosan követő „I” és „E” iniciálék közé rövid léniát helyezett vízszintes választóvonalként, hogy a két kezdőbetű részére kihagyott hely ne folyjék össze egyetlené. Ez az előrelátás azonban hiábavalónak bizonyult ebben az esetben, mert a gyöngyösi példány rubrikátora a szokásos három helyett hat sor magasságban egyetlen hatalmas „I” betűt rajzolt.

A könyv használói közül valaki a szöveget nem sokkal a kinyomtatását követően néhány szavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzésekkel kezdte ellátni, de buzgósgága már a negyedik levélen abbamaradt. A másik olvasó már a 16. században forgatta a kötetet, és kevés lapszéli megjegyzését a kötet középső részén („g”, „h”, „k” és „n” füzetekben) tette meg. Szinte valamennyi glossza jelentős részét levágták a könyv 18. századi bekötésekor.

Az utolsó nyomtatott levelével évszámát vesztett kötet a gyöngyösi ferencesek könyvtárából az 1950-ben bekövetkezett államosítást követően bukkant elő, amelyről elsőként Bán Imre számolt be.²⁶⁶ Utóbb Fitz is reá támaszkodott.²⁶⁷

II.1.E. *Martin, Matica slovenska, Inc. B 123.*

A másik négy példányhoz hasonlóan a Confessionale-nak ez a példánya is a történelmi Magyarország egyik kolostorából került elő. 1972-ben a volt nyitrai piaristák könyvtárának állományából vették állományba a túrócszentmártoni

²⁶⁵ Az első füzetben még apró típusú beírandó betűt is belenyomták.

²⁶⁶ *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

²⁶⁷ Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133.

Matica slovenska könyvtárában.²⁶⁸ Imrich Kotvan hamarosan igen részletes leírást adott róla,²⁶⁹ amelyet később megigazítva megismételt.²⁷⁰ A kötet 1975-ben a ma érvényes Inc.B.123. jelzettel kapta, míg az „F 1238” gyarapodási szám 1976. június 22-én bélyegző formájában került az első lap rektójára.

A könyv bőrrel bevont fatáblás kötésben maradt fenn, amelyet geometrikus és virágformájú vaknyomás díszít. A *Confessionale* példányai közül ennek papírja — mindenekelőtt az eredeti kötés miatt — a legnagyobb (295 × 213 mm). Az első kötéstábla belsejének leragasztásául 15. századi teológiai traktátus szövegét tartalmazó, hártayakódexből származó, csonka levélpár szolgál. Ugyanezt a feladatot a hátsó kötéstábla belsejében a másikkal lényegében egykorú, ugyancsak hártay kódexlevél tölti be, amelyen négysoros kottával ellátott zsoltárrészek találhatók. A példány teljes: megtalálható benne — valamennyi nyomtatottan kívül — mindhárom üres levél is (a₁, p₇, p₈).

A kötet több bejegyzést is tartalmaz. Az első, üres levél rektóján felül olvasható „Conuentus Bistriciensis” szövegű bejegyzés a 16. századból.²⁷¹ Közvetlenül ezután immár más kéztől pedig „Sum Johannis Heilmani 1664” látható. Ugyanennek az első lapnak közepén áll a nyitrai piaristák könyvtárának jelzete: „L.Th.om.n.3.” A második lap tetejére valaki a 18. században „Bibl. Bistriz. Schol.P.” bejegyzést tette. Ennek a lapnak alján a „Sum Claudij Gatti(?)” szövegű beírás többszörösen áthúzva, immár nehezen olvasható. Feltehető, hogy őt követően került a kötet a piaristákhoz, és ezért húzhatták ezt át az ennek a lapnak tetejére írt tulajdonbejegyzés bevezetésekor.

A fenti adatok segítségével nagyjából rekonstruálható a kötet útja az elmúlt századok során. Az erdélyi százszok egyik jelentős városában, Besztercén a reformáció elterjedése előtt két, immár több évszázados kolostor működött: az egyik a konventuális ferenceseké, a másik pedig a domonkosoké. Ez utóbbiak épületébe költöztek be jóval később a piaristák.²⁷² Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a domonkos rendháznak könyvtárához tartozott egykor ez a kötet. Ezt követően 1664-ben a feltehetően besztercei lakos, Johann Heilmann, majd Claudius Gattus(?) birtokában lehetett. 1717-ben Erdély akkori császári katonai parancsnoka, Steinville tábornok telepítette be a piaristákat ebbe a városba, ahol csak először 1735-ben jutottak iskolahelyiségekhez. A rend azonban nem sokáig tanított Besztercén: a lutheránus százszok és az ortodox románok számára a katolikus iskola nem volt vonzó. A piarista plébánia azonban még 1878-ig fennállt.²⁷³ Feltételezhető, hogy az iskola nélkül maradt plébánia már nem igényelt nagyobb könyvtárat, így a régi könyveket, amelyek a gyakorlati lelkipásztorkodáshoz immár feleslegessé válhattak, átszállították Nyitrára. 1701-ben ebben a városban alapított iskola mellett működött 1723-tól a rend egyik teológiai stúdiuma, majd 1871-től a

²⁶⁸ Jelzete ekkor Inc. 53. lett.

²⁶⁹ *Typografia* (Praha) 1974. 195.

²⁷⁰ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 64. sz.

²⁷¹ Kotvan leírásai ezt 17. századi kézírásnak tartották.

²⁷² Hervay Ferenc szíves szóbeli közlése.

²⁷³ *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 31–32.

magyarországi piaristák egész teológiai képzését ebbe a városba összpontosították.²⁷⁴

A kötet díszítése viszonylag igényes. A nyomdász által kihagyott helyekre az iniciálék két alkalommal (1a, 93b) piros és fekete, a többi helyen egyedül piros tintával készültek. A rubrikátor komoly gyakorlattal rendelkezhetett, mert például törekedett arra, hogy ugyanazon a lapon az azonos kezdőbetűk formáját mindig egymástól eltérő módon alakítsa.²⁷⁵ Ugyanakkor a nagy rutin némi felületességre is vezethetett. Így a h₇b és az i₂a lapon a bekezdés élén álló „De” helyére „A”-betűt rajzolt. Való igaz, hogy a nyomdász mindig csak egy betűt hagyott ki a szövegből az iniciálé számára, így a „mercatoribus”, ill. a „beneficiatis” szavak elé csupán egyetlen egybetűs prepozíció kerülhetett, méghozzá a biztos kezű rubrikátor által berajzolt „A”. Jelen esetben azonban a szedő hibázott, mert mindkét esetben a „De” szó második betűjét elmulasztotta kiszedni. A helyes szöveg azonban egy sorral feljebb, a fejezetcímben rendelkezésre állt. A rutinos és így nyilván gyorsan dolgozó rubrikátor ehhez azonban nyilván sajnálhatta az időt, így helyette inkább jó latin tudására támaszkodott. A bekezdések élére sokszor került incipitjel a rubrikátor tollából, de nem ritka ennek elmaradása sem. Ugyanez a következetlenség tapasztalható a címsorok aláhúzásában, a nyomtatott szöveg által üresen maradt sorvégek indadísszel történő kitöltésében, valamint a szövegben álló nagybetűk piros tintával történt áthúzásában. Feltételezhető, hogy ugyancsak a rubrikátor írta a levelek verzójának bal felső sarkába az arab sorszámokat, amelyekből az üres levelek azonban kimaradtak.

A könyv egykori olvasói helyenként megjegyzéseket írtak a kötetbe: összesen 22 lapon olvasható ilyen. Ezek eloszlása azonban igen egyenetlen, mert az első húsz levél között nem kevesebb, mint 16 ilyen lap is akad, míg a többi hat három „bokorban” (44a—45b, 50b, 94a—95a) foglal helyet. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzékben — feltehetően ugyancsak a rubrikátor — a fejezetcímek elé írta a levélszámozást, ebből a munkafázisból azonban a mutató első lapja kimaradt. Az utolsó, üres levél rektójára ugyanő az egész mű sommás tartalomjegyzékét írta a főrészek logikai rendbe szedett csoportosításával.

Összefoglaló a Confessionale példányairól

A Confessionale öt példánya közül kettő²⁷⁶ rubrikálás nélküli. Ez a körülmény már Fitznek is feltűnt, aki akkor még mindössze három kötetet ismert csak.²⁷⁷ Jogosnak tűnik az ő feltételezése, amely szerint az ilyen érintetlen példányok nem kerültek közvetlenül a megjelenést követően könyvkereskedői forgalomba. A BEK 46 jelzetű kötete kapcsán már szó esett, hogy azt bizonyosan eladási célra rubrikálták. A Gutenberget közvetlenül követő első évtizedekben a kinyomtatott íveket csak

²⁷⁴ M. f. 25, 111, 217.

²⁷⁵ Így pl. a 49b lapon hét „S”, a 61b lapon pedig kilenc „D” betű esetében.

²⁷⁶ Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 45 és Berlin.

²⁷⁷ FITZ: *Hess* 142.

félkészárúnak tekintették. Ahhoz, hogy az azokból összeállított köteteket eladhassák, előbb azokba a nyomtatás által erre a célra kihagyott üres helyek kitöltésével az iniciálékat be kellett rajzolni. Ez a munka rendszerint együtt járt a kötet rubrikálásával, vagyis az azonos betűtípussal nyomott szöveg tagolását (rész, fejezet, bekezdés) piros tinta segítségével és különböző jelöléssel (incipitjel, aláhúzás stb.) végezték el. Rendszerint ehhez kapcsolódva — vagy előtte, vagy utána, de külön munkafázisban — beszámozták továbbá a leveleket. Ha a kötethez nyomtatott tartalomjegyzék készült, amint ez a *Confessionale* esetében történt, úgy a levélszámot oda is bejegyezték. Csak az ilyen módon immár teljessé tett könyv került azután egy-egy — többnyire egyházi intézmény (kolostor, káptalan stb.) vagy személy polcára.

A két nem rubrikált példánya a *Confessionale*-nak arra utal, hogy ezeket elkészültüket követően nem sikerült mindjárt forgalomba hozni. Szerepe lehetett ebben a magasan megállapított árnak, ami fentebb már megtárgyalásra került a BEK 46 példánya kapcsán. A 15. század végére azután a nyomtatott könyv már annyira elszakad a korábbi kódexektől, hogy a sajtó alól kikerült íveket immár készeknek tekintették, amely további munkafolyamatot már nem igényelt. Igaz, a nyomdászok is felhagytak azzal a korábbi szokással, hogy az iniciálék helyét kihagyják. Ezzel a megoldással még legtovább a liturgikus kiadványokban éltek. Előrehaladva az időben mind kevesebb példányt díszít(tet)ett azután utólag a tulajdonosa. Jogos a feltételezés, hogy a két rubrikálás nélküli *Confessionale* az el nem adott példányok sorsát osztotta, vagy elfeküdt valahol, vagy idővel elajándékozták ezeket. Ilyen módon kerülhetett egy-egy példány — legalább száz évvel elkészülését követően — a nagyszombati jezsuiták, illetve lepoglávi pálosok könyvtárába.

A Fitz által észlelt két üres és egy rubrikált példány aránya azóta lényegesen megjavult, hiszen az utóbbi évtizedekben előkerült mindkét példány²⁷⁸ rubrikált. Mégis úgy tűnik, hogy a *Confessionale* 1477. évi magyarországi kiadása aligha ért el olyan értékesítési eredményt, amelyet a nyomdája nyilván remélt tőle. Úgy látszik, hogy a könyvkereskedői kapcsolatai sem voltak olyan kiépítettek, amint ez Hess kiadványainak elterjedettségéből tapasztalni lehet. A *Confessionale*-ből egyetlen példány sem maradt fenn külföldi könyvtárban, ami arra utal, hogy a könyv teljes egészében, vagy legalábbis túlnyomó többségében az országban talált, de a vártnál és remélnél kisebb példányszámban vevőre. Feltehetően ezek közé tartozott az a kötet is, amely felől 1484. március 16-án kelt végrendeletében Kornis Mihály veszprémi kanonok rendelkezett.²⁷⁹

Miután immár három rubrikált példány áll már rendelkezésre, összehasonlítás útján megállapítható volt, hogy azokat három különböző kéz díszítette. Így nem lehet arra következtetni, hogy legalábbis a kötetek egy részét magában a

²⁷⁸ Gyöngyös és Turócszentmárton.

²⁷⁹ FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133. — IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331–1600.* Bp. 1937. 22. sz. — Utánnomása: Szeged 1983. (Adattár XVI.—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.)

nyomdában rubrikálták volna. Három példány természetesen kevés ennek a feltételezésének kizárására, de bizonyítékul mindenesetre nem szolgált.

Pray leírása²⁸⁰ révén ez a más forrásból különben ismeretlen *Confessionale*-kiadás bekerült a nemzetközi ősnyomtatvány-irodalomba. Közlését elsőnek Denis vette át,²⁸¹ majd tőle Panzer.²⁸² Hain 1826-ban Denis és Panzer nyomán írta le, de példányt egyik sem látott belőle.²⁸³ A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* Matthias Moravus nápolyi műhelyében határozta meg a fel nem tüntetett nyomdahelyet.²⁸⁴ Fitz bizonyította be, hogy e kiadványt Magyarországon állították elő, de nyomdászának Hesst tartotta.²⁸⁵ Az ügyet végül is Soltész Zoltánné tette helyére: a *Confessionale* nyomdája a második magyarországi officína.²⁸⁶

A példányok nyomtatott formában történő ismertetése időrendben a következő volt. Elsőnek tehát Pray adott hírt a BEK 46 és a mai berlini kötetről 1780-ban.²⁸⁷ Fitz számolt be először a BEK 45. jelzetű harmadik példányáról 1932-ben,²⁸⁸ a gyöngyösiről Bán Imre adott hírt 1955-ben,²⁸⁹ míg utolsóként a túrócszentmártoniról Kotvan írt tudósítást, első ízben 1974-ben.²⁹⁰

A *Confessionale* példányai közül kettőből mindössze egy-egy nyomtatott levél hiányzik.²⁹¹ A három üres levél (a₁, p₇, p₈) a két hiányoson kívül a berliniben sem maradt fenn. A BEK 46 és a túrócszentmártoni viszont tökéletes épségben maradt fenn: még az üres levelek is mind megtalálhatók bennük.

Laudivius

II. 2. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 862.

A Laudivius-féle nyomtatvány egyetlen ismert példánya díszítés nélküli. Egészéből előállított kötetét az 1982. évi schallaburgi Mátyás király kiállításra kapta. Korábban egyszerű egésvászonba kötve őrizték, amely a múlt század második felében készülhetett. Legalábbis erre lehet következtetni, abból a német folyóiratlap-töredékből, amely a korábbi kötésből került elő, és ma az unikum mellett található.

Úgy tűnik, hogy az említett vászonkötést akkor kapta ez a munka, amikor azt feltehetően egy ma már nem rekonstruálható gyűjtőkötetből kiemelhették. Nehezen

²⁸⁰ PRAY I. 58.

²⁸¹ DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maillaire Supplementum. I.* Viennae 1789. 71. 477. sz.

²⁸² PANZER, Georgius Wolfgang: *Annales typographici. IV.* Norimbergae 1796. 16. 101. sz.

²⁸³ HAIN 1180.

²⁸⁴ GW 2108.

²⁸⁵ FITZ: *Hess* 141 – 154.

²⁸⁶ *Magyar Könyvszemle* 1958. 144 – 157. — *Gutenberg Jahrbuch* 1959. 128 – 137. — CIH LVI – LXII.

²⁸⁷ PRAY 58.

²⁸⁸ FITZ: *Hess* 142.

²⁸⁹ *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

²⁹⁰ *Typografia* (Praha) 1974. 195.

²⁹¹ Bp. ELTE Könyvtára 45 és Gyöngyös.

elképzelték ugyanis, hogy a tíz levél terjedelmű kis nyomtatvány olyan ép állapotban vésszelhetne volna át az évszakok viharait, ha nem fogta volna közre egy testesebb kötetben több más munka. Korábbi jelzete 4^r 107 volt, amint ez a kötéstábla belsejében olvasható.

A rubrikálás során a nyomdász által szabadon hagyott 18 hely közül csak hétbe rajzolták be tollal az iniciálét, és egyben aláhúzták az ajánlás első két sorát, valamint a fejezetszámot. A nagybetűk kiemelését a szövegben piros tintával történő függőleges áthúzással csak az első lapon, továbbá az első fejezet első felében végezték el, majd abbahagyták. A rubrikálás, amelyet tehát nem a szöveget követve kezdtek el, hanem hol itt, hol ott, valami oknál fogva félbeszakadt.

Soltészné szerint, aki ezt a kiadványt 1958-ban elsőnek ismertette, a kötet valószínűleg a szerzetesrendek II. József uralkodása idején történt felosztása során került mai őrzőhelyére.²⁹²

Han

II. 3. Bratislava, Regionalna knižnica (Vedecká Knižnica), Archív č. 1832.

Az egyleveles nyomtatvány tulajdonképpen úrlap, amelyet „honeste Agnes de posonio” névre töltöttek ki könyvírással. A búcsúlevél alján az azt 1481-ben kibocsátó Joannes [Han] pozsonyi kanonok plébános pecsétje mellé írva a „Si hac vite non morieris reserva etc.” szöveg olvasható immár kurzívírással.²⁹³ Az unikumot, amely Franz Pichler pozsonyi hagyatékából került a város gyűjteményébe, elsőnek Ovidius Faust 1944-ben ismertette.²⁹⁴

Kilátások

A két hazai ősnymda öt ismert termékének 18 nyilvántartott példánya került a fentiekben áttekintésre. Ebből kiviláglik, hogy a *Confessionale*-nyomdája mindhárom kiadványának valamennyi példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn, szemben a Hess-féle műhely produktumaival, amelyek közül mindössze egyetlen *Chronica*-példány mutatható ki itthonról, az összes többi már hosszú évszázadok óta külföldön található.

Mindezek fényében érdemes szemügyre venni, hogy mire lehet még számítani. A 15. századi nyomtatványok nemzetközi nyilvántartásbavételét a GW-vállalkozás keretében e század elején határozták el. Ennek nyomán nagy lendületet vett az inkunábulumok gyűjteményenkénti rendszeres feltárása. A Duna-medencén kívüli, jelentősebb könyvtárak állománya tehát a 20. század első évtizedeiben lényegében már áttekintésre került, onnan azóta sem ismert új adat. A legutolsó évtizedekben

²⁹² *Magyar Könyvszemle* 1958. 153. — CIH 235.

²⁹³ Kotvan olvasatában a „morieris” szó „morietur”. — KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 599. sz.

²⁹⁴ *Slovenský typograf*. 1944. 74—76.

azután sikerült ugyanezt a feladatot nagyjából a történelmi Magyarország területén is megvalósítani.²⁹⁵ Ez vezetett azután a második hazai műhely problémájának tisztázásához, két további termékének felfedezéséhez és a *Confessionale* két újabb példányának napfényre kerüléséhez.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy immár jelentősen összezsugorodtak a kilátások további hazai ősnyomtatványok előkerüléséhez. Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy például egy még teljességgel át nem búvárolt gyűjteményből egy kötet, vagy esetleg csonkasága miatt eddig még nem azonosított példány, netán néhány kötéstáblából kiáztatott töredék formájában ne bukkanjon fel a 15. századi hazai nyomdászat valamilyen újabb dokumentuma. A további, rendszeres kutatás lehetőségei azonban kimerültek, ezért is látszott időszerűnek az eddigi ismeretek összegezése a fenti cenzus keretében.

BORSA, GEDEON

Die Exemplare der ungarischen Inkunabeln

Der Verfasser hat fast alle bekannten Exemplare der in den ersten zwei ungarischen Druckereien, jener von András Hess und der sogenannten Confessionale-Werkstätte herausgegebenen, Werke im Original untersucht. Dieser Umstand ermöglichte ihm außer den Texten auch die Exemplare selbst zu vergleichen und ihre Geschichte zu erschließen. Neben der kritischen Übersicht der früheren Fachliteratur konnten auch neue Fakten und Zusammenhänge ermittelt werden.

In dieser Abhandlung erörtert er die Ergebnisse seiner an 18 bekannten Exemplaren von fünf Druckwerken der zwei frühesten ungarischen Druckerein durchgeführten Untersuchungen. Sämtliche bekannte Exemplare der drei Druckwerke der Confessionale-Werkstätte sind auf dem Gebiet des historischen Ungarns erhalten geblieben, wohingegen von den Produkten der Hess-Werkstätte nur ein einziges Exemplar der *Chronica* in Ungarn erhalten ist, alle anderen bereits seit Jahrhunderten im Ausland aufbewahrt werden. Der Meinung des Verfassers nach besteht immer weniger Hoffnung, daß weitere ungarische Inkunabeln gefunden werden können.

²⁹⁵ A hazai és a szomszéd államokban ezzel kapcsolatban elvégzett munka eredményéről áttekintést nyújt: *Magyar Könyvszemle* 1983. 111–112.

Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig

A műfaj születése — a kalendárium a gyorsuló idők hírnöke

Az időjelző funkciót jogosan tarthatjuk a kalendárium első és alapvető funkciójának. Ez a tény műfajunk egész történetét meghatározza. Az időszámítás problémáival azonban nem kívánunk most a kezdetektől és kimerítően foglalkozni, csak arra emlékeztetünk, hogy az idő érzékelése, szemléletmódja történetileg-szociológiailag meghatározott. Az időszámításra fordított figyelem, az idő számontartásának egész mechanizmusa szorosan összefügg a társadalom fejlődésével. Azok a naptárak, amelyeket már műfajunk első példányainak tarthatunk, a 15—16. század fordulóján jelentek meg. Elegendő tehát, ha a megelőző korszak, a középkor időszemléletét, az idő számontartásának technikáit tekintjük át.¹

Még az előző korszakból hagyományozódott át a természet ciklikus ritmusának érzékelésén, az évszakok váltakozásán alapuló, ún. agráridő és a nemzeti vagy genealógiai idő, amely az évnél nagyobb szakaszokat a nemzedékek egymást váltása szerint tartotta számon. Mindkettőt az idő ciklikus és lokális felfogása jellemezte. „Az idő nem képezett önálló, valóságos, konkrét tárgyi tartalmától függetlenül tudatosult kategóriákat. . . . Az idő csak annak függvényében létezett, ami az időben végbement és természeti antropomorf fogalmakban tudatosult.”²

A keresztény kultúra újdonsága a történelmi idő volt, amely a mitológiai és a földi idő kategóriáját egyesítette. Fő támpontjai az emberi nem létének kezdete, csúcspontja a megváltás, beteljesedése az utolsó ítélet. Észert a történelem zárt egységet alkot, amely a kezdetektől az isteni terv szerint halad a végkifejlet felé. Ezzel megteremtődött a lineáris időfelfogás, az idő visszafordíthatatlan, történelmi egymásutánisággént való felfogásának, s egy absztrakt időrendi skálának a lehetősége.

Természetesen ennek voltak előzményei. Már korábban is történtek kísérletek arra, hogy egy kitüntetett időponttól, kezdőponttól mint kronológiai centrumtól kiindulva, nagyobb időtávlatokat fogjanak át, s egységes kronológiai sémát, ún. érárt dolgozzanak ki.³ A mindennapok emberének azonban ezekkel az érákkal nem sok dolga volt. Ezt csak a tudósok, jobbjára a történetírók használták. A keresztény kultúrában is sokáig csak mint lehetőség volt benne az egységes lineáris időrendi skála. Dionysius csak iu. 525-ben javasolta, hogy Krisztus születésétől kiindulva

¹ Nagyrészt Gurevics kitérő könyvének segítségével. Bár a technikákra a nap tagolási módjaitól eltekintve nem fordít elég figyelmet, s ezért tévesztheti szem elől a kalendárium megszületésének jelentőségét. A. J. GUREVICS: *A középkori ember világképe*. Bp. 1974. 80—133.

² GUREVICS: *i. m.* 130.

³ HAHN István: *Naptári rendszerek és az időszámítás*. Bp. 1983. 82—108.

számolják az éveket előre, illetve hátrafelé. Hosszú idő telt el addig, míg a XI. században egész Európában (kivéve a keleti kereszténység régióját) bevezették a Krisztus születése szerinti évszámítást.⁴ Mindez azonban még mindig csak a tudós kultúrában vált általánossá. A mindennapi életben a középkor agrártársadalma az időt továbbra is mint természeti és nemzeti időt érzekelte.

A természeti év artikulálása, tagolása még az ókori civilizációk vívmánya volt. A keresztény világ kis módosításokkal a Julius Caesar tudósai által i. e. 46-ban kidolgozott naptárrendszert, a Julianus naptárt folytatta. A középkorban az egyház felügyelt az év tagolásának számontartására. A Krisztus életének eseményein alapuló liturgiai időt a természeti ciklushoz igazították, s az egész évet sűrűn kicövekeltek egyházi ünnepekkel. A naptár készítéséről maga a pápa gondoskodott, s a korszak naptárai is mind misekönyvekben és klerikusok képzését szolgáló könyvekben maradtak fenn. Így pl. a Halotti Beszédet tartalmazó 12. sz. végi Pray-kódexünkben is van ilyen naptár.⁵ Az első magyar nyelvű naptár pedig az 1466-os Müncheni vagy Jászay-kódexben található.⁶ E naptárak azonban mind öröknaptárak voltak, vagy legalábbis több évre szóltak. Naptárkerékkel voltak ellátva a változó ünnepek kiszámítására. Sokszor „Cisio Janus”-t is tartalmaztak. (A csízió eredetileg azt jelentette, hogy az egymást követő ünnepeknek, a szentek napjainak lerövidített nevét a könnyebb rögzítés céljából huszonnégy sorból álló versecskébe szedték. Az elnevezés onnan ered, hogy a latin nyelvű vers kezdete: „Cisio Janus...”)⁷

A köznép egészétől sem lehet ugyan megtagadni bizonyos naptári ismereteket, de a jeles napok számontartása, a megtartásukról való gondoskodás az egyházi szervezet feladata volt. A naptárban való önálló eligazodás, a változó ünnepek kiszámítása pedig kifejezetten magas tudománynak számított. A mohácsi csatában elesett Szalkai László esztergomi érsek fennmaradt sárospataki iskolai jegyzetei szerint, ebben az igen jó színvonalú városi plébániai iskolában, a nagydiákok tagozatán a tananyag fontos elemét alkották a naptári ismeretek.⁸ A „Cisio Janus” ismerete is az értelmes, okos ember ismérve volt. Ezért mondja a magyar szólás az értelmes, furfangos emberre még századok múlva is, ahogy „érti a csíziót”. A 15. században egyébként a plébániai iskolák a kezdők tagozatán tanították a „Cisio Janust” s a naptárverseket a leendő klerikusoknak.⁹

⁴ HAHN, i. m. 104–105.

⁵ BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 2.

⁶ SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959.

⁷ Január 1. Krisztus körülmelésének napja ugyanis latinul Circumcisio Christi. A Janus pedig Januarius hónap rövidítése. A latin nyelvű vers magyar változatai egyébként már korai nyelvemlékeinkben szerepelnek. Csíziónak nevezték később a 16. század végén kiformalódott népszerű-tudományos könyvecskét is, amely öröknaptára mellett közölte a csízió-verset is. (L. 42. sz. jegyzet.) A csíziókról monografikus jellegű tudománysorozatot írt BORSA Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974-75. Bp. 1978. 265–347.; *A csízió kiadástörténete*. OSZK. Évkönyve 1976–77. Bp. 1979. 307–378.; *A magyar csízió átdolgozása*. OSZK Évkönyve 1978. Bp. 1980. 493–547.; *A csízió ellenlábasi és utólete*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981. 437–518.

⁸ Mészáros István ép pen ezzel az anyaggal bizonyítja az iskola magas színvonalát. Mészáros István: *A Szalkai-kódex asztronómia tananyaga*. Századok 1966. 850.

⁹ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 996–1777*. Bp. 1981. 142.

Amikor Gurevics leírja, hogy a tempós agráridővel való szakításban, az időnek az egyházi ellenőrzés alóli felszabadulásában milyen szerepe volt a városoknak, a polgári igényeknek, akkor egy technikai eszköz, a mechanikus óra elterjedésének jelentőségét hangsúlyozza. Véleményünk szerint ennek a folyamatnak hasonlóan fontos eleme az évenként megjelenő, nyomtatott, az olvasni tudó laikusok széles köre számára hozzáférhető kalendárium.¹⁰ Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, egy általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben, az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, a mechanikus órához hasonló szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése. (Mindamellet az idő ciklikus szemlélete nem tűnt el egyik napról a másikra, sőt napjainkig is érvényesül az idő érzékelésében. Egyébként maga a kalendárium is e kétféle időszemlélet szoros összefonódását reprezentálta. Hiszen az évente megjelenő naptár mellett, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Krisztus születésétől számítva hányadik esztendő következik, egyszerismind eszközt adott az éves ciklusok jobb tagolásához is, megkönnyítve az évosztás liturgiáját.)

Természetesen nem a kalendárium hozta az új időszemléletet, s maga is csak válasz volt egy mélyebbről induló szükségletre. A szükséglet megjelenése összefügg a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, s általában a polgárság igényeivel. Ezzel magyarázható, hogy az első kalendáriumok észak-olasz és délnémet területeken terjedtek. A „kalmárok idejét”, az idő megnövekedett értékét nemcsak az jellemezte, hogy a napot a mechanikus órával mérhető szakaszokra tagolták. A gazdasági ügyleteknél megnövekedett az időpontok jelentősége, s ehhez hozzáférhető, könnyen kezelhető egységes naptárakra is szükség volt. Nagyon jellemző, hogy a naptárakhoz hamarosan mindenütt vásárjegyzéket csatoltak, a hajós kereskedők Angliájában pedig apály-dagály naptárt. A születő igény polgári jellegének nem mond ellent, inkább csak ugyanannak a folyamatnak a másik oldalát mutatja, hogy a polgárság felemelkedésével együtt erősödő központi hatalomnak, a modernizálódó államszervezetnek is egységes, könnyen kezelhető naptárakra volt szüksége.

Az időjelző funkció segítségével nemcsak a kalendárium megszületésének időpontját tudjuk megmagyarázni. Jóllehet a naptár később újabb anyagokkal egészült ki, mégis fokozatos terjedésénél mindvégig ennek a funkciónak a segítségével jutott el a fogyasztók újabb csoportjaihoz. Azokhoz, akiknek szükségük lett egy ilyen időjelző eszközre. Tehát nem csupán az írni-olvasni tudás terjedése miatt esik a kalendárium magyarországi fénykora a 19—20. század fordulójára, hanem azért, mert ekkor egy valóságos és tömeges szükségletet elégített ki. Ez a szükséglet pedig azért vált tömegessé, mert ekkor kezdte átgyúrni a kapitalizmus a magyar parasztságot. Egy alapos nemzetközi összehasonlítás megmutathatná, hogy miként függ össze a társadalomfejlődéssel a kalendáriumok nyugat- és kelet-európai

¹⁰ Az európai nyelvekben ezt a fogalmat vagy az „almanach” vagy a „kalendárium” tövéből képzett szavakkal fejezik ki. A kalendárium szó eredetére vonatkozóan több elmélet van. A legvalószínűbb az, amit Hahn István ír le. Eszerint a Caesear előtti római naptár 12 holdhónapból állott, s „a hónap kezdőnapját a holdsarló megjelenésekor hirdették ki (kalare = kihirdetni, kikiáltani), ezért a hónap első napja: „Kalendae”. Tehát innen ered a magyarban meghonosodott kalendárium szó is. HAHN I. *i. m.* 48.

virágzása közötti fáziskülönbség. Természetesen megmutatná a társadalmi kommunikációs rendszerekben elfoglalt hely különbözőségét is, aminek műfaji, szerkezeti stb. következményei is voltak.

Egyébként a kalendárium későbbi hanyatlásában is szerepe lesz az időjelző alapfunkciónak. Oly módon, hogy az időritmus általánossá vált további felgyorsulása miatt, a rátapadt egyéb tartalmak már gátjaivá lettek az alapfunkció gyors szolgálatának. Így lett a kalendáriumból lecsupaszodva fali-, asztali-, tárca- és zsebnaptár.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a kalendárium műfajának születésénél döntő feltételnek tartjuk a naptár egy évre szóló és nyomtatott voltát.

A 16—17. század magyar kalendáriumai — A műfaj kialakulása

Világkép, szerkezet és műfaji jellemzők

A maihoz hasonló naptárlapokat nyomtatásban legelőször a Mátyás udvarában is megfordult jeles csillagász, Regiomontanus adott ki 1474-ben, Nürnbergben.¹¹ Ez a latin és német nyelven egyaránt kiadott naptár még öröknaptár volt. Az első egy évre szólót 1513-ban adták ki.¹² Ezután a német területeken a reformáció hatására is nagyobb lendületet vett a nemzetiségi nyelvű (vulgare) naptára kiadása.¹³

Az első nyugati kalendáriumokat kis fáziskéséssel követték az elsősorban német mintákat követő magyar kiadványok.¹⁴ Az első nyomtatott magyar nyelvű naptárt

¹¹ Ernst ZINNER: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Auflag, Osnabrück, 1968.; WEGER Imre: *Regiomontanus és a népnaptárak*. Bp. 1937.

¹² MONSBERGER Ulrik: *A hazai Német naptáriróladalom története 1821-ig*. Bp. 1931. Német Philológiai Dolgozatok. 46.5.

¹³ A Regiomontanus munkája nyomán megszülető német kalendáriumok kiadástörténetét, típusait, tartalmi változásait hatalmas monográfiában mutatta be Ernst ZINNER: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2. Auflag. Stuttgart, 1964.

¹⁴ A régi magyar kalendárium irodalom bemutatásánál erőteljesen támaszkodtam a korábbi feldolgozásokra is. A magyar kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat egyébként legrészletesebben közli GELLÉRINÉ LAZÁR Márta: *A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában*. Századok, 1974. 5—6. sz. 1232—1233.; A 16—17. század kalendárium-történetéhez általam felhasznált legfontosabb munkák: MÁTRAY Gábor: *A magyar naptárakról a közelebbi négy évszázadban*. Akadémiai Értesítő, 1853. 1. füz. 26—37.; TOLDY Ferenc: *Régi magyar naptárak*. Új Magyar Múzeum, 1853. II. k. 188—190.; JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Bp. 1881.; KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1771-ig*. Debrecen. 1938.; ADLEFF: *Adalékok az erdélyi német kalendárium irodalom történetéhez*. Kolozsvár. 1907.; WEGER Imre: *i.m.*; MONSBERGER Ulrik: *i.m.*; ORTUTAY Gyula: *Kalendáriumolvasó magyarok*. (1936) Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. 286—290.; JAKUS István: *A császió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1962/64. Debrecen. 1965. 203—219. — Ezeknek a tanulmányoknak a többsége elég régen készült, adataik egy része s részben a jelenségek értelmezése kiigazításra szorul. A korszak mai tudós kutatói, filológusai a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadvány megjelent kötetének (RMNy I. 1473—1600. Bp. 1971; RMNy II. 1601—1636. Bp. 1983.), s a további köteteknek az előkészítése, szerkesztése közben példásan feldolgozták a régi kalendáriumokra vonatkozó adatokat is. A filológiai tisztázásokon túl bizonyára alapos ismereteket szereztek a kalendáriumok tartalmáról, szerepéről is. Ennek jele Hervay Ferenc fontos feldolgozása (HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKsz 1970/4. 373—78.).

1545 és 1550 között Székely István adta ki Krakkóban.¹⁵ A humanista műveltségű reformátor műve előszavában ezt írta:

„Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ú nyelvén Calendáriumot szerezne, kiből esztendőnek innepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre a Calendáriumot forditanám, kiből megtudhatnók a gyerekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőbe az húshagyat, mely nap lenne meg az újság, hány órán támadna fel minden napon a nap, mikor kezdetnek el a tavasz, nyár, ősz, tél, kibe ennek felette becsináltam az magyar Cisiót, hogy könyv nélkül is az innepeket megvehetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyerekeknek, kit jó néven ha veednek, többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.”¹⁶

Ez tehát még öröknaptár volt csízióval, valószínűleg iskolai használatra. A legrégebbi egy évre szóló naptárt, amelynek csak az emléke maradt fenn, Bécsben adták ki az 1558. évre.¹⁷ Az első ránk maradt magyar naptárt szintén Bécsben nyomták az 1572. évre.¹⁸ Az első itthon, Kolozsváron 1569-re szóló nyomtatott naptárról egy múlt századi írás tanúskodik.¹⁹ Az első Magyarországon, magyar nyelven nyomott, egy évre szóló megmaradt kalendárium az 1573-as évre készült Kolozsváron.²⁰ A 16. századból összesen kb. hatvan darab magyar kalendáriumot ismerünk.²¹

A kalendárium egy vagy két oldalán egy-egy hónap napjai függőlegesen oszlopban következtek egymás után arab számokkal ellátva. Mellettük a hét napjainak betűjelei, majd a szentek, vallási ünnepek megnevezései, végül a csillagok állásának, a Nap és a Hold járásának jelei következtek.

A 16. századi naptárakhoz az időszámítási részen túl, kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek valamilyen módon kapcsolatban voltak az idővel, s egy kivételével gyakorlati igényeket elégítettek ki. Már a Regiomontanus-féle naptárakat is kiegészítették egészségügyi tudnivalókkal.²² Ez még középkori örökség volt. A misekönyvek, iskolai könyvek naptárai mellett is találunk egészségügyi utasításokat, érvágásra vonatkozó szabályokat, amelyek a természeti év ciklusaival vannak kapcsolatban. Szalkai 1489/90-es sárospataki iskolai

¹⁵ VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 112–113. RMNy. I. 63. Lehetséges, hogy Székely már 1538 előtt is adott ki magyar naptárt, de erről biztosat nem tudunk. Ha volt ilyen, ez szintén öröknaptár lehetett és szintén iskolai használatra készülhetett. RMNy. I. 19.

¹⁶ Idézi SZABÓ Károly: *XVI. századbeli magyar kalendáriumok*. *Magyar Könyvszemle* 1876. 19.

¹⁷ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331–1600*. OSZK Kiadványai, 4. Bp. 1937. 42. RMNy. I. 137.

¹⁸ RMNy. I. 294.

¹⁹ KANYARÓ Ferenc: *A legrégebbi erdélyi magyar és szász kalendárium*. Erdélyi Múzeum, 1898. 58–59; RMNy. I. 294.

²⁰ RMNy. I. 315; WALTHER László, *Tudományos Gyűjtemény* 1829/IX. 116., 119; Az elsőre vonatkozóan Schwartner 1809-es közlése óta (Martin SCHWARTNER: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Ofen, 1809. I. 18–19.) Sokféle adatot közöl a szakirodalom. Úgy véljük, hogy a leghelyesebb a magyar filológia monumentális művére, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadványra hagyatkoznunk.

²¹ HERVAY: *i. m.* 374.

²² WEGER Imre: *i. m.* 17; Ernst Zinner *i. m.* 1968. 202–203.

jegyzeteiben is együtt szerepel az első füzetben a naptárszámítás, a csillagászat és az egészségügyi tudnivalók.²³

Tudós szerzők az eddig ismert kb. ötven egészségügyi szabályzatról kimutatták, hogy azok az i. u. 700 körüli évek nagy angolszász tudósának, Beda Venerabilisnek Computusára mennek vissza mint ősforrásra.²⁴ Beda pedig ókori szerzőre, Pliniusra támaszkodott.²⁵ A középkori egészségügyi szabályoknál többnyire nincs kifejtve, de az ókori eredetnél a tanácsok tudományos alapján az emberi test állapotának nem egyszerűen csak a természeti év ciklusaitól, hanem a csillagos ég változásaitól való függése adja. A ptolemaioszi világmép alapján álló hellenisztikus tudománynak, ez a földi és égi dolgok közötti összefüggésről, a „kozmosz szimpátiáról” szóló elgondolása épült tovább a reneszánsz természetfilozófiában. Ez az asztrológiai világmép, illetve ennek vulgarizáló elágazásai adják a kalendárium sok új anyagának elvi alapját is.

E világmép szerint mind az ember, mind a természet, mind az égitestek ugyanabból a négy elemből épülnek fel. A különböző elemek tulajdonságaival felruházott égitestek titokzatos módon összefüggenek a földi, emberi jelenségekkel. A csillagok mozgása meghatározza a történéseket, befolyásolja az élőlények állapotát, s így a planéták kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A hold fázisaitól, s hogy melyik csillagjegyben járnak a bolygók és a Hold, függ az, hogy mikor kedvező az idő érvágásra, köpölyözésre, purgációra. De ettől függ az is, hogy mikor jó haját nyírni, plántálni, vadászni, halászni, tyúkot ültetni, mikor jó télire való s mikor épülethez való fát vágni. A csillagok mozgása alapján kiszámítható, hogy milyenek lesznek az egyes évszakok, hogyan változik az időjárás, milyen lesz a föld gyümölcse, mit várhatunk a csúszómászóktól, egerektől, mindenféle kártevőktől, s lesz-e döghalál. Sőt, ennél bonyolultabb dolgokat is megtudhatunk békességről, hadakjárásáról, az államok belviszonyairól, s egymáshoz való indulatokról.²⁶

Természetesen mindezek a jövődölések nem egyszerre jelennek meg, s nincsenek is meg valamennyi kalendáriumban, de mind ugyanannak a világmépnek a sarjadzásai. Míg a középkori naptárak egészségügyi előírásai minden évben érvényesek voltak, addig a jóslások nagy részét évente kellett kikalkulálni, mert az égi jelenések, hogy melyik csillagkép mikor melyik másiknak hányadik grádicsára hág, nem ismétlődtek változatlanul még ugyanazon planéta égi regnálása alatt sem. Ezek kiszámításra igen nagy tudomány volt. Mai tudásunk alapján történetien lenne mindezt egyszerűen babonának minősíteni. Ízig-vérig a korabeli tudós kultúra találmánya volt ez, ha a kalendáriumokban vulgarizálódott is valamelyest. Ezt adta a 16. századi tudomány mintegy felvilágosításképpen, hogy az olvasókat a

²³ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 997—1777*. Bp. 1981. 147.

²⁴ ZALÁN Menyhért: *A Pray-kódex forrásaihoz*. MKsz. 1926. 253. Idézi VIDA Tivadar: *A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai*. MKsz. 1975/2. 127. Vida ezenkívül újabb gazdag bizonyítanyagot idéz.

²⁵ CSÓKA J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete*. Bp. 1971. I. k. 43—44.

²⁶ Az 1572-es bécsi magyar naptár jövődöléseit Kovács Imre ismertette részletesen (i. m. 14—15.). Kicsit későbbi korszakból, de változatlanul ilyen jellegű kalendáriumi jövődöléseket, tanácsokat tett közzé legújabbban Szilágyi Ferenc az 1749-es győri kalendáriumból. *Elmélet vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Bp. 1983. 18—28.

tanácsokkal a boldogság útjára vezesse. Ezek a kalendáriumok mindig híres egyetemek híres tudósaira, matematikusra, asztronómusra hivatkoztak, s a 16—17. században nem is alaptalanul. A magyar naptárakba a krakkói és a bécsi egyetem tudósai dolgoztak. A lőcsei naptár számára pedig előbb Frölich Dávid kémárki asztronómus végezte el a számításokat, majd pedig majdnem egy évszázadig a Neubart család tagjai.²⁷

Az a mentalitás és világgép, amelyet ezek a kalendáriumok sugalltak, mint láttuk, ókori elemekből, s a középkorra jellemző technikával épült fel, de bizonyos újkori polgári igényeket is szolgált. Alapos társadalomtörténeti okai vannak, hogy az ókori előzményekből ebben az átmeneti korban fejlődött ki, s terjedt el — a kalendáriumok révén is — viszonylag szélesebb körben az asztrológiai világszemlélet. A kor embere, az iparos és kereskedő polgár, az árutermelő nagybirtokos stb. szeretete volna kiszámítani cselekedetei következményeit, kalkulációi helyességét. Születőben volt, illetve kezdett elterjedni az igény a dolgok racionális kiszámíthatóságára.

A kor ingatag viszonyai, a kereskedelem bizonytalanságai, az információterjedés lassúsága, a tudományok állása, az ismeretek szintje, stb. azonban még nem nagyon tették lehetővé a racionális számítást, a világ és a társadalom működésének, összefüggéseinek racionális feltárását. Ezért érezhette a kor embere fokozottabban, hogy a sors kiszámíthatatlan erőinek kezében van. A kiszámíthatóság igénye s ennek lehetetlensége közötti ellentmondás miatt hagyatkozott a kor polgára pl. a kálvini predesztináció-tanra is. De ezért próbált az asztrológia tudományába is kapaszkodni. Az asztrológiai előrebecslések, előrejelzések, a racionális kiszámíthatóság látszatát keltették. A kalendáriumok asztrológiai alapú jóslásai, tanácsai az átmeneti kor, a 16—17. század viszonylag szélesebb közönsége számára tették hozzáférhetővé ezt a kvázi-racionalitást. Horoszkópkészítés, csillagjóslás korábban is volt, de csak az uralkodók s más hatalmasok engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Most viszont a kalendáriumok révén ennek bizonyos elemei vulgarizálódtak s szétáradhattak.

A 17. század utolsó harmadáig még a tudomány világában is éltek e világgép elemei. Magyar vonatkozásban elegendő Apáczai *Magyar encyklopédiája* VI. fejezetére vagy a kertészkedő tudós püspök, Lippai János gazdasági kalendáriumára gondolnunk.²⁸ A probléma akkor jelentkezik, amikor a newtoni világgép megszületése, lassú terjedése után, a magasabb kulturális szinteken a 18. század közepén már tarthatatlan az asztrológiai magyarázat, s a kalendáriumok még ekkor is ezt

²⁷ Kosáry Domokos nagyívű, impozáns művelődéstörténeti munkájában erre vonatkozóan néhány pontatlanság van. A Neubart család ugyanis nem kalendáriumkiadói privilégiummal rendelkező nyomdászcsalád volt, hanem sziléziai filozófus-matematikus-csillagász familia, s tagjai a nagyhírű lőcsei naptár s már magyarországi és külföldi kalendáriumok nagy tekintélyű szerkesztői voltak. A lőcsei mintájára 1706-1722-ig kiadott komáromi naptárak csillagászati részének (így az említett 1713-ra szólónak is) Neubart János volt ugyan a szerzője, de soha sem lakott Komáromban. Hasonlóképpen a pozsonyi naptárnál is szerző, de nem nyomdász-kiadó. A 18. század végén pedig már nem is az ő neve, hanem a jól hangzó Bobordánszky Kopernikusz „csillagváltásé” szerepel az újra meginduló komáromi naptáron szerzőként. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 198.

²⁸ *Calendárium oeconomium perpetuum*. Néprajzi Közlemények, 1963/1—2

mondják, és közönségük jó része is ragaszkodik ehhez. Csak Mária Terézia rendeletére hagyják majd el a naptártól az érvágási szabályokat, s egyéb asztrológiai előírásokat.

A jövődölések közül a kalendáriumi időjósítás tudta befutni a legnagyobb pályát, mert már a kezdeteknél sem csak asztrológiára támaszkodott, hanem a több évszázados megfigyelésre, felhalmozódott tapasztalatra. Ezért az asztrológiai alapok megdőlése után a hangsúlyt könnyen lehetett áthelyezni a tapasztalásra. A meteorológiai előrejelzés egyébként a 16. században rögtön az egészségügyi szabályok után jelent meg. Néha a hónapok, sőt a hetek mellett, néha külön cím alatt találjuk. Igen gyakran a hónapok alá nyomtatott naptárversekben, kalendáriumi rigmusokban olvashatjuk az elvégzendő gazdasági munkákra vonatkozó tanácsokkal, s néha egészségügyi, táplálkozási szabályokkal együtt.²⁹ Az ilyen típusú időjárás-előrejelzések s összekapcsolódásuk a gazdasági munkákkal, régi római hagyományra, egészen Catóig vezethetők vissza. A rigmusok ősforrása pedig a római Filocalus 354-ben írt költeménye.³⁰ Néha az ilyen versekbe foglalt tudnivalók nem a hónaptáblákra kerültek, hanem külön cím alatt szerepeltek, mint parasztkalendárium. Ennek egy változatát Apáczai is közli 1655-ben megjelent Magyar encyclopaediájában „házi, paraszti és örökkévaló kalendárium” cím alatt.³¹

Hamar megjelentek a hónapábrázolások, amelyek a hónaptáblák fejlécén, az egyes időszakok, hónapok természeti, gazdasági, vallási szimbólumait ábrázolták. A hónapok ilyen ábrázolása is antik előzményekből származik, s középkori minták is ismertek. (A legismertebbek közül valók Jean de Berry burgund herceg óraskönyvének gyönyörű illusztrációi.) A korai magyar kalendáriumok hónap- és évszabábrázolásainak, a bolygók és az állatövi jelek rajzának közvetlen mintái a német kalendáriumok s más asztronómiai népkönyvek fametszetei voltak.³² Ezek az illusztrációk, kivált a hónapábrázolások végigkísérik a kalendárium-műfaj egész történetét.

Milyen új anyagok jelentek meg még a kalendáriumokban? Utaltunk már rá, hogy polgári jellegű igényeket elégített ki a sokadalmak, vásárok jegyzékének csatolása. Ha megnézzük, hogy hol nyomtak magyar kalendáriumot a 16—17. században (külföldön a legtöbbit Bécsben), akkor azt látjuk, hogy azok egyrészt a nyugati-dunántúli árutermelő s élénk kereskedelmi tevékenységet is űző nagybirtokosok védnöksége alatt működő nyomdáknak jelentek meg (Keresztúr és Csepreg, de a bécsi kiadásokat is részben ezek a nagybirtokosok támogatták), másrészt Bártfán, Lócsán, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Nagyszombatban,³³ tehát olyan városokban, amelyekben virágzott a kereskedelem. Debrecen gazdasága, kereskedelmi élete virágzik, sőt a korakapitalista világgpiacra is kapcsolatba kerül. A szepességi városok és Kassa több ország s kereskedelmi utak találkozásánál, a bor

²⁹ KÖNIG György: *Kalendáriumbéli régi magyar disztichonok*. ItK 1900. 403—16; Kovács Imre: i. m. 34—52.

³⁰ SZILÁDY Áron: ItK 1900

³¹ Ilyen parasztrekulákat, parasztkalendáriumot közölt újabban SZILÁGYI Ferenc: *Elméti vidító elegybelleg dolgok*. i. m. 37—51.

³² SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdísítés a XVI. században*. Bp. 1961. 77—81.

³³ HERVAY: i. m. 374—377.

világkereskedelmi útvonala mentén s a bortermelő mezővárosok háttérére is támaszkodva a fénykorukat élik. Ezek a kereskedő városok adják ki a legtartósabban megjelenő naptársorozatokat a 17. században.³⁴ A pontos, részletes és megbízható vásárnaptár e városok — s más városok — kereskedő és ipari polgárságának, a mezővárosok parasztpolgárságának és az árutermelő nemességnek az igényeit elégítette ki. A század leghíresebb s legelterjedtebb naptára a lőcsei volt. (Brewer nyomda) Közkeveltségét éppen megbízható és kimerítő vásárjegyzékének köszönhette.³⁵ Nemcsak a felső-magyarországi, hanem az erdélyi s néha a szomszédos országok fontosabb vásárait is hozta. Német változata révén elterjedt volt Magyar- és Erdélyországon kívül Sziléziában és Lengyelországban is. (Ezért mondják a nevezetes dolgokra, hogy „hét országra szól, mint a lőcsei kalendárium”.) Ez is világosan mutatja a kalendárium terjedésének összefüggését a társadalmi, gazdasági folyamatokkal. A kalendáriumok ott jöttek létre, ott terjedtek, ahol a munkamegosztás és a csere fejlődése túllépett az önellátó tradicionális gazdálkodáson, a helyi piacok köré szerveződő kereskedelmen.³⁶

A lőcsei, s más kalendáriumok is köztölték a postajáratokat is. A társadalom kommunikációs rendszerének újkori alakulásában fontos tényező a posta intézményének kialakulása és fejlődése.³⁷ A kalendárium úgy is részese lett a kommunikációs rendszer változásának, hogy igyekezett kielégíteni az információáramlás és -közlés ezen új formájához kapcsolódó információszükségletet. Ez egyben a kalendárium terjedésének újabb serkentőjévé vált. Egyébként a legmegbízhatóbban, legpontosabban a postajáratokat is a lőcsei kalendárium közölte. Ez a másik ok, amiért ezt kedvelték a legjobban a kereskedők, s más ügyeiket intéző útonjárók.

Itt utalunk vissza arra, hogy miként függött össze a kalendáriumnak egy korábban említett információja a fejlődő árucserével, közlekedéssel, általában az érintkezés élénkülésével. A Nap és Hold keltének, nyugtának, a Hold változásának rendszeres közlésére gondolunk. Ezekre az adatokra legelső sorban az útonjáró embereknek volt szükségük. A korabeli útviszonyok mellett a hosszabb utak, szállítások tervezésénél, beosztásánál, de a rövidebb utak megtételénél is nagy fontossága volt annak, hogy mikortól meddig lehet a Nap vagy a Hold világára számítani. Ezért is nő az érintkezés élénkülésével párhuzamosan a kalendárium szerepe. A napok között való könnyebb eligazodás mellett ezért is volt fokozottabban szüksége rá az útonjáró embernek.³⁸

A Nap keltének-nyugtának közlése még egy további szempontból is fontos. Erre nézve azonban sajnos csak reformkori adatunk van. Waltherr László — Kőlcsey barátja, a Károlyiak levéltárosa — írta 1840-ben:

³⁴ Német nyelvű sorozatok is jelentek meg Késmárkon, Bártfán, Kassán, Lőcsén, Szebenben.

³⁵ MONSBERGER: i. m. 33 4; Hajnóczy - Firtinger: *Lőcse város könyvnyomtatói*. Grafikai Szemle: 1903; HAJNÓCZY R. József: *Az első lőcsei kalendárium az 1626. évre*. Lőcse. 1909. PAVERCNIK Ilona: *A lőcsei Brewer nyomda a XVII - XVIII. században*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981.

³⁶ A vásárnaptárral kapcsolatban ismét előre utalhatunk a kapitalizmus korabeli paraszti kalendáriumhasználatnak erre a mozgatójára. A kalendárium paraszti elterjedése összefüggött a paraszti árutermelés általánossá válásával, a parasztság bekapcsolódásával egy nagyobb gazdasági integrációba.

³⁷ W. SOMBART: *Der moderne Kapitalismus*. München und Leipzig. 1921. II. 372 -385.

³⁸ Ezt a sokáig növekvő jelentőségű funkciót majd címével is kiemeli sok 18. századi, 19. századi eleji kalendárium „Házi és Úti Kalendárium”.

„Nem kevés hasznát veszik ezeknek a mezei gazdák és a falusi lakosok, de leginkább a lelkipásztorok, kik déli vonalak hiányában a Nap költéről, nyugtáról a névnaptárhoz kapcsoltatni szokott jegyzetek után szokták igazítani óráikat.”³⁹

Az 1850-es években ugyanerről hosszan értekezik Brassai Sámuel is.

Feltételezhetjük, hogy a Nap-járás kalendáriumi közlésének korábban is volt ilyen szerepe. Miért van ennek jelentősége? Tudjuk, hogy az időszámítás egységes rendszerét, a zónaidőket csak 1884-ben alakították ki, s még az ennél kisebb területek időszámításának egységesítése s a középnapidő bevezetése is elég kései fejlemény. (A teljes rendezést egyébként a vasút kényszerítette ki.) Hiába találták fel a mechanikus órát és használták a városháza tornyán s a kisebb-nagyobb települések templomainak tornyain, majd jórészt ezekhez igazodva a lakásokban is, az órák a helyi időt mutatták, igazodva a Nap helyi járásához. „Minden városnak saját ideje volt.”⁴⁰ Az idő pontos meghatározását azonban csak kevés helyen végezték, ahol erre volt szellemi és technikai lehetőség. Így viszont az idő, az órák dolgában igen nagy anarchia uralkodott. Ezen segíthetett a kalendárium közléseihez való igazodás. Az ennek alapján beállított óra is a helyi időt mutatta ugyan, mégis az anarchiához képest ez az idő egységesülése felé mutatott. Az így elért egyezés és pontosság megfelelt a korabeli közlekedési gyorsaságnak, kommunikációs viszonyoknak, s általában az időbeli pontosság iránti igény fokának. A kalendáriumnak ez a funkciója a rádió pontos időjelzésével rokonnak tekinthető. Egy-egy elterjedtebb kalendárium, mint a lőcsei, nagy területeken határozta meg az idő kezelését.

A kalendáriumok eddig bemutatott teljes anyaga a mindennapi élet gyakorlati szükségleteit elégítette ki. A magyar kalendáriumoknak volt még egy elmaradhatatlan tartozéka, a krónika.⁴¹ Ez a tartalom első olyan összetevője, amely nem szolgált közvetlen gyakorlati igényeket. Legelőször az 1592-ben Debrecenben kiadott csizióban jelent meg. *Ez világ teremtésétől fogván való rövid chronika, avagy Némely meglelt dolgoknak kijegyzése* címen.⁴²

A kalendáriumbéli krónika nem speciálisan magyar elem. Az viszont már valószínűleg magyar sajátosság, hogy az 1601—1711 között megjelent, s ismert, mintegy 300 naptár nagy részéből nem hiányzik. Az első, a debreceniek 1613-as kalendáriumában maradt fenn.⁴³ A krónika Ádámtól—Éváig, a magyarok Scythiából való kijövetelén át a mindenkori jelenig a teljes időskálát bemutatta. E krónikáknak szüksézzavú krónikás jellegük ellenére, igen fontos szerepük lehetett a

³⁹ WALTHER L.: *Némely észrevételek...* Figyelmeztető, 1840. 45. sz. 731.

⁴⁰ GUREVICS: *i. m.* 132.

⁴¹ Erről Hervay közleménye alapján írunk. HERVAY: *i. m.*

⁴² RMNy. I. 678. A nyomtatott csiziók tartalma egyébként sokban hasonlított az első magyar kalendáriumokéra. Benne voltak a csillagászati tudnivalók, a különféle jóslások, gazdasági, egészségügyi, állatgyógyászati, táplálkozási tanácsok, szabályok, tudnivalók, a parasztkalendárium, sőt néha a krónika és a vásárok jegyzéke is. Különbőség, hogy nem egy évre szólt, tehát ritkábban jelent meg, s csizióvers is volt benne, valamint segédanyag a változó ünnepek időpontjának kiszámítására. Az 1590-es években kiadott kolozsvári csizió tartalmának leírását lásd: RMNy. I. 684. Lásd még Borsa Gedeon csizió tanulmányainak sorozatát, *i. m.*

⁴³ RMNy. II. 1031.

nemzet, a nemesi nemzet történeti tudatának alakulásában. Sőt, talán éppen e nemzettudat szükségletei, sajátosságai magyarázzák, hogy a magyar kalendáriumoknak olyannyira jellemző tartozéka lett a Szkitiától végig vezetett krónika. Hogy közelebbről milyen volt a kalendáriumbéli krónikának a szerepe, azt csak a teljes anyag alapos elemzése mutathatná meg. Meg kellene gondolni azt is, hogy vajon mi a jelentősége annak, hogy pont a debreceni városi közösség, református egyház és a kollégium által fenntartott nyomda volt a kezdeményezője ennek a voltaképpen ideológiai töltetű kalendáriumi matériának, s éppen a 17. századi függetlenségi harcok kezdetén.⁴⁴

A krónikákról fontos még megemlíteni, hogy legtöbbször a megjelenés előtti évekig elvezették s a jelenhez közeledve, egyre jobban részletezték az eseményeket. Ezt tulajdonképpen aktuális híradásként is értelmezhetjük. A 17. század végén pedig már a krónikától elkülönülten is jelentek meg aktuális hírek a kalendáriumokban, s ezek az 1730-as évekig fokozatosan szaporodtak, és rendszeresebbé váltak.

Mi a jelentősége annak, hogy ezek az „újdonságokra” vonatkozó, nem szocializálható ismeretek megjelentek a kalendáriumokban?⁴⁵ „Minél dinamikusabb egy társadalom fejlődése, mennél bonyolultabbak és szerteágazóbbak a környező világgal való kapcsolatai, annál inkább megnő az új ismeretek jelentősége.”⁴⁶ A nem szocializálható ismeretek, az „újdonságok” jelentőségének növekedése, olyan aktualitássá válása, amely tömeges információsükségletet elégít ki, hosszú s történetileg is előremozgó folyamat. Angelusz az aktualitás, a tömeges információsükséglet keletkezésének, alakulásának tényezőjeként négy feltételt elemez: az újszerűséget, az ember és környezet viszonyának változását, a váratlanságot és az érintettséget.⁴⁷ E feltételeket úgy is vizsgálhatnánk, hogy az újkori történelem folyamán hogyan változtak. Valószínűleg így is azt kapnánk, hogy mindegyik tényező szerepe történetileg növekvő, előremozgó.

Az információsükséglet, az aktualitás formálódása tehát szorosan összefügg, együtt halad a társadalom újkori változásaival. Angelusz azonban hangsúlyozza azt is, hogy ez a formálódás

„... a folyamatok alakulása a modern társadalmakban nem független a kommunikációs rendszer jellegétől, működésétől. A kommunikációs eszközök — különösen a sajtó — jelentős szerepet töltenek be az információsükségletek kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, tömegesítésében és befolyásolják az aktualitás formálódásának, kialakulásának mechanizmusait is.”⁴⁸

⁴⁴ Érdeemes volna azt is megnézni, hogy milyen különbségek voltak a más-más közegben megjelenő kalendáriumok krónikái között.

⁴⁵ E két, egyébként viszonylagos ismerettípus megkülönböztetését és további gondolatmenetünk kiindulópontját, fogalomkészletét Angelusz Róberttől vettük át. ANGELUSZ R. *Kommunikáló társadalom*. Bp. 1983. 5. 23. és 51—55. Angelusz dolgozatának elméleti építményét és fogalmi apparátusát egész dolgozatunkban jól tudtuk hasznosítani, amikor a kalendárium változó helyét kerestük a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ez a hatás sokszor ott is érvényesül, ahol szó szerint nem hivatkoztunk rá.

⁴⁶ ANGELUSZ R.: i. m. 7.

⁴⁷ ANGELUSZ R.: i. m. 9—16.

⁴⁸ ANGELUSZ R.: i. m. 18.

Ehhez azt fűzzük hozzá, hogy a kommunikációs rendszer, a kommunikációs eszközök úgy befolyásolják az aktualitás, az információsükséglet és az informáltság-szükséglet formálódását, hogy mindezek történeti kialakulásfolyamatában is szerepük van. A rendszeresen megjelenő első újságok előtti korszakból a levelezést, a rölapokat, a levélújságokat, a hírverseket szokták emlegetni mint a sajtót előkészítő kezdetlegesebb kommunikációs formákat.⁴⁹ Véleményünk szerint a sajtó előzményei között, s így az információ- és informáltság-szükséglet s az aktualitás történeti kialakításának folyamatában az említettekhez hasonlóan számításba kell venni a kalendáriumok szerepét is.⁵⁰

Itt nemcsak a krónikáknak a mindenkori jelenhez közelítő adataira, s a szaporodó önálló híradásokra gondolunk, hanem a jövődöléseknek az ország állapotjáról, más országokról, a békességről és a hadakozásról szóló prognosztizálásaira is. Nem megtörtént eseményekről szóltak ezek, mégis a valóság keretei között mozogva arról adtak hírt. A jóslások az adott világ, a korabeli ország és Európa országainak valóságos körülményeiből, viszonylataiból építkeztek, s olyan fogalmakat használtak, amelyek ezekre a valóságos viszonyokra vonatkoztak.

Azért is fontos a kalendárium híryanagának szerepe, mert a publicitás és aktualitás mellett — szemben pl. a levélújságokkal — a kalendárium rendelkezik a periodicitás ismérvével is. A kalendárium tulajdonképpen a legelső periodika. Kétségtelen, hogy elég ritkán, csak évente jelent meg, de hát az objektív folyamatok is lassú ritmusúak voltak. Az évenkénti tájékozódás mellett pedig tovább tartott a hírek aktualitása is. „Az információ lassúsága az aktualitást erősíti, minél ritkábbak a hírközlések, annál tovább tart a hír aktualitása” — idézi Angelusz De Veldert, s példáját a grönlandi újságról, amelynek megjelenése a havonta közlekedő postai gőzös érkezéséhez igazodott.⁵¹ Történetileg, az objektív folyamatok gyorsulása mellett éppen a kalendáriumi hírközlésnek ez a lassú ritmusú, de mégiscsak meglévő periodicitása is hozzájárult az információsükséglet mobilizálásához és az informáltság-szükséglet kialakulásához.⁵²

A 17. század folyamán még két újabb közleménytípussal bővül a kalendáriumok tartalma. Elszórtan ekkor jelennek meg az irodalmi jellegű közlések, trufák, példák, moralizáló történetek, anekdoták.⁵³ A debreceni kalendáriumban már 1619-ben szerepelnek „Békességre intő példák”. A lőcsei kalendáriumban pedig 1678-tól tűnnek fel az anekdoták.⁵⁴ Ezekben eleinte erősebb a moralizálás, a barokkos tanító célzat. Gyakorlati példák révén a helyes, erényes életre akarnak oktatni. Lassan azonban, főleg a lőcsei naptár történeteinek erősödik a szórakoztató cél. A

⁴⁹ Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 29—30; idézi ANGELUSZ R.; i. m.

⁵⁰ Magyar vonatkozásban legalábbis ez minden kétséget kizáróan így van.

⁵¹ DE VOLDER: *Soziologie der Zeitung*. F. Enke Verlag, Stuttgart, 1970. idézi: ANGELUSZ, R., i. m. 20—21.

⁵² A 16—17. századi, s főleg a 18. századi kalendáriumok ide vonható teljes anyagát (jóslások egy része, krónika vége, önálló hírek) érdemes lenne a fenti szempontok fényében alaposan elemezni és értékelni.

⁵³ KOVÁCS Imre: i. m. 51.

⁵⁴ SZABÓ József: *Régi debreceni kalendáriumok*. Debreceni Képes Kalendárium, 1938. Debrecen. 1937. 56—60. MÁTRAY G.: i. m.

kalendáriumnak ez a nagy jövőjű, szórakoztató funkciójú közleménytípusa a 18. század folyamán bontakozik ki majd igazán.

Megjelentek az ismeretterjesztő jellegű írásk is. Szentiványi Márton, a szorgalmas jezsuita atya 1675-től 1705-ig szerkesztette a nagyszombati latin nyelvű kalendáriumot, amelyben nagy mennyiségű tudós értekezést közölt különböző témákról.⁵⁵ A puritánus indíttatású, jeles nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós ismeretterjesztő törekvései a kolozsvári magyar nyelvű naptárban kaptak teret. A korábbi egészségügyi, állategészségügyi, gazdálkodási tanácsokat, a parasztkalendáriumot nem tekinthetjük a szó modern értelmében ismeretterjesztésnek. Ezek valójában nem új ismereteket közöltek. Bár egy részüknek kezdetben az olvasók bizonyos köre számára volt némi újdonság jellege is, mégis fő jellemzőjükké inkább a megszokottság, szabályozottság, változatlanság lett. Ezek az anyagok újra és újra csak a hagyományos tudást erősítették meg. Az a fajta ismeretterjesztés, amelyre inkább az újdonságok jellemzőek — nagyrészt szembefordulva a hagyományos tudással —, csak a felvilágosodás idején kap majd elméleti megalapozást.

Már a 16. századi naptárak is tartalmaztak néhány üres lapot a feljegyzések számára, s a lapszélre is lehetett vetni fontos emlékeztetőket. A mintát a Bécsben kiadott *Krakauer Schreibe-kalender* adta.⁵⁶ (Bár teljesen ilyen típusú naptárak nálunk csak német nyelven jelentek meg.) Az emberek elég nagy számban élhettek azzal a lehetőséggel, hogy időhöz kötött feljegyzéseket tegyenek, az időpontokat elhelyezve az abszolút időskálán. Ez is hozzájárult az időtudat változásához, a lineáris időszemlélet terjedéséhez. Ennek a használati funkciónak egyébként óriási szerepe volt később a kalendárium általános paraszti használatba vételénél is.

A 16—17. században tehát alapvetően kialakult és megszilárdult a magyar kalendárium műfaja. Rendszerezzük az eddig a történeti megjelenés rendjében felsorolt kalendáriumi tartalmakat! A kalendárium alapvetően két részből állt. Első felében voltak a hónapok táblái, fejlécükön a hónapábrázolásokkal. Ez a szorosabban vett naptárrész a napok és a hozzátartozó ünnepek, szentek jegyzékével, a Hold változásaival, járásával, a Nap járásával, a napok különböző tevékenységekre való alkalmasságának jeleivel, időjárási előrejelzésekkel, heti igével, esetleg kalendáriumi rigmusokkal, parasztkalendáriummal.

A naptárrésztől sokszor külön címlappal is elkülönült a második rész: Prognosticon, Judicium, Practica, Prognosticon Astrologicum, Judicium Astrologicum vagy magyarul Ítélet. Végül leggyakrabban Toldaléknak címezték. Ez volt a jóvendölési, oktató vagy olvasó rész. Ez tartalmazta a tulajdonléppei Prognosticon-t a legkülönfélébb jóslásokkal, előrejelzésekkel az időjárástól a terméskilátásokon át a háborúig. Tartalmazta a következő évre érvényes, követendő egészségügyi szabályokat, táplálkozási, gazdasági tanácsokat. itt szerepelt a magyar és a világkrónika. A 17. század végén a toldalék már néha kispróza anyagot is hozott — példát, tanítást, anekdotát —, s ennél is ritkábban ismeretterjesztő közléseket, s a krónikától különállóan aktuális híryanagot is. Mindig tartalmazta végül a vásárok jegyzékét s nagyon sokszor a postajáratokat. Az 1730-as évekig ez a szerkezet és ezek a gyakoriságok jellemezték a magyar kalendáriumokat. Ennek alapján —

⁵⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 408.

természetesen a későbbi fejleményeket is ismerve — már leírhatjuk a kalendárium műfaját.

A kalendárium egy évre szóló nyomtatott naptár. A szorosabb értelemben vett naptárrészen a napok rendjén kívül megtalálhatók a naponkénti csillagászati változások is. A kalendárium a naptárreszen kívül tartalmaz a mindennapi gyakorlati életvitelhez szükséges egyéb információkat, tanácsokat s változó arányban valamiféle szórakoztató és általános jellegű ismeretterjesztő, illetve általános jellegű aktuális tájékoztató olvasmányanyagot. Ha csak a magyar kalendáriumirodalmat tekintjük, akkor ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az egyéb információk között mindig szerepelnie kell a vásárnapciónak. Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kalendárium olyan történetileg változó átmeneti kommunikációs eszköz, a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó között, amely egy részről hagyományos, szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, másrészről pedig újdonságokat, újdonságismereteket is. A kettő aránya változó. Egyrészt van egy többé-kevésbé folytonos történetileg előrehaladó mozgás az újdonságok javára. Másrészt az arányok függenek attól is, hogy a kalendárium szerepe hogyan módosul a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ezen belül döntő az, hogy a kalendárium olvasóközönségét elsősorban milyen társadalmi-kulturális rétegek adják.

Kiadók, példányszámok, terjesztés, árak és olvasók

Visszatérve a kiadástörténethez, az első magyar nyelvű naptárak kiadásánál hangsúlyozni kell a reformáció szellemi áramlatának nagy szerepét. Ezen kívül az is serkentette a kalendáriumok kiadását, hogy XIII. Gergely pápa 1582-ben naptárreformot vezetett be, amely nem kis ellenállás után a 16. század végére Magyarországon is általánossá lett.⁵⁷ Az új, Gergely naptárra való áttérés megnövelte az igényeket a kalendárium iránt. Az egyházaknak általában fontos szerepük volt a kalendáriumkiadás kezdeményezésében, támogatásában, de a 17. században emellett megnövekedett a magánvállalkozások jelentősége. Nem elhanyagolható a municipiumok, az egyes városi közösségek nyomdáinak szerepe sem. Végeredményben megszűnt az egyház monopóliuma az idő kezelésében.

A 16—17. századi példányszámokról nem rendelkezünk egyetlen pontos adattal sem, de azt tudjuk, hogy a kalendárium már ekkor a legnagyobb, néha több ezres példányszámú kiadványok közé tartozott, s kiadása a nyomdászoknak a legbiztosabb bevételi forrást jelentette.^{57a} Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* 1698-ban ezt írja: „Tiszteletes csepregi uram is, azt hallom, hántorgatta: Ennyi és ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon. . . Felelet: 1. Ugyan ez egy mi hasznot hajt Erdélyben.”⁵⁸

⁵⁶ Karl WAGNER: *Der Krakauer Schreibkalender, ein Kulturspiegel dreien Jahrhunderte*. Wien. 1929.

⁵⁷ Waltherr László: *Kalendáriumi magyar régiségek*. Tudománytár, 1838. IV. k. 2. f. 275—94. Az 1599. évi 45. t. c. pénzbírság terhe mellett szigorúan megtiltotta a régi naptár használatát.

^{57a} A 18. század elején a nagyszombati kalendárium 8—10 ezer.

⁵⁸ *Erdélyi fények* — *Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. Jakó Zsigmond. Bukarest. 1974. 219.

A csepregi uram vádjára adott válasz második pontjából értesülhetünk a terjesztés módozatairól is. „Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom!... Magunktól pedig kötve nem sok kél el, kötetlen adjuk tovább a compactoroknak.”⁵⁹ Egy részét tehát a nyomdászok elajándékozták főúri pártfogóknak, egyháziaknak, állami tisztségviselőknek. Erre a 17. századból is van adatunk,⁶⁰ de még a 19. században is divatban volt.⁶¹ A naptárakat maguk a nyomdászok is árulták, de a legnagyobb részt a könyvkötők hozták forgalomba, akik nyilván a vásári ponyvára is kivitték.

Összegegyítettük a kalendáriumok árára vonatkozó, elérhető adatokat. Ezek szerint az árak a 16. század közepétől a 17. század végéig 7 és 80 dénár között váltakoztak.⁶² Az adatokat igen nehéz értékelni, mert az árak függtek a formátumtól és a kötés mikéntjétől is.⁶³ Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy a kalendáriumok már a 16—17. században az olcsó könyvek közé tartoztak. Tehát a viszonylag kisebb pénzüek is megvásárolhatták. A kötések sokfélesége, olykor pazar kiállítása viszont mutatja, hogy az olvasók köre nem volt egységes.

Az olvasók körére vonatkozóan — csak jelzésképpen — felsorolunk néhány adatot. A kalendáriumolvasók között ott találjuk 1557-ben Nádasi Tamást,⁶⁴ 1597-ben Thurzó György nádort,⁶⁵ 1639-ben a győri püspököt,⁶⁶ a 17. század második felében Bethlen Elek fejedelmi tanácsost.⁶⁷ A magyar királyi udvari kamara elszámolásaiban minden évben több kalendárium vásárlása szerepel.⁶⁸ Fennmaradt a Komárom megyei Pázmándy Gergely kismemes „naplószerű feljegyzésekkel is érdekcsített” 25 darab lőcsei és komáromi kalendárium, az 1683 és 1719 közötti évekből.⁶⁹ Még Rákóczi művelt hadvezére, Károlyi Sándor is „Maga életének

⁵⁹ I. m. 218

⁶⁰ SZABADY Béla közleménye, Győri Szemle, 1931. 1—3; 60.

⁶¹ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *i. m.* 1961. 147., „évente rendszeres szétosztottak kétszáz példányt a diéta úri tagjai között.”

⁶² IVANYI Béla: *Könyvek, könyvkötők, könyvnyomdák Magyarországon*. MKsz 1930. 117. 1555: 28 dénár; 101. 1557: 36 dénár; 146. 1557: 8 dénár; 123. 1558: 10 dénár és 26 dénár; 124. 1559: 24 dénár; 127. 1561: 44 dénár; 299. 1566: 8 és 15 dénár; BENDA — IRINYI: *i. m.* 44. 1603: 80 dénár; 1699: 41 krajcár; PAVERSIK Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára*. MKsz 1982/3. 260. 1699: 7, 12, 30 és 50 dénár; Az árakra vonatkozó további adatok: KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. MKsz 1895. 310—19; KEMÉNY Lajos: *Egy XVIII. századbeli könyvraktár*. MKsz 1912. 158—161; *A legrégebb magyarországi könyvtári jegyzék 1710-ből*. MKsz 1888. 59—84; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 15—17.

⁶³ Tótfalusi pl. azt írja az elajándékozott naptárakról: „az urakét pedig aranyosan kelletvén kötetnem, mintegy kilenc exemplárt el mernék kérni csak a kötéséért”. *Erdélyi fiénks*, i. m. 218. A legolcsóbb papírkötés a 17. század végén 6—9 dénár volt, az egyszerű bőrkötés pedig ennél is 10—20 dénárral több. PAVERSIK: *i. m.* 265.

⁶⁴ IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 122.

⁶⁵ RMK. I. 295.

⁶⁶ SZABADY Béla: *i. m.*

⁶⁷ LUKINICH Imre: *Bethlen fejedelmi tanácsos könyvtárjegyzéke*. MKsz 1922. 174.

⁶⁸ IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 101—146.

⁶⁹ THALY Kálmán: *Négy ismeretlen magyar naptár 1683—1719-ből* MKsz 1882. 255—56.

emlékezeti” című önéletírásához az anyagot a kalendáriumaiába bejegyzett adatokból gyűjtötte.⁷⁰ A szabadságharc bukása után Rákóczi volt kancellárjának, Ráday Pálnak a felesége, Kajali Klára, akire a birtok igazgatásának terhei hárultak, minden ügyletét kalendáriumokba jegyezte be.⁷¹ E példák számát tovább lehetne szaporítani olyan adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy kisebb és nagyobb nemességünk e korban igen gyakran kalendáriumokba jegyezte — sokszor naplószerűen — életének, környezetének nevezetes vagy kevésbé nevezetes dolgait.⁷² Vásárolták a naptárakat a kereskedők⁷³ és a különböző tisztségviselők is. A legnagyobb rangúaktól a kisebb nemesekig, az értelmiségig, a városi iparos és kereskedő polgárságig, a mezővárosok elitjéig terjedt a vásárlók köre, de a társadalmi hierarchia csúcsán lévők ekkor, a 18. század elejéig a kalendáriumvásárlók nagy hányadát adták. Hangsúlyozni szeretnénk még azt, hogy a vásárlók teljes köre lényegében ugyanolyan szemléletű és ugyanolyan tartalmú kalendáriumot olvasott.

KOVÁCS, I. GÁBOR

Geschichte des Kalenders in Ungarn von den Anfängen bis 1730

Der Verfasser überlickt die Geschichte der ungarischen Kalender bis 1730. Der erste gedruckte Kalender in ungarischer Sprache wurde zwischen 1545 und 1550 von István Székely in Krakau herausgebracht, der erste in Ungarn hergestellte Kalender für das Jahr 1573. erschien in Kolozsvár. Die Kalender des 16. Jahrhunderts wurden auch bei uns durch vermischte Auskünfte bezüglich gesundheitlicher Fragen ergänzt. Die neuen Materialien der Kalender gründeten sich im Prinzip auf ein gewisses astrologisches Weltbild. Diese Prophezeiungen auf astrologischer Grundlage drücken im 16—17. Jahrhundert bereits die aufkommende Rationalität eines breiteren Publikums aus. Unter der Prophezeiungen sollte der Wettervoraussage der Kalender die größte Zukunft beschieden sein. Außer den Monatsdarstellungen, den Marklisten, Postlinien, sowie den Angaben für Sonne und Mond, welche die Geschichte der Gattung in Ungarn von Anfang an charakterisieren, war eines der wichtigsten Teile der Kalender die Chronik, welche berufen war das Informationsbedürfnis zu befriedigen. Im 17. Jahrhundert erscheinen dann Schriften von literarischem Charakter und populärwissenschaftliche Mitteilungen. Zum Abschluß bespricht Verfasser die Umstände unter welchen die Kalender des 16—17. Jahrhunderts herausgegeben worden sind.

⁷⁰ KOSÁRY D.: i. m. 188.

⁷¹ BELICZAY Angéla: közlése: in. *Ráday Pál emlékkönyv*. Szerk.: ESZE Tamás bp. 1980. 171.

⁷² NAGY Imre: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból*. Bp. 1881. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum, XXXI. A kalendáriumi bejegyzések sokoldalú történetírói hasznosításának lehetőségére Mátray Gábor és Jakab Elek már a múlt században felhívták a figyelmet idézett munkáikban.

⁷³ HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. Sopron. 1923. II/I. 267. Moutterer Miklós könyvtára; RMNy. II. 1342. Az első löcsei kalendáriumot Ficker Mihály kereskedőnek ajánlották.

Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben

Az olvasás széleskörűvé tétele a felvilágosodás céljai közé tartozott. A magyar társadalomban a köznemesség, a polgárok és az értelmiségiek körében azonban csak a reformkorban, a 19. század elején nyert nagyobb teret az olvasás, a könyvkultúra. Ekkora vált a városi polgárság, a jogászok, az orvosok, a köztisztviselők munkája segítőjévé, élete részévé a könyv. A polgári otthonokba, városi lakásokba kerülő és becses helyen tartott könyvek leginkább szakmai, hivatásbeli, mesterségbeli műveltséget alapozták, gyarapították.

Az értelmiségi, városi polgársági könyvgyűjtés arányai a 18. században még nem tűntek különösen biztatóknak. Pest-Budán a hagyatéki leltárakban 27 könyvgyűjteménynek, ill. „könyvtár”-nak lelték nyomát, mindössze 730 kötettel, amelyek között főleg jogi és közigazgatási munkák szerepeltek, ezeket a földrajzi és az orvosi kiadványok követték. A vallásos művek csak mintegy negyedrészen találhatók, szépirodalmiak viszont alig. Például egy 18. századi királyi táblai jegyzőnek 1787-ben összesen 8 latin nyelvű könyve volt, egy budai ügyvédnek 1767-ben 12 darab kötet volt a birtokában; s két pesti orvosnak 1795, ill. 1797-ben 76, ill. 56 kötetet tett ki a könyvtára, ezek többségükben latin nyelven íródott művek voltak.¹

Magyarország egyéb városai polgárainak, pl. Pozsonynak vagy akár a hazai német anyanyelvű polgárságon belül Sopronnak a könyvgyűjtése, számadatait tekintve, alighanem jóval megelőzte Pest-Budát. A XIX. századi értelmiség alkotó egyéniségei, az írók (Kölcsey Ferenc, Eötvös József, Vörösmarty Mihály stb.), a tudósok, a neves politikusok és közírók: többek között Széchenyi István, Kossuth Lajos, a centralisták vezető egyéniségei, a baloldali radikális Táncsics Mihály, vagy a konzervatív politikus Desseffy Aurél magas színvonalú olvasási kultúrával rendelkeztek, és az, hogy könyvtárakat gyűjtöttek, az szinte hivatásukból, foglalkozásukból adódóan magától értetődő és természetes. Mellettük szembenően emelkedett az értelmiség más rétegeinek is az olvasottsága a 19. század elején. Az alacsonyabb állású állami és megyei tisztviselők, hivatalnokok, szabad értelmiségiek, tanárok, diákok, stb. közül sokan olvastak kaszinói könyvtárakban és olvasóegyletekben, s hazánk és a világ eseményeiről az időszaki sajtótermékek útján tájékozódtak.²

A városi polgárság és értelmiség összetételére, illetve származására nézve, Pest városában sokrétű. Ide tartoztak a nemesi származású, de földjüktől elszakadt

¹ HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században.* — Tanulmányok Budapest múltjából XV. köt. Bp. 1963. 289—327.

² FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 190—191.

polgárosodó életformájú tisztviselők, írók, tudósok, ügyvédek, mérnökök, stb. és a nem nemesi származású ún. szabad értelmiségiek a honoráciorok. Pesten a városi tanács összetételében már a 19. század elején megmutatkozott, hogy művelt, iskolázott, egyetemet végzett egyének — honoráciorok — nemesi származás nélkül is jelentős tisztségeket töltöttek be. Közülük a fejlődő városban kimagasló Rottenbiller Lipót.

Rottenbiller Lipót életútja 1849-ig. Rottenbiller Lipót 1806. november 11-én született Pesten. Apja foglalkozására nézve halászmester, a pesti halászcéh tagja volt. Két fia közül Lipót volt a fiatalabb, aki iskoláit Pesten és Kalocsán végezte. Még ekkor elsajátította a magyar nyelvet német anyanyelve mellé. Gimnáziumi tanulmányait 1821-ben fejezte be a pesti piarista gimnáziumban. Majd az egyetem bölcsész- és jogtudományi karán folytatta tanulmányait. 1826-tól táblai jegyzőként működött, majd 1828-ban ügyvédi oklevelet szerzett.³

Pest város közigazgatási szervezetébe irodai gyakornokként lépett, majd 1836—1838 között az Árvapénztár ellenőri tisztviselőjeként tevékenykedett. Az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak adott 2%-os városi kölcsön számvetői feladataiban is résztvett, az Árvahivatalban betöltött algyámatyai tisztségei mellett.

Rottenbiller Lipót 1835-ben kötött házasságot. Felesége Almay (Wurm) Klára, Pest város egyik neves családjának legifjabb nőtagja.⁴ Rottenbiller Lipótot az 1843-ban tartott Pest városi tisztújításon alpolgármesternek választották, amely státuszt Pesten ekkor szervezték meg először és első tisztségviselője a már közigazgatási tapasztalattal rendelkező Rottenbiller Lipót lett.⁵ Nagy kedvvel látott alpolgármesteri tisztségéből adódó feladataihoz. A „humanitárius, közegészségügyi, közbiztonsági és rendőri intézkedések ekkor kezdtek nagyobb mérvekben az ország fővárosában feltűnedezni, s ezek körül kétségtelenül nagy érdeme volt...”⁶ — írta róla 1865-ben a *Vasárnapi Újság*. Rottenbiller Lipót mint alpolgármester vezette be Pest városának a rendszeres évi költségvetések elkészítését. Elrendelte, hogy a jövedelemadók befizetése közvetlenül a városi pénztárba történjen, mivel az így befolyt összeget gyorsabban lehetett a város felvirágoztatására fordítani. Pl. ekkor kezdte a petróleumlámpás közvilágítás kiszorítani az addigi olajlámpákat, és a pesti Dunapart kövel történő kiépítése is nagyobb lendületet kapott.

1848 márciusában a pesti Városháza és tisztviselői — a forradalmi ifjúság fellépésével egyidejűleg — az események középpontjába kerültek. A forradalom magávalragadó lendülete a városi közigazgatás szervezetét is átalakította, a

³ Emlékbeszéd, melyet néhai Rottenbiller Lipót, Pest város volt főpolgármestere és képviselője arcképének teleplezési ünnepélyén 1871. november 11-én Barna Zsigmond tartott. Pest, 1871. 14 l. (Továbbiakban: Barna Zsigmond.) és Ország Tükre (Budapesti Képes Közlöny) 1864. november 1. 361. l.

⁴ A Wurm (Almay) családról lásd Vörös Károly: *Egy pesti ház regénye*. Élet és Tudomány XXIII. évf. 24—25. szám. — és Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917*. Bp. 1979. 64—65.

⁵ Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez*. I. köt. Bp. 1899. 171—244. — és Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) IV. 1202-a Pest város levéltára Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1843. május 16—19. között tartott tisztújítás jegyzőkönyvei.

⁶ *Vasárnapi Újság* 1865. október 22. 43. szám.

tisztviselők egyénisége, politikai vonzalma a soknyelvű, főleg németajkú városban nyilvánvalóvá lett. Amikor 1848. március 15-én a forradalmi ifjúság, a liberális nemesség éppen Pesten található legnevesebb képviselőivel, így Nyáry Pállal, Pest—Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék alispánjával, Egressy Sámuel megyei főügyessel és Klauzál Gáborral, a Csongrád megyei liberálisok vezetőjével a pesti Városházát felkeresve a tizenkét pont aláírását és a pesti polgárok csatlakozását kívánták, az éppen ülésező magisztrátusból Rottenbiller Lipót alpolgármester, a város liberálisainak vezetője jelentette ki, hogy „rögtön kell határozni”. Azzal indokolta meg állásfoglalását, hogy „nem szabad Pestnek hátramaradni a többi európai mozgalmaktól, nehogy egykor bélyeget süssön reá a historia”, majd a márciusi fiatalokhoz fordulva hozzátette: „Önök hozzák a teljes szabadság reményeit, önök verték le a sajtóról a bilincseket, s bizton hiszem, hogy az önök oltalma alatt városunk meg lesz óva a rendzavarásoktól.” Ha Rottenbiller ezzel csupán megtisztelte a márciusi fiatalokat és csak azért került ebbe a helyzetbe, mert a város szolgálatában rajta kívül kevés hasonló szónoki képességű, és magyarul tudó liberális tisztviselő állt, akkor is el kell ismerni az adott pillanatban tőle elhangzottak rendkívüli jelentőségét. Majd végül Szepessy Ferenc polgármester Rottenbillert kérte fel a tizenkét pont határozatban történő elfogadására, arra való hivatkozással, hogy az alpolgármester jobban tud magyarul; Rottenbiller kijelentette, hogy a város polgársága „egyesül Pestnek összes népével kívánatban, érzelemben” s „testvériesen kezet fog a program minden pontjainak sikeresítésére a béke, rend és törvényszerűség körében” — és valamennyien aláírták s a város pecsétjével ellátták a tizenkét pont egyik frissen nyomtatott példányát. Ezek után az egybegyűltek a rend és közcsend fenntartására „Közcsendi Bizottmány”-t alakítottak, amely egyben a pesti forradalom állandó jellegű vezető szervének szerepét látta el. A bizottmány elnökéül Rottenbiller Lipótot választották meg, tagjai voltak Petőfi Sándor, Vasvári Pál, Irigyi József, Irányi Dániel a márciusi fiatalok közül, Klauzál Gábor, Nyáry Pál és Egressy Sámuel liberális nemesek és a városi polgárság hat liberális tagja.⁷

Szemtanú leírásából idézhetjük fel Rottenbiller ekkori alakját: „... Fekete hajú s szakállú, olajsín arcú, szikár ember...”.⁸ A pesti forradalom kezdeti lelkes napjai után, — közben még 1848 júniusában Rottenbillert a város főpolgármesterévé is megválasztották —, elkövetkezett 1849. január 5-e, amikor a magyar szabadságharc ellen támadó Windischgrätz császári csapatai bevonultak Budára és Pestre is, és az 1848 márciusa óta hozott összes városi rendeletet, intézkedést eltörölték.

A királyi biztos Windischgrätz utasítására 1849. január 24-én Rottenbillert és a többi vezető tisztviselőt leváltotta, helyükbe császárpártiakat nevezett ki. A királyi biztosi rendelet kihirdetése után Rottenbiller „...” a hivatalos pecsétet s ezekkel addig viselt polgármesteri hivatalát letévén, s... búcsút vevén, ... eltávozott...”.⁹ Rottenbiller Lipót ellen felségsértési vádat emeltek, három hónapig fogságban az Új

⁷ SIPRA György: *Petőfi napja*. Bp. 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 1.) 48—58.

⁸ ÁGAI Adolf (orzó): *Utazás Pestről — Budapestre 1843—1907*. Bp. 1912. 33.

⁹ BFL IV. 1303-f Pest város levéltára. Pesti tanácsi iratok 1905/1850—1852. 11—12. fol.

épületben raboskodott, majd újabb három hónapot száműzetésben töltött Grazban.¹⁰

Távolléte idején, 1849. július 21. és október 31. között ingó és ingatlan vagyonát zár alá helyezték.¹¹ A Gaal Eduard császári királyi biztos utasítására zárolt teljes vagyon 52.705 Ft. 20 kr. volt, amelyet közel 32 ezer (31.847 Ft) Ft-nyi adósság terhelt. Rottenbiller vagyonát 3 háza, és a 6 szobából, konyhából, pincéből álló lakásának berendezése képezte. A zárolt vagyontárgyakról részletes leltárjegyzéket készítettek a város által kiküldött tisztviselők és becsüsök. Így készült jegyzék a Váci utca (akkor Leopold gasse) № 189. (a mai Váci utca — Sörház utca sarokház) szám alatt levő többszobás lakás minden helyiségében elhelyezett tárgyakról, tehát a könyvekről is. A 202 pengőforint és 51 krajcárra becsült könyvek jegyzékét Lantosy József könyvkereskedő állította össze. A leltárból tudjuk meg, hogy a könyvek többségükben a dolgozószobában álló terjedelmes könyvszekrényben sorakoztak.

A „Verzeichniss der in Leopold Rottenbillerischen Wohnung vorgefundenen . . . Bücher” 594 művet sorol fel, ami mintegy 1.646 kötetet tesz ki. A jegyzék csupán a könyv címét, a szerzőjét, kötetszámát és értékét tartalmazza. E könyvjegyzék teszi lehetővé, hogy az előbbieken magunk elé idézett Pest városi közigazgatási főtisztviselő könyvkulturáltságáról képet alkossunk.

Rottenbiller Lipót könyvgyűjteménye. A gyűjtemény legjellegzetesebb vonásaként első pillantásra megállapítható, hogy mind a magyar, mind az idegen nyelvű anyagot tekintve, a 19. sz. elején korszerűnek tartott és értékes műveket tartalmaz. A könyvek legtöbbször újabb kiadású, de szép számmal vannak a 18. század második felében kiadott munkák is. Megállapítható tehát, hogy Rottenbiller érdeklődése, ízlése saját átalakuló korának ismeretanyagával azonos. A könyvvállomány általános összetétele alapján pedig szembetűnő, hogy a hivatalos munkához is szükséges közigazgatási és jogi, valamint a történettudományok körébe tartozó művek vannak túlsúlyban. A jogi művek iránti érdeklődés bizonyára összefügg tulajdonosának jogi végzettségével is.

¹⁰ BARNA Zsigmond *i. m.* 3.

¹¹ BFL IV. 1303-e Pest város levéltára. Pesti tanácsi iratok. Vegyes iratok 1364/1848—1849. 44 fol.

A könyvgyűjtemény tárgykörök szerinti megoszlása:

	Művek száma	Százalékban
1. Közigazgatás, várostörténet, helytörténet, tipográfia, térképek, kereskedelem, ipar, gazdasági, városi szabályrendeletek, statisztika	74	12,5
2. Útleírás, földrajz	28	4,7
3. Magyar történelem	76	12,8
4. Egyetemes történelem	70	11,8
5. Lexikonok, életrajzok	17	2,9
6. Naptárak, évkönyvek, kalendáriumok	9	1,5
7. Jogtudomány	70	11,8
8. Politika, filozófia, államtudomány	17	2,9
9. Nyelvészet, szótárak	44	7,4
10. Ókori klasszikusok	25	4,2
11. Egyház- és vallástörténet	22	3,7
12. Művészetek	19	3,2
13. Irodalom, szépirodalom (folyóiratok is)	53	8,9
14. Természettudomány	33	5,5
15. Orvostudomány	9	1,5
16. Egyéb	28	4,7
Összesen:	594	100,00

Az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratában ma, ennek az 1849-ben Rottenbiller tulajdonában volt könyvgyűjteménynek egyetlen, bizonyíthatóan hiteles darabja található meg. Ez a kötet Buda város statutumait tartalmazza, amelyet a bejegyzés szerint Rottenbiller sajátkezűleg másolt le 1839-ben egy 16. századi kézírásos műről.¹² (A jegyzék 38. tétele)

Rottenbiller a könyvgyűjtést 1849 után is folytatta, ennek mikéntjéről, méreteiről azonban pontos tudomásunk nincs. Mindenesetre a szaporodást látszik igazolni az 1961-ben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került kötet, ami Bertha Sándor *Országgyűlési tárcza 1830-ról* című munkája. A szerző Rottenbillernek küldte el művét, ajánlással és bejegyzésével ellátva 1860-ban, tehát az 1849-es könyvjegyzék felvételének időpontja után.¹³ E műről biztosan tudható: nemcsak könyvszekrényben tárolt, polcon elhelyezett kötet volt, hanem olvasott mű, mert olvasásakor Rottenbiller lapszéli jegyzeteket, szóaláhúzásokat eszközölt.

Rottenbiller Lipót végrendelkezett könyveiről.¹⁴ A könyvtár sorsáról az első pontok közötti végrendelkezés megengedi azt a feltételezést, hogy Rottenbiller maga is nagyra becsülte könyveit.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Quart. Germ. 1077. — 115 fol. — Előszava: „Vorläufige Bemerkungen”.

¹³ BERTHA Sándor: *Országgyűlési tárcza 1830-ból*. Pest, 1843. — Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Oct. Hung. 1712.

¹⁴ BFL IV. 1343-i Visszaállított (Pesti) Városi Törvényszék iratai. Hagyatéki iratok; II. 412/1871.

Visszatérve az 1849. évi könyvjegyzékre tematikai bontásban elsőként a közigazgatási és topográfiai, valamint a várostörténeti és városjogi munkákat említem.

Pest városáról és történetéről adatokat tartalmazó művei nagy számban voltak. Ide tartozik például az 1808-ban Pesten kiadott *Die Städte Ordnung* című mű, ezt követi Patachich műve Pest város polgáraitól 1686 és 1834 között, majd a Pest házairól és tulajdonosairól készült címjegyzék, továbbá szintén Patachich Pestről készült leírása 1831-ből és ugyancsak tőle Pest kiváltságairól összeállított munka, majd a Horvát István: Pest szabad királyi város Ofen nevééről 1810-ben készült tanulmány és egy egészen frissen a gyűjteménybe került mű Birányi Ákos tollából, amely az 1848. március 15—19. közötti eseményeket örökítette meg.

A város igazgatásában Rottenbiller által betöltött tisztség nemcsak Pest városi jogának és szabályrendeleteinek tudását tételezi fel, hanem a testvérváros, Buda beható ismeretét és tanulmányozását is, amit bizonyítanak az *Ofner Stadtrecht*, Buda város 16. századi szabályrendeletei, majd a Budai krónika kötete Podhraczktyól, s végül Schams városleírása Budáról.

Szélesebb körben is érdekelték az országos és külföldi várostörténetek jogi és statisztikai vonatkozásokban egyaránt. Ezek körébe tartoznak: Fényes Elek *Magyarország leírása*, valamint ugyanettől a szerzőtől *Magyarország statisztikája*. Megtalálható Wiener-Neustadt városjoga, a szepességi városok története, Túrmező oklevelekkel kísért jogtörténeti ismertetése Palugyai Imrétől, a károlyvárosi határőrvidék topográfiai leírása. A szabad királyi városokról és azoknak jussaikról pedig Újfalusy János műve adott ismertetést. Mindezekon kívül a magyarországi szabad királyi városok címereinek gyűjteménye Lencső Mihály feldolgozásában is ismereteit gyarapította. A könyvek között voltak a porosz városok rendszabályai, Württemberg megújított törvényei, a bajor közigazgatásról készült kézikönyv és a toscanai törvényhozás II. Lipót-kori állapotát tárgyzó mű Erhard tollából.

A magyarországi nemesség politikai szerve még a XIX. században is a megyerendszer volt. A megyék közigazgatásáról szolt Puky Károly *Politikai igazgatás, avagy a magyarországi vármegyék politikai szerkesztéseknek és igazgatások módjainak . . . rövid leírása* című műve. Olvashatta Rottenbiller Nyáry Pál *Javallat Pest megye közigazgatási rendszere iránt* című 1840-ben megjelent munkáját, csakúgy, mint Nógrád megye beligazgatásáról az 1842-ben készült hivatalos jelentést, sőt a *Megyerendszer történetét* és jelenét leíró Palugyay Imre 1844—1848 között kiadott kötetét.

Fontosak a térképek, utléírások, város- és országleírások is. Bél Mátyásnak, a 18. század szűkebb, egyháztörténeti kutatási keretein túllépő és az egész ország viszonyaira kiterjedő, komoly tudományos kutatómunkával készített műve, a Magyarország egyetemes ismeretét tárgyaló, történelmi, földrajzi stb. adatokkal készült kötete (a *Hungariae antiquae et novae prodromus. . .*) és mellette az 1753-ban kiadott *Compendium Hungariae geographicum. . .* is a könyvtárba tartozott.

Tomka-Szászky János, Bél Mátyás tanítványa, hazánk történeti földrajzáról készült *Introductio. . .* című műve, valamint a történetíró jezsuita Timon Sámuel történeti-földrajzi munkája, az *Imago. . .* sem hiányzott a gyűjteményből. Folytatja a sort Korabinszky Magyarország főbb helységeinek ismertetését és adatait lexikonszerűen tartalmazó munka 1786-ból, és Nagy Lajos Magyarországot

politikai, földrajzi és statisztikai tekintetben tárgyaló 1828—1829 között Budán kiadott munkája, a *Notitia*.

Nagy statisztikusunknak, Fényes Eleknek két mai szemmel nézve is fontos kiadványa sem került el Rottenbiller figyelmét; az egyik Magyarország leírásának első kötete, a másik pedig Magyarország statisztikája. E kötetek 1842-ben, illetve 1843-ban jelentek meg; ebben az évben választották meg a könyvtár tulajdonosát alpolgármesterré, így feltételezhető, hogy a kötetek adatait gyakorta használta is.

Ugyanilyen szerepet tölthetett be a hazai statisztika kiváló művelőjének Schwartner Mártonnak már első kiadásban 1798-ban közzétett munkája a *Statistik des Königreichs Ungarn*, s amelynek második javított és bővített kiadású változata 1809—1811 között látott napvilágot, szintén a könyvtárat gyarapította. Magda Pál 1832-ben Lipcsében megjelent újabb statisztikai-földrajzi munkája Magyarország teljes területéről is gazdagította a sort.

Meg kell említeni Ferenczy József 1844-ben kiadott munkáját is, amely „Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyékben, valamint a Kis Kunságban is található szabad királyi . . . és más mezővárosoknak, s minden helységeknek vagy faluknak, és . . . pusztáknak . . . leghívebben s a tökéletességig iparkodva kidolgozott névtára, vagy átaljában politikai földleirata . . .” Magyarország egyéb tájaival Batthyány Vincze, Teleki Domokos és Mednyánszky Alajos útleírásaiból tájékozódott, akiknek műveiből és mások írásaiból Magyarországgal és határos országaival, aztán Erdéllyel, Moldvával, Bukovinával és a Vág folyó mentén sorakozó festői tájakkal és várakkal ismerkedhetett meg.

Térképei közül okvetlenül említést kell még tenni Schedius magyarországi térképlapjairól; a falon függő Zuecheri térképről, amely a magyar királyság teljes területét ábrázolta (1848-ban Bécsben jelent meg); és itt kell a többi történeti-földrajzi atlaszról és az európai országok történeti atlaszairól is (Kruse, Spruner) említést tenni. Nagy, az egész Európáról készített térképe is volt vászonra erősítve. Az antik világot elevenítette fel Reichard *Orbis terrarum*-ja, Rómáról pedig Polyklet kiadása adott leírást. Az alsóegyiptomi ókori városról Heliopolisról, ahol Rá napisten temploma található és Memfisről, az ókori Egyiptom fővárosáról Fourmont francia nyelvről németre fordított és 1782-ben Nürnbergben kiadott munkája tájékoztatta.

Kiemelkedő értéket képviselnek a magyar történetírók forráskiadványai Rottenbiller könyvgyűjteményében. Különösen értékes Katona Istvánnak, a pesti egyetem kiváló jezsuita történetírójának (1732—1811) *Historia critica regum Hungariae* című, a magyar történelmet összefoglaló művének Rottenbiller tulajdonában lévő negyven kötete.

A történetírói adatgyűjtő munkát a forráskritika irányába fejlesztő Pray Györgynek nem kevesebb, mint tizenkettő műve, huszonhárom kötetben található a könyvtár polcain meg, köztük az *Annales regum Hungariae* . . . hét kötete, amely a magyar királyok történetét az államalapítástól I. Ferdinánd haláláig öleli fel; továbbá a *Historia regum Hungariae*, történelmünket 1780-ig feldolgozó munka 3 kötete; emellett több latin nyelvű értekezés és vitairat, például vitája Cetto Benedek piarista őstörténeti állításaival. Pray György művei közül még megtalálható az István király 'szent jobb' erekyéje történetéről, Salamon királyról és Imre hercegről, továbbá I. László királyról mint a nagyváradi püspökség alapítójáról

Gánóczy Antallal, az egyházmegye történetírója véleményével vitázó *Diatribe* című műve.

Pray kétkötetes összefoglalása Magyarország érsekeiről és püspökeiről (*Specimen hierarchiae Hungariae 1777—1779*) szintén gazdagította a kötetek sorát. Pray munkássága terméséből nem hiányzott a polcokon a 15—17. századi levélgyűjtemény (*Epistolae procerum Hungariae* — 3 kötet); a pecséttan történetét tárgyzó összefoglalás és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem oklevéltárának első kötete sem. Wagner Károlynak, az ex-jezsuita egyetemi tanárnak és könyvtárosnak több műve, így a Szepesség négykötetes oklevéltára, Sáros megye oklevéltára és a Magyarország családjairól az illusztrált geneaológiai gyűjtemény szaporította a könyvek számát.

Schönwisner István, az egyetem érem és régészeti professzora munkáiból éremtani műve (*Notitia Hungariae rei Numariae*), a pannóniai római útról írt tanulmánya és az antik Szombathely történetét feldolgozó műve volt a gyűjteményben. Kaprinai István oklevéltárkiadásából Mátyás király uralkodásának első négy évéből származó dokumentumgyűjtemény két kötete kapott helyet a könyvek között.

A történeti elbeszélő források kiadását megindító Bél Mátyás *Adparatus ad historiam Hungariae* műve, valamint az első, nagyszabású hazai történeti forráskiadvány, a *Scriptores rerum Hungaricarum*... három kötete a 18. század derekáról, szintén Bél Mátyás tollából, tette még értékesebbé Rottenbiller könyvtárát.

A történeti kutatás intézményes megszervezésének programját meghirdető Kovachich Márton Györgynek jogi munkái mellett kútfőkiadása, a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* két kötete és a német forrásszövegeket tartalmazó kisebb, még kiadatlan darabok című gyűjteménye került a könyvjegyzék lapjaira.

A 18. század végén és a 19. század első felében figyelemreméltó német történetírók közül Engel János Magyarország történetét összefoglaló munkája és forráskötete, valamint Fessler Ignác Aurél a magyarokról és a honfoglalás történetéről írt tíz kötetes főműve szintén helyet kapott a könyvszekrényben. A német történelem szinte minden kiemelkedő eseménye megelevenedett a könyvek lapjain. A liberális történetírók közül kiemelkedik Raumer munkássága, tőle a II. Frigyesről és a Hohenstaufen dinasztiairól szóló kötetek voltak Rottenbiller tulajdonában.

Tanulmányozhatta a Habsburg-ház történetét a 13. sz. elejétől a 18. század végéig, amelyet 1810—1817 között Amsterdamban adtak ki. Továbbá ismerte az osztrák császárság történetét a napóleoni időkig, amelyet Schneller írt meg és Kurz két munkáját, amelyben IV. Albrecht herceg időszakát, valamint IV. Frigyes történetét dolgozta fel. A napóleoni háborúk után az európai helyzet rendezése céljából 1814—1815 között tartott bécsi kongresszus teljes anyagával is rendelkezett. Az osztrák császárság területén élő népek szokásairól szólt Franz Sartori négykötetes műve. Az író elég nagy teret szentelt a magyarok jellemvonásainak, szokásainak, viselkedésének.

Rottenbiller könyvtárában a francia történelem jelentősebb eseményeit feldolgozó művek is megtalálhatók, így pl. német nyelvű fordításban Napóleon története és a nagy francia forradalomról Louis Blanc hét kötetben kiadott összefoglalása.

Voltak kiadványai a görögök, angolok, olaszok, spanyolok történetéről is. Külön említendő a liberális történetíró Karl Rotteck *Allgemeine Geschichte* című kilenc kötetes munkája. Ugyanezen cím alatt Johann Müller is adott ki művet, ebből a könyvtár húsz kötetel rendelkezett.

Strahlheim óriási 120 kötetes vállalkozásában francia és angol szerzők műveit is felhasználva az 1789-től 1830-ig történt világeseményeket tekintette át; ebből Rottenbillernek 35 kötete volt meg. Burckhardt pedig az 1815 és 1840 közötti eseményeket foglalta össze 1844-ben Lipszében kiadott négy kötetes vállalkozásában.

Mährlen több éven át kiadott huszonegy kötetes periodikája az 1830—1838 közötti időszak legújabb eredményeire hívta fel Rottenbiller figyelmét, mivel minden kötete a tulajdonában volt. Kilenc évfolyama volt a Bécsben megjelenő *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* című folyóiratból. A Pesten német nyelven megjelenő Schedius Lajos egyetemi tanár által szerkesztett *Zeitschrift von und für Ungarn* című folyóirat, amely a 19. század elején a magyarországi tudományos műveltséget külföld felé is képviselte, sok számában Rottenbiller érdeklődését felkeltő, színvonalas, jeles történetírók által írt tanulmányt tartalmazott.

Tulajdonában volt a Széchényi Könyvtár XIX. század elején kiadott nyomtatott katalógusa is. Több lexikonja volt: a lipcei Brockhaus cég kiadásában megjelent *Conservations Lexikon* 16 kötete és további öt kiegészítő kötete, valamint folytatásokban megjelenő függelékéből 18 rész. Majd a képzőművészetekről összeállított nagy, 3 kötetes *Conversations lexikon* folytatta a sort; végül a Filozófiai tudományokról összeállított négy kötet sem hagyható el a felsorolásból.

Feltétlenül kell szólni a jogtudományi művek csoportjáról is. A könyvek sorában található az alapvető törvénykiadások. Így pl. az első kiadásban 1798-ban megjelent *Quadripartitum*; és a magyar feudális törvénygyűjtemények sorába tartozó *Corpus Juris Hungarici* négy kötetből álló 1844-es kiadása. Rottenbiller tulajdonában volt az 1723 óta hozott elvi jelentőségű kúriai döntvények tára, a *Planum tabulare*, amelyet Mária Terézia 1768-ban íratott össze. A reformkori magyar országgyűlések (1832/36-os, 1840-es, 1843/44-es és az 1847/48. évi) által alkotott törvénycikkek magyar illetve német nyelvű kiadásai Rottenbiller könyvei között hiánytalanul megtalálhatók.

Fellelhető a jogi munkák között Kovachich Márton György 1790-ben, Budán kiadott *Vestigia comitorum* című forráskiadványa és annak három kötetes függeléke éppúgy, mint a Kovachichot e mű elkészítésére serkentő Grossinger 1786-ban megjelent Magyar közjoga, amellyel vitázva Kovachich azt kívánta bebizonyítani, hogy országgyűlések tartása és azok törvényalkotása a magyar nemzet ősi szokásjoga. A *Vestigia* egyébként a *Corpus Juris*ből kimaradt országgyűlési dekrétumokat közli, tanulmány és jegyzetek kíséretében.

Rottenbillert érdekelték az idegen népek alkotmányai. A neves német Bülau az európai alkotmányokban 1828-tól bekövetkezett legfontosabb változásokkal egészítette ki Karl Pölitiz munkáját. Az erdélyi szászok alkotmányáról Gröser és Hermann által írt kötetei voltak meg, ezenkívül Bedeus Joseph magyarra fordított, Erdély alkotmányáról szóló munkája. Olvashatta a bajor alkotmányról és törvényszéki rendtartásról öt kötetben megjelent ismertetést is.

A magyar alkotmányról két mű szólt. Az egyik Gustermann Antal műve, amely a bécsi udvar és a magyar nemesség 1811—12-es országgyűlésen kiéleződő ellentétének idején keletkezett alkotás az „elavult” magyar alkotmányról, és amelynek hangoztatása igazoltta tette az udvar törekvéseit a magyar alkotmány meg-

döntésére. A másik kötet pedig egy 1849-ben kiadott, a magyar alkotmányt bíráló írás Wildner Ignatz tollából.

A francia enciklopédista irányhoz tartozott az olasz Beccaria Cesare büntetőjogi író, aki kora törvényhozására igen nagy hatással volt. Főművét két fordításban, német és magyar nyelven is magának vallhatta Rottenbiller, ennek címe: *A bűnökről és büntetésekről*. A magyar törvényhozásra is hatott Beccaria, különösen a büntetőtörvényhozási előmunkálatokra és Vuchetich Mátyás műveire. Neki két kötete került felvételre Rottenbiller lakásában: a *Jus Criminale* és a *Jus Feudale*. Az 1840-es törvény által elrendelt büntető és javítórendszer megújítására kiküldött országos választmány jelentése 1843-ból, jelentősége miatt került a kötetek közé. 1848-ban jelent meg különnyomatként a német bűnvádi eljárás folyóiratból Jagemann Ludwig írása a magánzárka alapelveinek jogi okáról és megvalósításáról. Feuerbach Ludwig apjának, Feuerbach Paulnak a büntetőjogról szóló kézikönyvét olvasta.

A törvényhozás rendszeréről az olasz Filangeri német nyelvre lefordított összefoglalását, a polgári- és büntetőtörvényhozás alapjairól pedig a híres utilitarista Bentham Jeremias munkáját szerezte meg. Az amerikai liberális felfogást a könyvek között Tom Paine műve képviselte. Napoleon *Code de Commerce* négy kötetes német fordítása, a *Handels—Gesetzbuch* sem hiányzott.

A magyar közjogi munkák közül feltétlenül megemlítem az 1846-os kiadású, Miskolczi Károly kátészerűen összeállított művét Magyarország közjogáról. Az 1840-es években sokan tanulmányozták a fennálló magyar magánjogot és közjogot, mert a köznemesség egy része az esedékes változásokat nem forradalmi, hanem csupán reformkövetelményként vetette fel, azaz a régi törvények helyesebb értelmezését vagy legfeljebb zökkenőmentes továbbfejlesztését óhajtotta. Ezért hivatkoztak gyakran a magyar jogászokra, például Kelemen Imrére és művére, vagy a munkáját folytató Jung János magyar magánjogot tárgyaló köteteire; mindezek helyet kaptak a könyvtárban.

Rottenbillernek volt továbbá Törvénytudományi Műszótára, amelyet a Magyar Tudós Társaság adott ki, először 1845-ben. 1847-ben még élt az ősiség törvénye, erről szólt Gosztonyi Miklós könyve. De már az újabb törvényhozást reprezentáló hiteltörvények, amelyeket az 1840-es országgyűlésen a váltó, a kereskedés, a gyárak, a társaságok, a fuvarozás és a betáblázás ügyében hoztak, és már 1841-ben megjelentek, nem hiányozhattak a jogi munkák közül.

Két 1848-as kiadású kötetet is őrzött Rottenbiller a jogi könyvek között, Dinnyésy Mihály Magyar törvénykönyvét és Kail Sándor törvényjavaslatban előterjesztett indítványát az ügyvédreform szükségességéről.

Röviden a nyelvkönyvekről. Rottenbiller nemcsak beszélte a német, latin és magyar nyelveket, hanem tudatosan is gyarapította szókészletét, ügyelt a helyesíráásra, nyelvtani szabályokra. Angol, olasz és francia nyelvkönyvei és szótárai is voltak. A középkori latin nyelv tanulmányozásához és fordításához a Du Cange által összeállított és Henschel által kiadott hat kötetes művet használta. A magyar nyelvtan útvesztőiben Vajda Péter *Magyar nyelvtana* és Fogarasi János munkája igazították el, de nem hagyta figyelmen kívül a helyesírást sem. Hivatali tevékenysége levéltárban őrzött irataiból, kérvényeiből, jelentéseiből, polgármesteri

feljegyzéseiből gondos és precíz fogalmazása, helyes stílusa már első olvasásra feltűnik. Még magyar tájszótára is volt!

Az állomány elemzését az ókori klasszikus szerzők műveivel folytatva tovább, feltűnik, hogy e csoportban az eredeti, latin nyelvű kötetek mellett németre fordított munkák is vannak. Livius, Tacitus, Svetonius, Plinius, Cornelius Nepos, Cicero és Seneca munkáit latinul, Flavius, Thucydides, Sallustius műveit német nyelven szerezte meg.

Az egyháztörténettel foglalkozó művek közül kiemelkedik Koller Józsefnek, a pécsi Klimó György püspök könyvtárosának és történetírójának a pécsi egyházmegye történetét feldolgozó nagy munkája. A könyvjegyzék szerint a hét kötetes munkából Rottenbillernek hat kötete volt meg. A nyitrai és a nagyváradai püspökség leírásait tartalmazó kötetei is voltak. Ezen tárgyú műveit gazdagította Miller Jakab Ferdinánd több műve, aki a Nemzeti Múzeum első igazgatójaként adta ki Széchényi György és Széchényi Péter levelezését, valamint Pázmány Péter leveleit.

A művészetekkel foglalkozó kötetek legértékesebbje a Herculaneum és Pompei ásatásai során felfedezett festmények, bronzfigurák, mozaikképek hét kötetes leírása. Kézikönyvként pedig Kuglernek az egyetemes művészettörténetet összefoglaló munkáját forgatta. Irodalmi és szépirodalmi művek közül először az első magyar irodalomtörténet írójának, Pápay Sámuelnek a *Magyar irodalom eszmérete* című munkáját említem, amely néhány oldalán sajtótörténeti ismertetést is ad. A magyar irodalom nagyjai közül Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Virág Benedek, Kisfaludy Károly, Tompa Mihály, Pázmándi Horvát Endre és Berzsenyi Dániel művei jutottak Rottenbiller könyvespolcára.

Magyar nyelvű irodalmi folyóiratok közül kettő található a könyvtárban. Az egyik a Döbrentei Gábor által szerkesztett *Erdélyi Múzeum*. Ez az 1814—1818 között kiadott folyóirat az első kísérlet volt magyar nyelvű tudományos, irodalmi időszaki kiadvány alapítására. Másik irodalmi folyóirata a *Kritikai Lapok*, mégpedig az 1830—1836 között megjelent Bajza József által szerkesztett számok. Talán ezekben az években elő is fizetett a folyóiratra, hiszen hiánytalanul feljegyezte mind az addig megjelent hét kötetet a könyvjegyzéket készítő becsüs. A szintén Bajza József által szerkesztett *Auróra Almanach* szépirodalmi évkönyv 1834. évi kötete is Rottenbiller tulajdonában volt. Az *Ajándék Magyar Almanach* 1846-ban kiadott kötetében Beöthy Zsigmond, Jósika Miklós, Kazinczy Gábor és Ney Ferenc munkáit olvashatta.

A világirodalmi munkák között a 18. századnál régebbi irodalmat Shakespeare képviseli. A 18. század örökségeként megtaláljuk a könyvtárban Voltaire, Rousseau, Montesquieu gyűjteményes kiadásait, mellettük több kötettel Schillert, Walter Scott-ot és Victor Hugo munkáit hét kötetben.

A természettudományi jellegű művek közül első helyen említendő Rottenbiller Lipót sógorának, Bugát Pálnak *Tapasztalati természettudomány* című munkája és a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Természettudományi pályamunkák* egyik kötete szintén ide sorolandó. A természettanról három német nyelvű műve volt, a Föld keletkezéséről Streffleur munkáit lapozgatta, az állatvilágról kettő, az ásványtanról szintén kettő, és a kémiáról is volt a gyűjteményben két német szerző műve.

Az egészségügyi, orvostudományi témákkal foglalkozó művek száma a könyvtárban nem volt magas. A pesti Rókus kórházról Schwarczl József írt ismertetést. Egy 1848-as kiadású kötete is volt: Kovács Sebestyén Endre Javaslat az álladalmi közegészség és orvosi ügy rendezéséről hazánkban címmel. A nagy, három kötetes gyógyszer-tani enciklopédiát Friedrich Most szerkesztésében a könyvjegyzéket összeállító becsülé- s elég magas árra, 1,30 pengőforintra értékelte. Az emberi test fiziológiájáról, antropológiájáról és anatómiájáról német szerzők német kiadásait szerezte be. (Burdach, Eble, Richter, Valentin).

Rottenbiller olvasói igényeiről maga a könyvtár és összetétele ad felvilágosítást. Láthatjuk, általában sokoldalúan tájékozódott, de a közigazgatás, a történelem és a jogtudomány számára kiemelkedő helyet biztosított. A színvonalas munkákat gyűjtötte; ponyvairodalom, értéktelen írás nincs a könyvek között.

A könyvtár jellege, mind a magyar, mind az idegen nyelvű anyagát tekintve polgári ízlésről tesz bizonyosságot, amit tanúsítanak a történelmi forrásművek, a város- és országtörténelmi munkák, a térképek, a statisztikák, a lexikonok, a szótárak, sőt a gazdasági és a természettudományi kiadványok. A magyar polgári átalakulás szükségességét hirdető és arra közvetlenül ható szerzők műveinek jelenléte pedig azt bizonyítja, hogy Rottenbiller Lipót ismerte kora és társadalmi tendenciáit, a fő irányokat követte, sőt tevékenységével annak hazai megvalósulását saját maga is elősegítette.

Rottenbiller Lipót könyvei nemcsak a ház, a lakás díszítését szolgálták — mint a főúri magánkönyvtárak legtöbbje —, hanem a munkát, a város igazgatásában tevékenyen résztvevő polgár ismereteinek mélyítését, bővítését, gyarapítását segítették elő.

Rottenbiller Lipót könyvgyűjteménye a 19. század Pest városi közigazgatási tisztviselő vezető egyéniségének ízléséről, tudásáról és érdeklődéséről nyújt felvilágosítást. Rottenbiller Lipót munkássága a még nem egyesített Buda és Pest történetének arra a szakaszára esik — 1870-ben halt meg — amely szinte az egyik legjelentősebb a továbbfejlődés, a városok közös fővárossá válása szempontjából. Különösen Pest város szellemi és gazdasági centrummá alakulása — meglévő földrajzi adottságai mellett — a város kormányzatának sokrétű, alapos és körültekintő munkájáról tanúskodik. A város felvirágoztatásához a tanult, művelt, széles látókörű Rottenbiller Lipót tevékenysége is bizonyára hozzájárult.

Az 1849-ben készült könyv-lajstrom alapján rekonstruált könyvgyűjtemény a reformkori magyar kultúráról és az általános műveltségéről alkotott képünket teszi plasztikusabbá.

FRAU KATALIN RÁDY

**Die Büchersammlung von Lipót Rottenbiller,
Oberbürgermeister der Stadt Pest im Jahre 1849**

Über die Sammlergewohnheiten der Bürger von Pest und besonders der Intelligenz der Stadt ist verhältnismäßig wenig überliefert worden. Im Besitz der Städtebewohner befand sich im Allgemeinen nur eine geringe Anzahl von Büchern: die beschränkten Anschaffungsmöglichkeiten und der Preis der Bücher in Pest dürften, neben anderen Umständen, das Sammeln erschwert haben. So bietet eine bürgerliche Privatbüchersammlung von der Mitte des XIX. Jahrhunderts, deren Inhaber ein Dignitär der städtischen Verwaltung von Pest gewesen ist viele interessante Einsichten.

Von der Büchersammlung Lipót Rottenbillers (1806- 1870) wurde zur Zeit der Repräsentationen nach der Revolution und dem Freiheitskrieg von 1848/1849, für die Zwecke eines gegen ihn einzuleitenden Majestätsbeleidigungsprozesses ein Inventar angelegt. Das „Verzeichniss der in Leopold Rottenbillerschen Wohnung vorgefundenen ... Bücher“, welches unter den Dokumenten der Stadt Pest vom Hauptstädtischen Archiv in Budapest aufbewahrt wird, enthält die Titel von 593 Werken in 1646 Bänden.

Was die allgemeine Zusammensetzung des Buchbestandes betrifft, kann festgestellt werden, daß der Großteil der Werke aus administrativen, juristischen und geschichtlichen Arbeiten besteht, die dem Besitzer zu seiner offiziellen Tätigkeit notwendig waren. Neben Werken von ungarischen Autoren in lateinischen, deutscher und ungarischer Sprache welche am Anfang des XIX. Jahrhunderts erschienen waren, enthält die Sammlung auch Bücher von ausländischen und ungarischen Autoren der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, außerdem Werke von deutschen Schriftstellern und aus dem ausländischen ins Deutsche übersetzte Werke.

Auffallend ist die Anzahl der auch als Handbuch verwendbaren Städtegeschichten, der Munizipalstatuten und stadtrechtlichen Arbeiten, aber auch topographische, statistische Bücher, Städte und Länderbeschreibungen, geographische Veröffentlichungen, Lexikone, Kalender, Annalen sind bemerkenswert gut vertreten. Vom vielseitigen Interesse des Besitzers zeugen die in seiner Bibliothek enthaltenen linguistischen, kirchen- und religionswissenschaftlichen, literarischen und belletristischen, naturwissenschaftlichen und medizinischen Werke.

Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság*

A magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom egyik nagy adóssága Fitz József pályafutásának sokoldalú, részletes feltárása. Fitz munkásságát eddig évfordulós cikkek — köszöntők és nekrológok — tekintették át a teljesség igényével¹; de ezek az írások — jellegükből adódóan — nem vállalhatták tevékenységének beható elemzését. Egyes rész kérdésekben születtek csak tanulmányok, illetve forrásközlések. A pécsi éveket Boda Miklósné dolgozta fel², az Országos Széchényi Könyvtár élén eltöltött évtizedet érinti Kovács Ilona és Németh Mária tanulmánya³, valamint Csapodi Csaba írása⁴. Vértesy Miklós tanulmánya az Egyetemi Könyvtárban töltött időszak megismeréséhez szolgáltat adalékok⁵. Szij Rezső egyik közleményében Fitz Hess-könyvének keletkezésével kapcsolatban

¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *Fitz József*. = A Könyvtáros 1963. 6. sz. 335—336; MÁTÉ Károly: *Fitz József 75 éves* = Magyar Könyvszemle 1963. 364—365; *Fitz József 75 éves*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961—1962. Bp. 1963. 37—38; V. M.: *Fitz József 1888—1964*. = A Könyvtáros 1964. 11. sz. 666; KÓKAY György: *Fitz József*: = Irodalomtörténeti Közlemények 1964. 735; KÓHALMI Béla: *Fitz József emléke*. = Magyar Könyvszemle 1965. 71.

² BODA Miklósné: *Fitz József a pécsi Egyetemi Könyvtár élén 1930—1934*. Pécs, 1974. (Klny. a Jubileumi Évkönyv 1774—1974. c. kötetből.)

³ KOVÁCS Ilona: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936—1944*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—1969. Bp. 1971. 171—184; NÉMETH Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1919—1935*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. 135—174.

⁴ CSAPODI Csaba: *A tizedesrendszer bevezetése a Széchényi Könyvtárban*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967. Bp. 1969. 278—283.

⁵ VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2. Bp. 1964. 109—126., Fitzről röviden: 124. p.

* Tanulmányomat 1986 novemberében írtam. Azóta több, a témához kapcsolódó írás jelent meg, melyek kiegészítik dolgozatomat. Fitz Józsefről: HARASZTHY Gyula: *Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József főigazgatója idején*. — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982—1983. Bp. 1987. 121—140.; POGÁNY György: *Fitz József élete és munkássága I—3*. — Könyvtáros 1987. 10—12. sz.; DIÓSZEGHYNÉ SZÉPE Katalin: *Fitz József tanítványa volt*. — Könyvtáros 1988. 4. sz., a Magyar Bibliophil Társaságról: POGÁNY György: *A magyar Bibliophil Társaság története*. — Írás és könyv. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve I. Bp. 1987. 121—135.; HALMAN György: *Bibliográfia vagy demokratikus könyvkiadás? Kner Imre kiadáspolitikai hagyatékából*. Uo. 62—70.; PAPP János: *Kner Imre és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolata*. Békési Élet 1987. 1. sz. 86—92.; LENGYEL András: *Dézi Lajos, Kner Imre és a Magyar Bibliophil Szemle*. Szeged, 1986. (Klny. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyvéből).

adott közre levélrészleteket.⁶ Fitz-levelek jelentek meg Kner Imre levelezéskötetében is.⁷

Dolgozatom Fitz munkásságának egy látszólag periférikus területét kívánja feltárni. Fitz feladatának tekintette a hazai könyvkultúra fejlesztését, minden lehetséges eszközzel. Ismert, hogy döntő szerepe volt a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete megalakításában, és közismertek erőfeszítései a könyvtárosképzés megszervezésére is. E hivatalos tevékenységek mellett — hiszen ezek neki, mint a magyar könyvtárügy egyik irányítójának, bizonyos értelemben kötelességei voltak — azonban örömmel vállalt feladatokat társadalmi jellegű szervezetekben, akár úgy, hogy tisztséget viselt bennük — mint pl. a Magyar Bibliophil Társaságban —, akár olyan formában, hogy készségesen tartott előadásokat különböző helyeken, illetve adott cikkeket szerkesztőségeknek ismeretterjesztő céllal.⁸

Fitz számára a Magyar Bibliophil Társaság a könyv- és nyomdászattörténeti kutatások egyik fórumát jelentette. Hogy tisztán lássuk Fitz szerepét a Magyar Bibliophil Társaságban, meg kell ismernünk a Társaság célkitűzéseit, munkásságát, annál is inkább, mert az eddigi, nem nagy számú szakcikk a Társaság működésének csak az egyik oldalát veszi tekintetbe, s általában azt is elmarasztalóan. Haiman György, elismerve a Magyar Bibliophil Társaság szerepét az új magyar könyvművészet céljainak előmozdításában, így ír Kner Imre és a Társaság kapcsolatáról:

„Fontos és tartalmas taktikai együttműködésre lép a Magyar Bibliophil Társasággal, melynek elnökével, Végh Gyulával, az Iparművészeti Múzeum igazgatójával sok értékes gondolatot valósítanak meg. Taktikai együttműködést mondtam, mert itt sem mond le soha a bírálat jogáról. Eredetileg ellenzi a bibliográfiát (sic! nyilván bibliofiliát), mind annak exkluzivitását, mind a mozgalmukban uralkodó dilettantizmust, mégis, 1922-ben belép a Társaságba, s ott mindvégig tevékenyen dolgozik.”⁹

Szlj Rezső írásaiban¹⁰ szintén az elzárkózást tartja a Társaság működésére legjellemzőbbnek. Huszti Sándor¹¹ a kis példányszámban, számozva kiadott

⁶ SZLJ Rezső: *Adatok a XX. századi magyar író és kiadója közötti kapcsolathoz. Részletek a Kner-levelezésből.* = Magyar Könyvszemle 1967. 70—75.

⁷ *A könyv mestere. Kner Imre levelezése.* Bp. 1969.

⁸ A teljesség igénye nélkül: Fitz előadást tartott a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete felkérésére 1935-ben, vö. OSzK Kt. Fond 45/428; a Fischfach Társaság Ifjúsági Csoportja 1941-ben kérte fel „A magyar könyvészet és jövője” című előadásra, OSzK Kt. Fond 45/1035; átengedte egy cikkének kiadási jogát a *Magyar Grafikának*, mely oktatási szándékkal jelentette meg, vö. Rosner Károly levele Fitz Józsefhez 1931. VI. 23., OSzK Kt. Fond 45/426. — A cikk eredetileg a *Gutenberg Jahrbuchban* jelent meg, *Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhundert im Auslande* címmel, magyarul: *Külföldi magyar ősmnyomdások*, Magyar Grafika 1932. 2—6, és 24—27.

⁹ HAIMAN György: *Knerék koruk iparművészeti mozgalmában.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 276—283.

¹⁰ SZLJ Rezső: *Az Amicus és Reiter László könyvművészete.* = Művészettörténeti Értesítő 1968. 54—71.; uő: Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. = uo. 1974. 137—143.; uő: Bibliofil könyvkiadás. A Helikon kiadványairól. = Valóság 1959. 6. 120—124.

¹¹ HUSZTI Sándor: *A bibliofilia védelmében.* = Magyar Könyvszemle 1957. 183—186.

művekért marasztalja el a Magyar Bibliophil Társaságot. Még tovább megy ennél Szántó Tibor, aki egyik nyilatkozatában a következő jellemzését adja a Társaságnak:

„A háború előtti társaságnak csupán két kiváló nyomdász, Kner Imre és Tevan Andor lehetett tiszteletbeli tagja, a többiek arisztokrata könyvgyűjtők, intellektuális dzsentrik voltak. Természetes, hogy nem ismerhették a tömegbibliofília, a több tízezer példányos szép könyv fogalmát.”¹²

A lekezelő megfogalmazás mellett — az „arisztokrata könyvgyűjtő” sommás kitétel vonatkozik Apponyi Sándorra is; nem világos, hogy kiket sorol az „intellektuális dzsentrik” csoportjába — pontatlan is az állítás, hiszen mind Kner, mind Tevan rendes tagja volt a Társaságnak, sőt, Kner a választmánynak is aktív tagja volt. Látható, hogy ezek az írások a Magyar Bibliophil Társaságot elsősorban mint a könyvművészeti mozgalom korabeli bázisát vizsgálják. E tekintetben az elmarasztalás sok tekintetben jogos és indokolt is, de a szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a Társaság emellett a hazai könyv- és könyvtártörténeti kutatások egyik organizátora is volt, főleg a huszas években. A Társaság 1920-ban jóváhagyott alapszabálya egyértelműen utal erre. 2.§ kimondja:

„A társaság célja: előmozdítani a művészi szempontból értékes könyvek előállítását, gyűjtését és terjesztését, ápolni a könyvgyűjtők és könyvedvelők érdekeit, *terjeszteni a könyvészetre, kivált a hazaira vonatkozó ismereteket* . . .” (kiemelés tőlem, P. Gy.) Ezért a Társaság „végül hazai nyilvános és magán könyvtáraink bibliophil szempontból értékes anyagának ismeretét, gyarapodását, hozzáférhetővé tételét bibliographiai kiadványaival, könyvtár-katalógusok készítésével és más alkalmas eszközök útján előmozdítja.”¹³

A Társaság alapszabálya tehát nem kizárólag a könyvművészet fejlesztését tekintette céljának, legalább ekkora hangsúllyal szerepelt a megfogalmazott célok között a könyvtörténeti kutatások előmozdítása is. Kiadványai is főleg ebből a szempontból jelentősek; elég, ha arra utalunk, hogy a Társaság jelentette meg a következő könyveket: Fitz József: *Hess András, Szentkúty (Drescher) Páltól két könyvet is: Régi magyar gyermekkönyvek, Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Végh Gyula: *Budai könyvtárak jelvényei*, Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek*.

Maga Fitz is ezt a tevékenységet tekintette a Társaság maradandó érdemének, és ezt hiányolta egy, a bibliofília problémáival foglalkozó 1958-as cikkében. Mint írja: „Két és három évtizeddel ezelőtt könyvbarátaink a „Magyar Bibliophil Társaságba” tömörültek: Minthogy tagjai könyvek dolgában fukar természetűek voltak, a Társaságnak nem az volt a célja, hogy — miként a mai Bélyeggyűjtők Klubjában szokás — helyiségében cseberreljenek, hanem hogy szakismereteikkel támogassák egymást. Még ismeretlen vagy elkallódás után újra felbukkanó rikaságokra hívták fel a figyelmet. A Társaság hasonmásokat, kiadójelvény-gyűjteményt és könyvművészeti szakkönyveket adott ki. *Fóruma volt a magyar könyvtörténészeknek.*

¹² SZÁNTÓ Tibor: *A Magyar Bibliophil Társaság*. Interjú Szántó Tiborral. Készítette Z. P. L. = Könyvvilág 1986. 7. 12.

¹³ *A Magyar Bibliophil Társaság alapszabályai*. Bp. 1920.

Ítéleteinek, hivatalos becsléseinek, szakvéleményeinek megvolt a tekintélye. Ma nélkülözzük. Jó lenne, ha feltámadna.” (Kiemelés tőlem, P. Gy.)¹⁴

Fitz elutasította a bibliofilának szűken értelmezett, csak az esztétikumra vontkozó felfogását. Éppen ezt vetette Hoffmann Edit szemére *Régi magyar bibliofilek* című kötetéről írott kritikájában. Hiányolta, hogy csak a „szép” könyvekre terjesztette ki vizsgálódásait, megállapítva, hogy a bibliofília fogalmába a szöveg szeretete, megbecsülése is beletartozik.¹⁵

Természetesen nem szabad arra gondolni, hogy Fitz közömbös volt a szép könyv iránt. Értékelte a könyvművészet eredményeit, erre legjobb bizonyíték Kner Imrével fenntartott barátsága, mely ugyan a közös szakmai érdeklődésre alapozódott, később meghaladta azt, és igaz, tiszta barátsággá, emberi kapcsolattá mélyült.¹⁶ A harmincas években, már az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként, igyekezett a könyvtár kiadványait is tetszetős formában megjelentetni; sorozatot kívánt indítani, bibliofil igénnyel, illetve kiállításon kívánta bemutatni az OSZK-ban őrzött legszebb magyar könyveket.¹⁷ A modern könyvművészetről is világos elképzelései voltak, egyik kiadatlan írásában, melyet a *Magyar Szemle* tipográfiai törekvéseiről írt, foglalta össze a korszerű könyvművészetről vallott elveit. A *Magyar Szemle* jelentőségét az új könyvművészet, a korszerű tipográfia megismertetése terén abban látta, hogy szakított a német stílussal és hagyományokkal. Elsősorban a részletkérdésekben — mint az élőfejek alkalmazása, a kurzív használata, a hirdetések elrendezése, a margóarányok méretezése —, illetve ezek összhangjában foglalta össze a *Magyar Szemle* által követett korszerű angol tipográfia eredményeit.¹⁸

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatában két korszakot különböztethetünk meg. Az első időszak 1932-ig terjed. Ebben az évben jelent meg a Társaság kiadásában Hessről írott könyve, amely mintegy lezárta Fitz és a Bibliophil Társaság első, aktívabb korszakát. Nem arról van szó, hogy Fitz és a Társaság kapcsolatai meglazultak volna a harmincas években, bár a földrajzi távolság — hiszen 1930-tól 1934-ig Pécsen élt — óhatatlanul kihatott erre is. A harmincas évektől a Társaság működésében a válság jelei mutatkoztak, aktivitása — mind kiadói tevékenysége, mind a Társaság által rendezett kiállítások száma — erősen csökkent.

A második időszak 1934-től számítható, Fitz Budapestre jövetelétől. Bár a Társaság nem nyerte vissza korábbi aktivitását, Fitz megnövekedett lehetőségei

¹⁴ FITZ József: *Bibliofil értékeink*. = A Könyvtáros 1958. 5. 359–361.; a bibliofília ilyen tágabb értelmezését adja egyébként SZIL Rezső is: *A bibliofília és a tudományos kutatás*. = Magyar Könyvszemle 1964. 86–87.

¹⁵ FITZ József: HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. = Századok 1932. 420–422.

¹⁶ Fitz és Kner Imre kapcsolatát egy későbbi dolgozatban kívánom feldolgozni.

¹⁷ Az OSZK kiadványairól ld. még a 74. sz. jegyzetet; a sorozatról: ASZTALOS Miklós: *Hazatért az „Admondi Kódex”*. = Könyvtári Szemle 1934. 5. sz. 33.; a kiállítás tervéről: KNER Imre: *A „szép” könyvről*. = Könyvtári Szemle 1934. 4. sz. 26–27.

¹⁸ FITZ József: *A Magyar Szemle Társaság tipográfiai törekvéseiről*. Kézirat, 1931. OSZK Kt. Fond 45/1281.

révén igyekezett a Társaság munkáját is előmozdítani, de maga is tisztában volt azzal, hogy a Magyar Bibliophil Társaság lehetőségei — nem utolsósorban anyagi okok miatt — a korábinál nehezebbé váltak.

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának első korszaka

A Bibliophil Társaság 1920-ban alakult meg, mint az előzőekben már láttuk, részben azzal a céllal, hogy a magyar könyvtörténeti kutatások fóruma legyen. Ennek megfelelően az alapítók és a Társaság munkájában kezdettől részt vevők között is nagy számban találunk a könyvvel hivatásszerűen foglalkozókat: könyvtárosokat, irodalomtörténészeket, könyvművészeket. A Társaság első elnöke Végh Gyula lett, mellette Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója töltötte be az alelnöki tisztséget. Bár nincs egyértelmű bizonyíték rá, minden valószínűség szerint Ferenczi Zoltán — ebben az időben Fitz hivatali főnöke az Egyetemi Könyvtárban — hívta fel a Társaság vezetőinek figyelmét Fitzre, mint aki alkalmas arra, hogy a Társaság titkári teendőit ellássa. Fitz az Egyetemi Könyvtár kéziratárában dolgozott, érdeklődése mindinkább a régi nyomtatványok felé fordult, indokolt volt tehát, hogy a harmincas éveinek közepén járó Fitz Józsefet bevonják a munkába. 1923. június 19-én értesítette a Társaság Fitzet, hogy a Választmány június 11-én tartott ülésén megválasztották a Társaság másodtitkárává.¹⁹ A másodtitkár feladata sokrétű volt, ő intézte a szervezés adminisztratív teendőit, vezette az ülések jegyzőkönyveit, ő tartotta a kapcsolatot a választmány tagjai között. A másik titkár, Eisler Mihály József főorvos, híres könyvgyűjtő volt, aki mint főtitkár, Végh Gyulával együtt inkább a Társaság protokolláris jellegű ügyeit intézte.

Bár Fitz bekapcsolódott a Társaság munkájába, rövidesen levelet intézett a Társasághoz, Végh Gyula elnökhöz, melyben bejelentette, hogy berlini tanulmányútja miatt lemond titkári megbízatásáról: távolléte miatt nem tudja azt ellátni. Végh Gyula válaszlevelében 1924. február 25-én értesítette Fitzet, hogy a Választmány és ő maga sem fogadja el lemondását; arra kérte, hogy berlini útja után ismét foglalja el tisztjét a Társaságban.²⁰

Ebben az időben Fitz a Társaság különböző kiállításainak előkészítésében működött közre; a Társaság tervezett kiállításának, mely a 19. századi magyar írók műveit mutatta volna be, Ferenczi Zoltán, Dézsi Lajos és Fitz József lett volna a rendezője. A rendezésben végül is Fitz már említett berlini ösztöndíjas tanulmányútja miatt nem vehetett részt.²¹ Fitz számos esetben azonban név nélkül is fontos szerepet vállalt a Társaság különböző kiállításában, megmozdulásaiban. A Bibliophil Társaság 1926-ban kiállítást készült rendezni. Enyvvári Jenő kapott megbízást az előkészületekre és a rendezésre, de felkérték Fitzet is a közreműködés-

¹⁹ A Magyar Bibliophil Társaság levele Fitz Józsefhez, 1923. VI. 19. OSzK Kt. Fond 45/749.

²⁰ Végh Gyula level Fitz Józsefhez, 1924. II. 25. OSzK Kt. Fond 45/749.

²¹ *A Magyar Bibliophil Társaság.* = Magyar Bibliofil Szemle 1924. 120. — A kiállítás végül Kremmer Dezső rendezésében „A magyar szépliteratúra virágoskertje” címen nyílt meg. Katalógusa 1925-ben jelent meg.

re. Augusztusban Fitz szabadságát töltötte, és megkérte kollégáját, Prohászka Lajost, nézzen utána: hogy haladnak az előkészületek. Ahogy Prohászka augusztus 22-én kelt leveléből értesülünk²², Fitz távollétében valójában nem történt semmi. Enyvvári el sem kezdte az anyaggyűjtést, mert — mint Prohászka írta — „Amint a szavaiból kivettem, ezt a dolgot is — magyarul mondva — rád szeretné sózni. Azt kívánná, hogy az Egyetemi Könyvtár ‚primitív szakkatalógusa‘ alapján (ő nevezte így) kijelöltessenek azok a munkák, melyek a kiállításra kerülnének — ő majd csak tanácsal szolgál.”²³

A különböző kiállítások rendezésében való részvétele mellett Fitz kisebb cikkeket írt a társaság lapjába, a *Magyar Bibliofil Szemlébe*.²⁴ Bár nem a Társaság hivatalos közlönye volt a *Szemle*, érthető módon hasábjain rendszeresen beszámolt a Társaság működéséről, híreiről, így arról is, hogy

„Dr. Fitz József könyvtárőr Berlinben az ősnymotatványok egyetemes katalógusának egybeállításában vesz részt, kimutatást készít az összes — tartalmilag — magyar vonatkozású ősnymotatványokról, s az Egyetemi Könyvtár ősnymotatvány-katalógusát kiegészíti azzal, hogy minden példányról kimutatja, hány lelhelyen, hány példányban ismeretes, milyen árakat ért el aukciókon és antiquariusoknál.”²⁵

Fitz itt és ekkor megkezdett munkája később két — mások által befejezett — műben realizálódott: az egyik a Sajó—Soltész-féle *Catalogus Incunabulorum qua in Bibliothecis Publicis Hungariae asservantur*, a másik pedig — igaz, megváltozott célkitűzéssel — a Makkai—Horváth-féle *A magyar könyvgyűjtő* kézikönyve. Trócsányi Zoltán írta a műről szóló ismertetésében:

„Ennek a rég nélkülözött — minden könyvtár, gyűjtő és antikvárius számára nélkülözhetetlen könyvnek, — mint az utóbbi években az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában megjelent minden tudományos munkának a gondolatát Fitz József, az Orsz. Széchényi Könyvtár főigazgatója vetette fel.”²⁶

Mint a Társaság titkára, Fitz vezette a választmány üléseiről készített jegyzőkönyveket. Hagyatékában fennmaradt az a füzet, melyet az üléseken vezetett, és amelyből később a szabályos jegyzőkönyvet összeállította.²⁷ Sajnos, nem fogja át teljes titkári működésének időszakát, az első feljegyzés az 1927. december 7-én megtartott választmányi ülésről készült, az utolsó 1930. IV. 29-én. Mivel írásom célja Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának feltárása, csak azokkal a napirendi pontokkal foglalkozom, melyekben Fitznek valamilyen szerepe volt. Kner Imre javaslatára, illetve közvetítésével indította meg a Magyar Bibliophil Társaság 1929-ben könyvversenyét, melyben az év 5 legszebb könyvét

²² Prohászka Lajos levele Fitz Józsefhez, 1926. VIII. 22. OSzK Kt. Fond 45/561.

²³ Uo.

²⁴ Írásai: *Bibliotheca Corvina*. = Magyar Bibliofil Szemle 1924. 56; *Könyvtári élet az Egyetemi Könyvtárban*. = uo. 1924. 227–228; *Rariora et curiosa*. Gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből közli Végh Gyula. Ism. = uo. 1925. 245–246; *Könyvtári élet*. Az Egyetemi Könyvtár. = uo. 1925. 257–258.

²⁵ *Magyar Bibliofil Szemle* 1925. 91.

²⁶ *Magyar Könyvszemle* 1939. 470–472.

²⁷ Bibliophil Társaság. OSzK Kt. Fond 45/1159.

tüntette ki a Társaság.²⁸ 1929. december 10-én tartott választmányi ülésén döntött először a Társaság a díjazott könyvekről, a verseny feltételének ismertetője Fitz volt.²⁹ Fitz volt az előadója a következő évben kiadandó könyv ügyének is. A Bibliophil Társaság 1930. február 5-én megtartott választmányi ülésén határozott arról, hogy az 1930-as Szent Imre-év tiszteletére kiadnak egy könyvet. Fitz javasolta, hogy *Szent István Intelmei*t jelentessék meg, mégpedig annak első magyar fordítását, melyet Spangár András készített.³⁰ Spangár művével Fitz az Egyetemi Könyvtárban ismerkedett meg, ahol kéziratban is őrizték néhány munkáját. Az *Intelmei* kiadására azonkívül ösztönzést kaphatott barátjától, Balogh Józseftől is, aki több tanulmányban foglalkozott éppen az *Intelmekkel*.³¹ Fitz a választmány következő, 1930. április 29-i ülésén számolt be a kiadás előkészületeiről. Ismertette Kner levelét, melyben elvállalta a kötet nyomtatását, és ismertette a kiadvány tervét is.³² A kötet Fitz rövid utószavával még abban az évben megjelent.³³ Fitz a kötet közreadásában kritikai igényességre törekedett, de egy ponton eltért az eredeti fordítástól. Mivel Spangár fordítását nem tagolta paragrafusokra, a szöveget a *Corpus Juris*ban közölt latin szöveg tagolása szerint adta közre.

Az 1930-as évben még egy Fitz mű létrejöttéhez járult hozzá a Bibliophil Társaság. Fitz még 1928-ban megállapodott a Magyar Szemle Társasággal, hogy a kiadó népszerű Kincsestár sorozata számára tanulmányt ír *A könyv története* címmel.³⁴ Az eredeti elképzelések szerint a kötet még 1929-ben megjelent volna, de Fitz némileg elkésett a kézirattal, így Balogh József 1929. március 26-i levelében arról értesítette őt, hogy a késés miatt az eredeti időpontban nem tudják a könyvet kihozni. Egyúttal azt is jelezte, hogy bizonyos aggályok merültek fel, melyeket szeretnének tisztázni.³⁵ Balogh 1929. április 19-i levele már azt is elárulja, hogy milyen aggályokról van szó: Fitz túllépte a megadott terjedelmet; a Kincsestár kötetei szigorúan csak 80 lap terjedelműek lehettek. Balogh tehát arra kérte, hogy legalább 10—12 gépelt oldallal csökkentse a kézirat terjedelmét.³⁶ Egyben azt is javasolta, hogy a helyenként túl szakmaira sikerült fogalmazást tegye népszerűbbé, olvasmányosabbá. Fitz a kért változtatásokat végre is hajtotta, így 1929. június 13-án kötötték meg a végső szerződést. Eszerint a Magyar Szemle Társaság nyomtatott ívenként 50 pengőt fizet, tehát összesen 250 pengőt az 5 ívért. Két részletben fizeti ki a honoráriumot, első felét még szeptemberben, második részletét pedig a munka

²⁸ A könyvversenyéről szóló felhívás megjelent: Corvina 1929. 30. sz. 151., hírt adott róla a *Magyar Grafika* is: 1929. 136. p.

²⁹ Vö. a 27. sz. jegyzettel.

³⁰ Vö. a 27. sz. jegyzettel.

³¹ Balogh József írásait részletesen felsorolja: STOLL Béla—VARGA Imre—V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 171—172.; Spangár Andrásra: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. Bp. 1908. 1332—1334.

³² Vö. a 27. sz. jegyzettel.

³³ *Libellus sancti Stephani regis de institutione morum ad Emericum ducem. Szent István király Intelmei Szent Imre herceghez*. FITZ József repertóriumával. Gyoma, 1930.

³⁴ Balogh József 1928. IX. 13-i levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/25.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

imprimálásakor. Fitz a szerződésben kötelezte magát, hogy a következő 10 évben hasonló című és jellegű munkát nem ad közre. Abban is megállapodtak, hogy 15 példányt kap a kész könyvből.³⁷ Balogh József november 19-én értesítette Fitzet az első 125 pengő átutalásáról, ám azt is jelezte, hogy még mindig hosszú a kézirat: kérte, hogy 8 oldalt hagyjon el.³⁸ Balogh 1930. január 8-án küldte el a könyv kiséretét, hasábos korrektúráját Fitznek; ekkor azonban kiderült, hogy Balogh túl sokszor kérte a terjedelem csökkentését: a kiséretett szöveg 75 oldalra terjedt — így most szükségessé vált, hogy 4—5 oldallal bővítse a szerző a kéziratot.³⁹ A sok viszontagság után a könyv 1930 tavaszára elkészült. A Bibliophil Társaság is értesült Fitz munkájáról, és Végh Gyula megkereste a *Magyar Szemlét*, járuljanak hozzá, hogy a kötetből a Társaság bibliofil igényű levonatot készíttessen. A kötet változatához a *Magyar Szemle* hozzájárult; erről és az elkészült 50 amatőrpéldányról Balogh 1930. augusztus 9-én értesítette Fitz Józsefet, akit ekkorra már kineveztek a pécsi Egyetemi Könyvtár élére. Balogh arra kérte a még Budapesten tartózkodó Fitzet, hogy keresse fel a kiadóban a bibliofilpéldányok dedikálása ügyében.⁴⁰ A szép könyv elnyerte a Magyar Bibliophil Társaság 1931. évi kitüntetését. Tóth László így ismerteti a művet:

„Fitz József munkája: A könyv története — a Grafikai Műintézet nyomása — eredetileg a Magyar Szemle Kincsestárának ismert, s kivételében a klasszikus angol könyvművészeti tradíciókat önállóan követő sorozatában jelent meg. A nyomdai kivitel művészi tökéletessége teljes mértékben ennek a tartalmánál fogva is a bibliofilához oly közel álló műnek száz példányban megjelent bibliofil kiadásában valósult meg.”⁴¹

Tóth László ismertetése és Balogh József levele között a példányszámot illetően eltérés van; feltehetően a száz példány a valóságos, ugyanis a Bibliophil Társaság az alapítótagoknak — számuk 80 körül volt, s az lehetett alapítótag, aki egyszeri hozzájárulásként 160 pengőt befizetett — elővételt biztosított a különleges kiadványokból; 50 példány esetén ez nem lett volna lehetséges. Mivel példányt nem láttam belőle, nem tudom eldönteni, hogy átszedték-e a szöveget; sőt, az is lehet, hogy a nyomtatást is más nyomda végezte. (A nem bibliofil változatot a Tipográfiai Műintézet nyomta; bár előfordulhat, hogy itt Tóth László elírásával állunk szemben.)

1930-ban tehát Fitzet kinevezték a pécsi Egyetemi Könyvtár élére; 1930 őszén lemondott a Társaság titkári teendőiről. Lemondását ezúttal a Társaság 1930. december 2-án kelt levelében tudomásul is vette, „igaz sajnálattal”. Egyúttal azonban remélték, hogy a Társaság és Fitz kapcsolata nem szakad meg.⁴²

Fitz valóban fenntartotta a kapcsolatot a Társasággal. Enyvvári Jenő, a Társaság társelnöke 1932. május 12-én értesítette őt arról, hogy a Magyar Bibliophil Társaság

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. — Fitz József: *A könyv története*. Bp. 1930, Magyar Szemle Társaság. (Kincstár) A levelekben említett bibliofil változatot közgyűjteményben nem sikerült felkutatnom.

⁴¹ *Az 1931. év három legrsőbb magyar könyve*. = Magyar Könyvszemle 1931. 144.

⁴² A Magyar Bibliophil Társaság levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

május 10-i választmányi ülése megválasztotta tagjának.⁴³ Fitz május 29-én köszönte meg a bizalmat, de levelében hangot adott aggodalmának, miszerint nem tud részt venni a Társaság munkájában, a távolság miatt:

„Aggódok, hogy a távolság e szívem szerinti kötelezettségem kifejtésében akadályozni fog s nem fogok tudni, mint ahogy szeretnék, a választmány minden ülésén részt venni. Ezidén különösen nehéz volt számomra Budapestre utazni, s ebben a tekintetben a következő évben sem remélek több lehetőséget. Nagyon köszönöm, hogy a kevés mozgási lehetőségem ellenére is a választmányi tagsággal megtiszteltetek s engeddd kérlek kifejezmem azt a törekvésemet, hogy minden csekély erőmmel a Társaság szolgálatára fogok állni.”⁴⁴

A Hess András-könyv

A Bibliophil Társaság és Fitz József kapcsolatának legmaradandóbb és tudománytörténeti szempontból is legjelentősebb dokumentuma a Hess Andrásról írott monográfia megjelentetése. A téma megfogalmazását Fitz a húszas években kezdte, amikor intenzívebben kezdett foglalkozni ősnymtatványokkal. A közvetlen ösztönzést a kötet megírására Végh Gyulától kapta. Végh Gyula egyik pécsi útja alkalmával 1930 őszén meglátogatta Fitzet. A kötetlen beszélgetés során Fitz nyilván beszámolt terveiről, illetve megmutatta neki különböző tanulmányait. Végh 1931. február 4-én levélben fordult Fitzhez.⁴⁵ Beszámolt arról, hogy a Bibliophil Társaság választmányi ülése foglalkozott az azévi illetménykötet ügyével. Hoffmann Edit azon javaslatát, hogy jelentessék meg a Szépművészeti Múzeumban őrzött *Biblia Pauperum* hasonmását, mivel az nagyon sokba kerülne, el kellett vetniük. Ekkor jutottak Végh eszébe

„érdekes dolgozatai, melyeket Dr. úr nekem Pécssett mutatni szíves volt és így most azzal a kérdéssel fordulok Dr. úrhoz, nem volna-e ezek közül valami, amit a kiadás céljaira alkalmasnak gondolna? (pl. Hess Andrásról írt tanulmánya). Persze kissé tarkítani kellene illusztrációkkal, fac-similékkel, hogy ne legyen túlságosan száraz a nem-szakemberek részére. 11-kén tartunk választmányi ülést, hozza a kérdést is meg lehetne beszélni, tehát addig, ha lehetséges, kérnék választ az esetleg szóhajóvó munka terjedelmére, illusztrációkra (sic!) számára stb. vonatkozó adatokkal együtt.”

Fitz válasza nem ismert, tartalmára azonban következtetni lehet Végh Gyula következő, február 14-én kelt leveléből.⁴⁶ Végh ebben — többek közt — a következőket írja:

„A választmányunk minap nagy örömmel vette tudomásul a Hess Andrásra vonatkozó tervet és felhatalmazott, hogy ezirányban tovább folytassam a tárgyalásokat. Ezért a következőkre kérném b. választát:

1. Kb. mikorra számíthatnánk a kéziratra? Kívánatos volna, hogy a könyv még az év folyamán kijöjjön, ami ismerve nyomdáink lassúságát, a nyomás mielőbbi megindítását tenné szükségessé.

⁴³ Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

⁴⁴ Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz, OSzK Kt. Fond 45/826.

⁴⁵ Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

⁴⁶ Uo.

2. Mennyi írói honoráriumra reflektálna Dr. úr?

3. Mi is azt hisszük, hogy a kép (facsimile) anyagot a tárgyra vonatkozó lehetőleg új képekre kellene szorítani, esetleg a Basilius salzburgi kötésének képével, de a nyomdászatra, papírkészítésre stb. vonatkozó, már sokszor publikált képek mellőzésével.

4. Melyik nyomdával csináltassuk a könyvet? Arra gondoltam, hogy az egyetemi nyomdával vagy a fővárosi házinyomdával kellene kísérletet tennünk, hogy itt is kapcsolatokat és esetleg számottevő árkedvezményeket nyerjünk.”

Fitz válaszelevelét nem ismerjük, erre megint csak következtetni lehet Végh Gyula március 6-i leveléből.⁴⁷ Ő ebben további pontosításokat kért Fitz feltételeire vonatkozóan. Fitz a kiadásnál ahhoz hasonló összeget kért, mint amennyit a Magyar Szemle Társaságtól kapott előző könyvénel: vagyis ívenként 50 pengőre tartott igényt. Sajátos módon ezt olvasta félre Végh. Levelében arra kért felvilágosítást, mit ért Fitz az évenkénti 50 pengő honoráriumon? Kérte, fejtse ki, meddig kívánja kapni az 50 pengőket. Együttal javasolta, hogy jöjjön fel Budapestre a Társaság március 21-i választmányi ülésére, ahol személyesen tisztázhatják a vitás kérdéseket. Fitz az ülésen nem tudott részt venni. Végh március 22-i levelében tájékoztatta az ülésről.⁴⁸ Elfogadták a Hess-könyv kiadását tagilletményként történő megjelentetésre, tisztázták a feltételeket is. Elfogadták Fitz ívenkénti 50 pengős tiszteletdíj-javaslatát, melyet a könyv megjelenése után fizet ki a Társaság. Az elkészült könyvből Fitzet 12 szerzői példány illeti meg. A Társaság kikötötte a leadás határidejét is, a kész kéziratot Fitznek 1931. szeptember 1-ig kellett átadni. A levél következő részében Végh Gyula arról számolt be, hogy a Társaság Reiter Lászlót bízta meg: szerezzen nyomdai ajánlatokat. Fitz a székesfővárosi nyomdát javasolta. Azért esett erre a választása, mert elképzelése szerint a különböző ósnyomtatványszövegek közléséhez annak a speciális betűt és jeleit kellene felhasználni. Ezzel a betűtípussal nyomtatták korábban Ballagi Aladár bibliográfiáját is⁴⁹ — Fitz ebből merítette az ötletet. Végh azonban nem bízott benne, hogy a székesfővárosi nyomda alkalmas ennek az igényes feladatnak az elvégzésére. Felvetette a lehetőséget, hogy nem lehetne-e kölcsönkapni speciális készletét az ósnyomtatványszövegek szedésére, úgy, hogy magának a könyvnek a szövegét más nyomda készítené. Ezért arra kérte Fitzet, hogy küldjön el néhány lapnyi szöveget a kéziratból, melyből próbanyomást rendelnek különböző nyomdaktól.

Végh Gyula 1931. V. 12-i levelében⁵⁰ sürgette Fitzet, hogy a kért próbaszöveget küldje el. Fennmaradt Fitz 1931. május 14-i válaszána a fogalmazványa, amelyben módosította elgondolását.⁵¹ Ezt írta:

„A késlekedés oka az, hogy Ballagi bibliográfiájának ósnyomtatványok szövegeihez használt abbreviaturáiról és különleges jeleiről időközben megállapítottam, hogy nem adják vissza s nem is tudják visszaadni hűen az eredeti szöveget. S különösen csődöt mondanak akkor, mikor Hess és munkái szedéstechnikájának finomabb eltéréseit akarom szemléltetni. Ez csak munkaközben, a próbaszedésre

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711. 1. kötet.* Bp. 1925.

⁵⁰ Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

⁵¹ Fitz József fogalmazványa Végh Gyulához, OSzK Kt. Fond 45/968.

szolgáló rész leírásánál derült ki, mikor a megfelelő jeleket válogattam. Kénytelen vagyok tehát elállni a jelek felhasználásától, mely különben is megdrágította volna a szedést s szemléltetés helyett inkább jellemzem őket, a szemléltetést pedig a közlendő hasonmásokra bízom. A bibliofil kiadású hasonló szakmunkák, mint a Gutenberg Jahrbuch és Festschrift, a Wiegendruck Gesellschaft kiadványai, Haebler munkái ugyanígy járnak el. A British Museum ősnymtatványkatalógusa és a Gesamtkatalog der Wiegendrucke ugyan sikerrel alkalmazza őket (a készletük azonban sokszorosan nagyobb Ballagiénál), s hasábos szedésben, ügyesen elrendezve igen jellegzetesek, hosszú soros tükörben azonban az eltérő stílusú jelek, attól félek, bántóan fognak hatni. S végül Ballagi jelei nagyon kicsinyek.”

Fitz tehát elállt kezdeti szándékától, a Társaság tagadhatatlan örömeire, hiszen így egyszerűbbé és olcsóbbá vált a kötet előállítására. Levele végén Fitz a jegyzetek elhelyezésével foglalkozott. Nem jegyzetszámok alatt kívánta közreadni a kötet végén a szükséges hivatkozásokat, hanem az oldalszámokat feltüntetve, külön hivatkozási szám nélkül.

Végh Gyula 1931. május 20-i levelében elfogadta javaslatát, és megadta hozzájárulását, hogy a Társaság költségére a szükséges fényképmásolatokat egy pécsi fényképpésszel elkészíttesse.⁵² Végh újabb, június 26-án kelt levelében arról számolt be, hogy megkezdtek a nyomdákkal a kapcsolat felvételét, azonban legjobbnak lenne, ha Fitz egyik pesti útja alkalmával tárgyalnának erről.⁵³ Végh helyett a nyár folyamán a Társaság társelnöke, Enyvvári Jenő vette át a kiadvány előkészítését. 1931. szeptember 24-én már Enyvvári értesítette Fitzet a kötet kiadásának fejleményeiről.⁵⁴ Beszámolt arról, hogy a Társaság anyagi helyzete rossz, így a legelőnyösebb, vagyis a legolcsóbb nyomdai ajánlatot kell elfogadniuk. Ezt a Hungária Nyomda adta: 10 ív gépszéssel készül, 500 példányos sorozat ára 1650 pengő, ehhez jön még a klisé ára, valamint az írói honorárium, így a kiadvány teljes ára előreláthatólag 2500 pengő lesz, de ennél többre nem kerülhet. 1931. október 11-én Végh Gyula — aki időközben a visszavonulás gondolatával foglalkozott — szintén írt Fitznek a kötet ügyében.⁵⁵ Mivel Fitz túllépte a kikötött szeptember 1-i leadási határidőt, sürgette a munka befejezését, azzal indokolva, hogy a mind rosszabbá váló gazdasági helyzet esetleg meghiúsíthatja a könyv kiadását.

Fitz a kézirattal novemberben készült el, tehát valóban elég sokat késett. November 24-én kelt levelében értesítette Enyvvári Jenőt arról, hogy „Hess Andrásról szóló kéziratomat az illusztrációkkal együtt végre postára adtam.”⁵⁶ Levele elkerülte Enyvvári sürgetését, aki november 25-én reklamálta a kéziratot, viszont új fejleményről számolt be: tájékoztatta, hogy „Knerék hajlandóknak mutatkoztak a könyvet még áldozatok árán is *kéziszéssel* előállítani.”⁵⁷

Kner Imre bekapcsolódása a Hess-kötet munkálataiba új és örömdetes fejlemény volt. Természetesen Kner már korábban is adott ajánlatot a kötet elkészítésére, az azonban magasabb volt, mint a Hungária Nyomda ajánlata. Kner végleges döntéséről Enyvvári Jenő 1931. december 16-án kelt levelében tájékoztatta Fitzet:

⁵² Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

⁵⁵ Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

⁵⁶ Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz, OSzK Kt. Fond 45/826.

⁵⁷ Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

„A Bibliophil Társaság legutolsó ülésén foglalkozott műved jövő évi kiadványaként tervezett kiadása kérdésével. Kner Imre, ki részt vett az ülésen, a társaság súlyos anyagi helyzetére tekintettel, hajlandónak mutatkozott eredeti kalkulációját revideálni, és új, még olcsóbb ajánlatot készíteni. Ezt a legújabb és immár véglegesnek tekinthető, legalacsonyabb ajánlatát most küldte meg nekem. Én ezzel továbbbítom számodra és arra kérek, szíveskedjél mihamarabb dönteni arra nézve, hogy elfogadjuk-e Kner ajánlatát és próbaszedését? Azt hiszem ennél jobb kiállítást — ilyen áron — nem tudnánk könyved számára biztosítani. A kiadást ebben az alakban tán meg tudnánk valósítani. Másként, szebben és másnál, aligha. Nagyon kérek, méltóztassál ez ügyben *minél előbb* (Enyvvári kiemelése, P. Gy.) dönteni és szíves döptéséről engem haladék nélkül értesíteni és az árajánlatokat visszaküldeni.”⁵⁸

Fitz válasza természetesen nem lehetett vitás, örömmel értesült Kner döntéséről. Enyvvári levelezőlapon értesítette Fitzet 1931. december 22-én, hogy átadták a kéziratot Knernek, és egyben kérte, hogy vegye fel Knerrel a kapcsolatot közvetlenül a nyomtatás egyes kérdéseiben.⁵⁹

A szedést Kner a következő év elején, vagyis 1932. januárjában kezdte el. Bár Kner és Fitz már korábban is jól ismerte egymást, valójában ekkor kezdődött kettőjük barátsága. Kner szívesen végezte a könyv készítését. Nyilván azért vállalta el — előnytelen szerződéssel, 500 példány elkészítését 2300 pengőért —,⁶⁰ mert fontosnak érezte a munkát, a nyomdász előtti egyfajta tisztelgésnek. Kner alkotó közreműködővé vált a könyv előállításánál. Szakmai tanácsokkal, észrevételekkel finomította Fitz kéziratát, olyan kérdésekben adott gyakorlati tanácsokat, melyeket az elméleti felkészültségű Fitz kevésbé ismerhetett.⁶¹

A nyomtatással Kner 1932. áprilisában készült el. Végh Gyula 1932. április 14-én kelt levelében⁶² a következőkről számolt be Fitznek: „Tegnap kaptuk meg a Hess Andrászt és sietek Önnek legőszintébb szerencsekívánataimat megküldeni a szép munkához (...) Kner is kitett magáért és kiadványunk mindenképpen becsületére válik a Bibliophil Társaságnak.” A levél következő részében türelmét kérte a 12 ívért járó 600 pengő tiszteletdíj kifizetésének késlekedéséért, „mert momentán üres a kassza és várnunk kell, amíg a tagdíjak befolynak.”⁶³

A kötetből Kner és a Bibliophil Társaság német kivonatokat is jelentetett meg. Összesen három kivonat készült.⁶⁴ Az egyik kivonat 1932-ben jelent meg németül, abból a célból, hogy a külföldi érdeklődőket is tájékoztatni tudják. A 12 lapos füzet a könyv méretével azonos volt, címlapján a következő szöveggel: „Auszug aus einer

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Kner Imre levele Fitz Józsefhez 1932. II. 13. = *A könyv mestere. Kner Imre levelezése*. Bp. 1969. 160–163. Ebben a levélben vetette fel Kner azt a javaslatot, hogy emeljék meg a könyv példányszámát; így jelent meg a könyv végül 600 példányban.

⁶¹ Kner megjegyzései a könyvről: a 60. sz. jegyzetben idézett Kner-levél; Kner 22 oldalas, részletes megjegyzéseiből 2 lap hasonmásban megjelent: KNER Imre: *A könyv művészete*. Bp. 1972. 74–75. tábla; Kner nem volt elégedett a nyomtatás minőségével: Szij Rezső, a 6. sz. jegyzetben idézett mű.

⁶² Végh Gyula levele Fitz Józsefhez. OSzK Kt. Fond 45/749.

⁶³ Uo.

⁶⁴ LÉVAY Botondné—HAIMAN György: *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944*. Bp. 1982. Az I. kötetben közölt Kner-bibliográfia csak 2 kivonatot regisztrál: 1932-ből az 1.447-es tételszámon és 1937-ből az 1.500-as tételszámon 1-1 füzetet.

ungarischen Monographie". Ehhez a változathoz nem tartoztak illusztrációk. 1932-ből ismert még egy másik változat is. Mivel ez nem szerepel a 64-es jegyzet alatt említett bibliográfiában, leírását itt közlöm:

Josef Fitz: *Andreas Hess, der Erstdrucker Ofens*. Kolofonjában: Dieses Heft ist ein Auszug aus einer ungarischen Monographie und wurde mit Erlaubnis der Gesellschaft Ungarischer Bibliophilen als Sonderdruck für das „Philobiblon“. Hergestellt von der Bruchdruckerei Isidor Kner, Gyoma, Ungarn. Das Papier lieferte die Papierfabrik Diósgyőr.

Ez a füzet 15 számozott és 1 számozatlan lapot tartalmaz. A terjedelmi eltérés az előző kivonatkoz képest abból adódik, hogy ebben a változatlan illusztrációk is vannak, a szövegük egyébként azonos. A füzet a *Philobiblon* című, Bécsben megjelenő könyvészeti és bibliofil szaklap 1932. évi 7. füzetéhez csatolva, mellékletként jelent meg. A *Philobiblon* szerkesztője, Herbert Reichner kérte meg Fitzet, hogy járuljon hozzá a mű ilyen formában történő megjelentetéséhez.⁶⁵ A folyóirat e számában, a 260. lapon rövid írás is megjelent a kötetről és a Kner-nyomdáról, kiemelve, hogy a szép melléklet a folyóirat e számának legszebb ékessége. Mivel a *Philobiblon* elsősorban német nyelvterületen, de egész Európában ismert folyóirat volt, a kiadvány a széles nemzetközi szakkörök számára is ismertté vált — legalább kivonatos formában.

A Hess-könyv 3. kivonatát Kner 1937-ben jelentette meg a nemzetközi nyomdászkongresszus tiszteletére. Ez a változat szintén tartalmazott illusztrációkat, szövegén apró stiláris javítások mellett némi bővülés is megfigyelhető; egy-egy bekezdéssel növekedett az első és utolsó oldal.

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolata 1932 után

Fitz 1930-tól a Társaság életében, munkájában személyesen ritkábban vehetett részt. Hess-könyvének születését is azért sikerült viszonylag részletesen nyomon követni, mert a földrajzi távolságból adódóan levélben tisztázták a különböző problémákat. A harmincas években azonban nem kizárólag a távolság okozta Fitz és a Társaság kapcsolatának kevésbé intenzív voltát. Az egész magyar bibliofilia került válságos helyzetbe, megcsappantak a kiadási lehetőségek, a viszonyok rosszabbodása volt tapasztalható mindenhol. Drescher Pál is aggasztónak látta a bibliofilia helyzetét; különösen azt, hogy a tagok száma rohamosan csökkent.⁶⁶ Ez a válság csak az évtized végén enyhült, a Társaság tevékenysége is élénkebbé vált, bár ekkor a közeledő háború akadályozta meg terveinek maradéktalan megvalósulását. Ezzel volt magyarázható, hogy a harmincas évek második felében Bisztrai Farkas Ferenc kezdeményezésére egy új bibliofil egyesülés alakult meg, a Magyar Bibliofilek

⁶⁵ Herbert Reichner levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/579.

⁶⁶ DRESCHER PÁL: *A magyar bibliofilia válsága*. = Könyvtári Szemle 1934. 1. 4.; Végh Gyula is hasonlóan látta a helyzetet, így írt Fitz Józsefnek 1932. október 5-én: „Annál inkább nélkülözzük az Ön munkásságát itt, úgy a könyvtárakban, mint a bibliofileknél. Az utóbbiak különben a Hess András megszületése után úgy látszik végkimerülésben fognak kimúlni.” OSzK Kt. Fond 45/749.

Szövetsége. Bisztrai Farkas Ferenc Fitzet is felkérte közreműködésre, melyet Fitz el is vállalt. Hogy miért döntött így, Bisztraihoz írott leveléből derül ki.

„Tengődik szegény (Mármost a Magyar Bibliophil Társaság, P. Gy.) tagjai egyre fogynak, pénze kevés, emiatt nem is tud sokat produkálni. Egy vagy két évenként megjelenik egy kiadványa, néha rendez egy kiállítást, évente megdicséri a legszebb magyar kiadványokat. Vajon nem fogja ez az ifjú erőtől duzzadó Szövetség a legyengülő régi Társaságot leteríteni? . . . De aztán úgy láttam a dolgot, hogy a Társaság erkölesi tőkéje nincs veszélyben, a célok nem teljesen azonosak. A Társaság tagjai nem fognak kilépni, de viszont támogathatják az új Szövetséget is. Céljai nemesekek, indulásra kitűnő, mindenképp megérdemli, hogy melléje álljunk.”⁶⁷

Mindenesetre Fitz ebben az időben is igyekezett kivenni részét a Társaság munkájából. Még 1933-ban kereste meg Enyvvári Jenő a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága átirata ügyében. Szinnyei József, a bizottság helyettes elnöke azzal a kéréssel fordult a Magyar Bibliophil Társasághoz, hogy működjenek közre a kibontakozó magyar nyelv-művelésben. Mint írja:

„. . . össze akarja gyűjteni s meg akarja állapítani a használható és használandó jó magyar tudományos műszavakat. Ezt a nagy munkát természetesen csak akkor lehet sikeresen elvégezni, ha a különféle tudományágak szakembereinek közreműködésére is támaszkodhatunk, mert a szabatos műnyelv kialakításának a nyelvtudományi ismereteken alapuló jó nyelvérzék csupán egyik föltétele, a másik, éppoly fontos kelléke azonban a biztos tárgyi tudás, a kifogástalan szakismeret.”

Szinnyei arra kérte a Bibliophil Társaságot, hogy a maga szakterületének jónak tartott és ajánlott tudományos szavait, szakkifejezéseit foglalják jegyzékbe.⁶⁸ Az átiratot Enyvvári 1933. július 4-én küldte meg Fitznek, kérve, tegyen eleget a választmányi ülés határozatának: „. . . Téged ítélt legalkalmasabbnak arra, hogy az átiratot elintézd, vagyis a könyvre és a bibliofiára vonatkozó műszavak jegyzékét összeállítsd.”⁶⁹ Fitz július 13-án válaszolt. Értesítette Enyvvárit, hogy a megbízást elvállalja, és a jegyzéket elküldi a Társaság vezetőségének.⁷⁰

Nem sikerült nyomára akadnom a kérdéses jegyzéknek. Fitz hagyatékában fennmaradt egy fogalmazvány, címe „Könyvtudományi lexikon”. A kidolgozott címszavak — Aldus, Álnév, Anonym, Bibliográfia, Betű, Breviárium, Dedicatio, Editio princeps, Egyleveles nyomtatványok, Előszó, Elzevir — nyilván egy nagyobb, tervezett munka előmunkálatai voltak. Elképzelhető, hogy a Magyar Bibliophil Társaság vezetősége hallott Fitz készülő munkájáról, és ezért bízták meg a jegyzék összeállításával.⁷¹ Hogy az ehhez hasonló lexikális összeállításokat

⁶⁷ Fitz József levele Bisztrai Farkas Ferenchez, idézi: SZU Rezső: *Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége*. = Művészettörténeti Értesítő 1974. 137–143.; vö. még: JÉKELY Zoltán: *A Magyar Bibliofilek Szövetségének megalakulása*. = Magyar Könyvszemle 1937. 68–69.; Fitz az új Szövetség társelnöke lett. Az alakuló ülésre szóló meghívó: OSzK Kt. Fond 45/1189.

⁶⁸ Szinnyei József levele a Magyar Bibliophil Társasághoz. OSzK Kt. Fond 45/1474.

⁶⁹ Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez. OSzK Kt. Fond 45/148.

⁷⁰ Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz. OSzK Kt. Fond 45/826.

⁷¹ Fitz József: *Könyvtudományi lexikon címszavai*. Kézirat. OSzK Kt. Fond 45/1286.

mennyire fontosnak tartotta, bizonyítja, hogy igyekezett erkölcsi jellegű támogatásban részesíteni egy hasonló célú összeállítást. Szolnoki Ernő 1939-ben egy „Bibliográfiai szótár” tervével jelentkezett a Magyar Tudományos Akadémia előtt. Szolnoki munkáját az Akadémia elutasította. 1943-ban jelent meg *Bibliográfiai lexikon* címmel, a Vörösváry Kiadó adta ki Fitz előszavával.⁷² Címével ellentétben, Szolnoki munkája tulajdonképpen szótár, csak néhány esetben értelmezi a fogalmakat, a legtöbbször csupán a kifejezések magyar jelentését adja meg: pl. bibliophilia — a könyv kedvelése, szeretete, gyűjtése.

Fitz 1934-től, mint a Széchényi Könyvtár főigazgatója, igyekezett a Társaság és az OSzK közötti kapcsolatokat elmélyíteni. 1936-ban jelentette meg a Bibliophil Társaság és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásban Végh Gyula *Régi magyar könyvkötések* című kötetét. A kötet valójában az 1936-ban megrendezett kiállítás katalógusa volt. A kötet a Kner-nyomdában készült. Végh Gyula 1936. március 15-én Fitzhez írott levelében válaszolt a Társaság, illetve a saját elképzelését a kiadványt illetően. A problémát az okozta, hogy Fitz a kötetet „A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke” című sorozat tagjaként kívánta megjelentetni; Végh Gyula viszont ahhoz ragaszkodott, hogy minden példányon szerepeljen az a tény, hogy a kis kötet a Bibliophil Társaság által rendezett kiállítás katalógusa.⁷³ Végül kompromisszumos megoldás született: a Bibliophil Társaság és tagjai számára készült példányokon a Széchényi Könyvtár csak mint az egyik kiadó szerepelt, a sorozati megjelölést az OSzK számára nyomtatott példányokon tüntették fel; viszont ez utóbbiak függelékeként közreadták a „Címjegyzék” addig megjelent kötetének bibliográfiai adatait.⁷⁴

⁷² Szolnoki Ernő kereste meg Fitzet 1942. május 5-i levelében, kérve, hogy írjon előszót a kötethez, mert a kiadó csak akkor hajlandó megjelentetni a kötetet, ha ő ír hozzá előszót. OSzK Kt. Fond 45/677. Szolnoki 1943. május 4-én közölte meg az előszót és küldött Fitznek egy példányt munkájából, OSzK Kt. Fond 45/677. A kiadó, Vörösváry László, 1982-ben saját kiadásban, sokszorosítva megjelent emlékiratában (VÖRÖSVÁRY László: *A Vörösváry Sokszorosító-ipari és Kiadóvállalat. Egy volt könyvkiadó visszaemlékezései*. Bp. 1982, így ír a kötet keletkezéséről: „Bibliográfiai lexikon. A leggyakrabban előforduló görög és latin eredetű könyvtörténeti és bibliográfiai szakkifejezések szótára. Szerkesztette Szolnoki Ernő, az előszót írta dr. Fitz József, a Széchényi Könyvtár főigazgatója. Bp. 1943. — Azt hiszem, ha ezt a teljes címlapszöveget közlöm, kb. mindent elmondtam, amit a könyv tartalmáról elmondhattam. Ezen a téren e mű mindmáig egyedülálló kiadvány. Hogy hogyan jutottam hozzá? 1943 elején megjelent nálam Szolnoki Ernő, közölte, hogy SAS behívója van, munkaszolgálatra kell bevonulnia, az az érzése, hogy onnan nem fog visszatérni. Szeretné, ha legalább ez a szellemi gyermeke túlélne. Megígértem. Nyomattam 500 példányt, bekötöttem 100 példányt, amit a könyvkereskedelem fel is vett, a megmaradt krúdák az ostrom alatt megsemmisültek. Így kétszeresen nagy könyvritkaság, egyrészt mert ilyen témájú könyv magyarul mindmáig nem jelent meg, másrészt a szomorúan alacsony példányszám miatt. Habent sua fata libelli!” (VÖRÖSVÁRY: I. m. 26.)

⁷³ Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

⁷⁴ Fitz igyekezett az OSzK kiadványait tetszetős formában megjelentetni. Büszke volt, ha a könyvtár kiadásában egy-egy szép könyv jelent meg. Az alábbiakat írta a Dunántúli Nyomdának, amikor árajánlatot kért az OSzK egyik kiadványa számára: „Könyvtárunk kiadványai mindaddig bibliofil értékűek voltak, van köztük, amely elnyerte az év „legszebb könyve” címét s egy-egy tavalyi és tavalyelőtti kiadványunkat a Magyar Bibliophil Társaság illetményeként küldte meg tagjainak. Ennek a hagyománynak a továbbápolása kötelességünk, hiszen a bibliophilia minden könyvtár kötelessége,

E kötetből is készült német és angol nyelvű kivonat, melyet az 1937-es V. Nemzetközi Nyomdászkongresszus tiszteletére jelentettek meg.⁷⁵

A kiadvány utóéletéhez tartozik, hogy Balogh József, a Magyar Szemle Társaság részéről, megkereste Fitzet, illetve a Bibliophil Társaságot, járuljanak hozzá a klisék felhasználásához egy készülő kiadványuk számára. Fitz készségesen elvállalta a közvetítést.⁷⁶

A Magyar Bibliophil Társaság utolsó akciója az 1947-ben megrendezett „A szép francia könyv” című kiállítás volt. Előkészítésében Fitz komoly érdemeket szerzett. Előkészületei még a háború éveire nyúlnak vissza, vagyis Fitz főigazgatósága idejére. Balogh József vetette fel egy ízben, még 1942-ben, a kiállítás ötletét. Balogh ezekben az években már egyre érezhetőbben fordult szembe a hivatalos művelődéspolitikai német orientációjával.⁷⁷ Hogy 1942-ben francia könyvkiállítás ötletével lépett fel, ez is jelzi felfogásának irányát. Fitz örömmel vette az ötletet, és elvállalta az előkészületekben való közreműködést. Felajánlotta az Országos Széchényi Könyvtár termeit is a kiállítás céljaira. Balogh megszerezte a politikai vezetés jóváhagyását; 1942. május 30-án értesítette a Külügyminisztérium, hogy a „javasolt francia könyvkiállítás ellen kifogásom nincsen és azt szívesen részesítem erkölcsi támogatásban.”⁷⁸ Fitz 1942. június 6-án kelt levelében, melyet Esterházy Móric grófnak, a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie elnökének, a kiállítás fővédnökének írt, ismertette elgondolásait.⁷⁹ A kiállítást Fitz az OSzK Esterházy utcai épületében kívánta megrendezni, 3 teremben, 18 tárlóban. A kiállítás megnyitását 1942. októberére tervezte. Az anyag összegyűjtésére felkérte Szentkúty (Drescher) Pált, a Bibliophil Társaság főtítkárát. Szentkúty 1942. június 9-én válaszolt Fitznek, értesítette, hogy nagy örömmel vállalja a kiállítás anyagának összegyűjtését.⁸⁰ Mivel a francia könyvművészet legbecsesebb, hazai magángyűjtőknél fellelhető példányait is ki akarták állítani, Balogh József javaslatára körlevelet írtak, melyet Esterházy Móric írt alá. A körlevélben részletesen vázolták a kiállítás tematikáját.⁸¹ Eszerint a legkorábbi könyvek közül kódexeket, ősnymtatványokat állítottak volna ki. A 16. századi nyomtatványok

leginkább azonban a miénk, akik muzeális könyvtár vagyunk... Hozzájárul még, hogy ez a kódexkatalógus nemzetközi szempontból is legfontosabb kiadványunk s a most sajtó alatt levő kötet még csak az első, melyet követni fog több.” Idézi Kovács Ilona: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936–1944.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969.* Bp. 1971. 180.

⁷⁵ Leírása Lévaayné Haiman, a 64. sz. jegyzetben i.m. 1.498. sz. tétel.

⁷⁶ Balogh József levele Fitz Józsefhez 1937. IX. 23.; OSzK Kt. Fond 45/25; Fitz válasza 1937. II. 27. OSzK Kt. Fond 45/792.

⁷⁷ Balogh Józsefről: Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* 2. Bp. 1940. 129–130., Magyar Életrajzi Lexikon I. Bp. 1967. 98., Passuth László: *Tornyok árnyékában.* Bp. 1977. 390–394.; uő: *In memoriam Balogh József.* = *Magyar Nemzet* 1979. I. 16. 9., Gál István: *Balogh József, a kultúrdiplomata.* = *Magyar Nemzet* 1979. III. 16. 9.

⁷⁸ OSzK Kt. Fond 45/25.

⁷⁹ Fitz József levele Esterházy Mórchoz, OSzK Kt. Fond 1/1040.

⁸⁰ Szentkúty Pál levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/664.

⁸¹ Balogh József levele Fitz Józsefhez, 1942. VII. 24. OSzK Kt. Fond 1/1040.

sorából a leghíresebb francia nyomdászok alkotásaira gondoltak, a 17. századból már csak az egészen kivételes szépségű könyveket szándékoztak kiállítani, míg a 18—19. századból a valamilyen ok miatt nevezetes nyomtatványokat. Külön kívánták bemutatni a francia könyvkötészet legbecsesebb emlékeit, főleg Grolier, Padeloup, Dérôme műveit. A kiállítás előmunkálatai szépen haladtak, sőt, gyakorlatilag el is készültek az anyag összegyűjtésével, amikor a légitámadásokra hivatkozva a kormányzat leállított mindenféle kiállítást az Országos Széchényi Könyvtárban, a „kiemelkedőbb értékeket jelentő könyvanyagot pedig bombabiztos helyen elzárva kell őriznünk” — mint Fitz megfogalmazta a helyzetet 1942. szeptember 16-án írt levelében Esterházy Mórícnak.⁸² A levélben azonban megígérte, hogy a rendelet feloldása után 2 hét alatt meg tudják nyitni a kiállítást.

Erre a háború miatt nem került sor. A Bibliophil Társaság 1945 utáni működésének egyetlen eredménye az elmaradt kiállítás megnyitása volt. A kiállítást a Bibliophil Társaság részéről Szentkúty Pál, az Országos Széchényi Könyvtár részéről pedig Hubay Ilona és Hajdú Péter rendezte. Előkészítésében Fitz jelentős szerepet vállalt; hogy neve nem szerepelt a kiállítás katalógusán,⁸³ az talán az 1945 utáni helyzettel magyarázható.

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának utolsó aktusa Fitz jelenléte volt azon a közgyűlésen, amely kimondta a Társaság feloszlását. 1949. február 25-én tartották ezt a közgyűlést, összesen 8 tag — Bródy László, Fitz József, Naményi Ernő, Rexa Dezső, Trócsányi Zoltán, Gergely Rezső, Szentgyörgyi Márton, Szentkúty Pál — részvételével, melyen Bródy László előterjesztésére mondták ki a Magyar Bibliophil Társaság feloszlását.⁸⁴

GYÖRGY POGÁNY

József Fitz et la Société des Bibliophiles Hongrois

József Fitz fut un excellent historien du livre dans les années vingt à quarante et autrefois directeur général de la Bibliothèque Nationale Széchényi. L'auteur traite ici de ses rapports avec la Société des Bibliophiles Hongrois. Pour Fitz la Société représentait un des forums des recherches en matière d'histoire du livre et de l'imprimerie. A l'en croire la notion de la bibliophilie dort comprendre non seulement l'art du livre mais aussi l'amour des textes. L'étude offre une analyse poussée de l'activité de Fitz à partir de 1923, date à laquelle il rejoignit la Société jusqu'à la dissolution de celle-ci en 1949.

⁸² Fitz József levele Esterházy Mórícához, OSzK Kt. Fond 1/1040.

⁸³ *Francia könyvkiállítás. A szép francia könyv.* Magyar—francia kapcsolatok. Bev. TOLNAI Gábor. Bp. 1947.

⁸⁴ Jegyzőkönyv a Magyar Bibliophil Társaság 1949. február 25-én tartott közgyűléséről. OSzK Kt. Analecta 11.653.

KÖZLEMÉNYEK

A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra. A dolgozat témáját elsősorban az a tény inspirálta, hogy a címben jelölt tárgyat időben érintő történeti munkák egy, az európai kultúrához szorosan hozzátartozó, fontos láncszem felett siklottak el. A letűnő antik világ már nem, a szárnyait bontogató keresztény egyház még nem volt képes arra, hogy az addig megszerzett kulturális értékeket fenntartsa, megőrizze, fejlessze. Ebben a helyzetben egy idegen kultúra nyújtott segítő kezet. Ez az idegen kultúra az iszlám világ volt, mely éppen akkor lépett felfelé ívelő pályájára. Milyen erők és tényezők készítették a muszlimokat erre a vállalkozásra? A dolgozat e kérdésre próbál megfelelő magyarázatot adni.

A 8—10. századi iszlám történelemben három nagy dinasztia játszott vezető szerepet: az Omajjad, az Abbaszida és a Fatimida. Zászlóikra egy új, fiatal vallás, az iszlám szent könyvének ígeit tűzték.

A 7. században tűnt fel Mohamed (570—632) mint próféta. Tanításainak lényege a megváltoztathatatlanságba való beletörődés, az életnek türelemmel, engedelmeskedéssel (iszlám) való elviselése. Az iszlám szent könyve a Korán. A vallási tanok tökéletesen alkalmasak voltak arra, hogy az addig egymás ellen harcoló arab törzseket összefogja, közös nevezőre vezesse, a hódítást szorgalmazza.¹ A 7. század közepétől rohamosan megindult a műveletlen arab hódítók és a meghódított népek uralkodó osztályának összeolvadása. Az utóbbiak átvették az arab etnikum nyelvét és vallását. Az egyház feje, a hit igaz értelmezője; a kalifa, aki egyben a hadjáratok vezére és a közigazgatási apparátus irányítója volt. A 8. század közepétől a kalifa elsősorban a politikai hatalom képviselője volt, s mellette kialakult az egyházszervezet.

A kereskedelemnek kiemelkedően fontos szerepe volt a társadalmi, gazdasági, kulturális életben. Az arabokat a nomád, vándorló, kereskedő élet- és tevékenységforma kötötte össze a Földközi-tenger térségében, Elő-Ázsia, Kelet-Afrika és Dél-Ázsia között. Az afrikai és az eurázsiai földrész valamennyi pontjára eljutottak. A 8—9. századra a „világot látott” kereskedők hozták, vitték a híreket más népekről, más népeknek. Közvetítő tevékenységük igen széles volt, s a haszon jórészt a karavánút-kereszteződésekben kialakult városokban csapódott le.

A 7—8. századra kialakult, megszilárdult társadalmi berendezkedésük, amely hasonlított a feudális európaihoz. Viszont náluk a hűbéri adománybirtok nem vált örökletessé, az arab hűbéreseket közvetlenül a kalifa alá tartoztak, a hűbéri lépcsőzetesség sem fejlődött ki. Egységes jobbágyság nem volt, hanem a korábbi (ókori) társadalmi rend maradványai: a szabad parasztok, a bérlők és a rabszolgák alkották a termelő réteget.

Visszatérve a kis történeti kitérő után röviden összegezhető, hogy miért is beszélnek arab vagy iszlám kultúráról, amikor tulajdonképp más és más népről van szó. A felelet tehát, közös e népek (hivatalos) vallása és nyelve, amelyen műveik ismertté váltak.

A „kultúra mindazon anyagi és szellemi termékek összessége, továbbá létrehozásuk, felhasználásuk, továbbadásuk mindazon módjai, amelyeket az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata során megteremtett.”² A kultúra szervesen kapcsolódik a társadalom alap- és felépítményrészének változásá-

¹ *Történelem a gimnázium I. osztálya számára* (GARAY Gábor, RITÓOK Zsigmond). Bp.: Tankönyvkiadó. 1979. 226.

² *Filozófiai kislexikon* [szerk. SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLZSER Árpád]. [Bp.]: Kossuth. 1970. 178.

hoz. Nélkülözhetetlen a mindennapi gazdasági, társadalmi élet eredményeinek rögzítésében-eszközeiben, módszereiben. Politikai célzatúak az egyes hősköltemények, dicsőimnuszok. Szerződésben a felek megállapodtak egymás, ill. egy bizonyos dolog sorsáról, s ajánlatos volt írásba foglalni.

Az (iszlám/arab) állam irányításához is elengedhetetlenül szükségesek voltak ezek az adatok. Az ehhez kiépített írnok/hivatalokrendszer óriási anyagot halmozott fel, amely maga után vonta az erre alkalmas tárolóhelyiség kialakítását, s abban valamilyen rendszer megvalósítását, hogy az információk hozzáférhetőek legyenek.

Ez a séma többévezredes hagyománnyal bírt, amikor az iszlám elindult világhódító útján. A vándorló arab (muszlim) törzsek igyekeztek gyorsan megvetni lábukat a meghódított területeken. Asszimilációjuk segítette a görög, a római, a perzsa, az egyiptomi, a kopt, a keresztény és a zsidó kultúrából a megfelelő elemeket átvenni-, „elvenni”, s minden területen egyesíteni azokat. (Ez volt az arab/muszlim társadalom hosszú életének egyik titka.)

Írásbeliségről, az arab ábécé elterjedéséről később, csak a 7. században lehet szólni. A késést pótolta a terjedés gyorsasága, amelyet az iszlám térhódítása segített elő.

Legfontosabb íróeszközük a tinta, a zsidó eredetű toll és a három, írásra alkalmas anyag: a papirusz, a pergamen és a papír volt. (Muizz inb Badis (1007—1061) kb. 1025-ben írhatta meg művét a könyvkötéssel kapcsolatosan, leírva a műveletek kémiai oldatát, amely tükrözi mestereinek és elődeinek tudását, tapasztalatát. Könyvét fellapozva — kémiai ismeretek híján is — pontos kép nyerhető a korabeli könyvművészetben használatos eszközökről, anyagokról.)

A „fehér művészetnek”, a papírkészítésnek érdemes még itt helyet adni. Az közkeletű dolog, hogy a papír Kínában látott napvilágot, az arabok pedig egy, a Talasz folyó menti ütközetben ejtett foglyoktól szereztek meg 751-ben és a 11. században már Hispániában is működnek papírmalmok, átlépve Európa kapuján. Azt talán már kevesebben tudják, hogy a drótszítás merítőháló papírkészítés viszont arab újítás a papír történetében — és ma is ez az eljárás él a papírgyártásban. A muszlimok legalább öt papírfajtát állítottak elő a 9—10. században. Harun al-Rashid (786—809), abbaszid kalifa rendelte el általánosan a papír alkalmazását a hivatalokban, hogy kiküszöbölhesse, leleplezhesse a hamisítást.³ A papír mellett említendő a másik fontos és figyelemreméltó arab szerzemény, amelyet szintén elhanyagolnak a történeti munkák, legalábbis keveset írnak róla, s ez pedig a nyomdászat legprimitívebb formája: a táblanyomatok. Fából kifaragták a falap síkjából kiemelkedő szöveg betűinek tükörképét, amelyet festékkel bekentek és a ráfektetett papírt kefével vagy tömör párnával rányomták a táblára. Háromféle nyomást készítettek: fehér alakra feketét, fekete alakra fehéret és fehérre piros színt préseltek.⁴ Csak lapokat készítettek, amelyeket bűverővel bíró amulettként használtak. Miután az eljárás Európába jutott, könyvkészítésre is alkalmazták, olyanokra, mint a Szegények Bibliája (Bibli Pauperum), vagy a Donatus-nyelvtankönyvek.

A technikai eszközök után essék szó végre a könyvekről. Az iszlám — kezdetben, s ez nagyon lényeges, hiszen ez a dolgozatban feltett kérdésre talált felelet magva is — elősegítette az értelmén alapuló hit erősödését, vagyis a múlt idők tudós-műveinek ismeretét. A könyvek megírásának „szorgalmazói” tartalmukban három tényező különíthető el: a Korán, a hadithok (hagyományok) és a tudományok.

A Korán megszületése után kezdték összegyűjteni a hagyományokat. A muszlim uralkodórendszer hierarchiáját elsősorban az határozta meg, hogy kit milyen erős szálak fűztek Mohamedhez, a prófétához. Törvényeiket a Korán és a hadithok szabták meg. Érdemes volt a tényeket, ill. a hozzájuk fűződő hagyományokat, legendákat leírni, pontosan feljegyezni, hogy az esetleges trónkövetelőkkel szemben felléphessenek. Urwa ibn Zubain (†712—13) — egy omajjad-kori főúr — volt az első, aki tudatosan használta fel a hagyományokat. (Szülei korán muszlimokká lettek, apai nagyapja a Khadi testvére, anyai

³ *Encyclopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 4. köt. Iran—Kha) [szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1978. 419—420.

⁴ *The invention of printing and bookmaking* Douglas Macmurtrie. — 8. rev. ed. — New York—London—Toronto, Oxford University Press. . . 1957. 63.

nagynénje pedig Mohamed első felesége, Aisha volt). Így vált híressé könyvtárának jogi és történelmi gyűjteménye, amelyet ő rendszerezett.⁵

Nem csupán a próféta családjához fűződő mondákat örökítették meg, hanem az őket megelőző — leigázott népek nagy uralkodóiról is tudni akartak mindent (ld. a Királyok Könyve a perzsákról). Számos „pogány”-kori verset, legendát, művet mentettek meg. A 9. században fognak bele a (természet-) tudományos művek fordításába. (Arisztotelész különösen erős hatást jelentett számukra.) A messzi Keletre is elvándoroltak forrásanyagokért. A Korán-magyarzatok mellett sorra születtek a filozófiai és tudományos jellegű művek.

Szép számmal dolgoztak a főként zsidó származású — fordítók. Az ő révükön ismerhette meg Európa az indiai eredetű „arab” számokat, az „algoritmus” és a nulla fogalmát, ill. a helyiértékrendszert. Abbasz al-Fargani műve Kopernikuszig meghatározta az asztronómiát. Joannes Masue szír orvos tanulmánya és későbbi kollegája, a perzsa Ibn Szina műve, a Kánon, a középkori orvosok enciklopédiája lett. A kínai al-Kindi, az „arabok filozófusának” írásai Roger Baconon keresztül befolyásolták az európai filozófiát. A perzsa al-Rhazi kémiai, orvosi eredményeivel, a harráni al-Battan csillagászati kutatásaival gazdagította Európát. Fizikában és optikában egészen újat nyújtottak az utóknak.

Mielőtt még ezek a munkák Európába kerültek volna, még létrehozásuk, megírásuk is roppant könyvtári és szakirodalmi háttérrel feltételeztek. A felgyülemlett anyagot valahol tárolni kellett. Elsőnek az uralkodók létesítettek könyvtárakat, majd őket követték a művelt, vagyonosabb alattvalók. Ritka volt az a kalifa, akit csak sznobság, vagy csak rangjukkal járó kötelezettség vezérelt volna egy ilyen intézmény alapításában, hiszen egyrészt mint kalifának, a hit igaz értelmezőjének szüksége volt a tudományokra, a művészetekre, másrészt szívesen művelték azokat, ill. bőkezű mecénásuk volt. Mesés gyűjteményekről szólnak a krónikák. A kard mellett jól megfért a könyv is, sőt: „Nincs felemelőbb a világon, mint nyeregben ülni, de a könyv még azon is túlesz.” (al-Mutanabbi).⁶ Nagy könyvtárakat alapíthattak uralkodók, tudósok, nemesek, ill. akik győzték anyagilag. Ezek képezték — a mi fogalmaink szerint — a magángyűjteményeket, amelyek között volt egy árnyalatnyi, ám jelentősebb különbség abból a szempontból, hogy rendszerint a kalifák udvari vagy magánkönyvtára nagyobb vonzerővel bírt a tudósok, a költők, a művészek szemében.

Három fő könyvtártípus működött funkció szerint. Az első csoportba a mecsetek könyvtárai sorolhatók, ezek rendelkeztek a legkisebb könyvvállománnyal. Gyűjtőkörüket korlátozta az a tény, hogy szigorúan teológiai jellegű művekkel foglalkoztak, amelyekre a mecsetekben történő alapfokú oktatás támaszkodott. A második csoportot a medreszek könyvtárai alkotják, amelyekben a középfokú oktatás folyt, azaz a szélesebb körű ismeretek elsajátításához szükségesek voltak a tudományos (történelmi, matematikai, filozófiai, filológiai stb.) és irodalmi tárgyú művek. Ez az intézményrendszer Bagdadban, Damaszkuszban, Fezben, Kairóban teljesedett ki. A harmadik csoportba tartoznak az akadémiákat, az egyetemeket, a kutatóhelyeket jelentő nagy udvari, ill. magánkönyvtárak.⁷ Az első két csoportot képező gyűjteményekről közvetve az uralkodó gondoskodott, tisztjéhez tartozott ezek létesítése, gyarapítása, fenntartása. A magánkönyvtárak előbb-utóbb vagy a városokra (s így az államra) maradtak, vagy még nagyobb gyűjtemények jórészt udvariak kebelezték be őket. Nem elképzelhetetlen, hogy az udvarokban, városokban olyan totális művelődési intézmény alakult ki — amelyekre ma is vágyunk —, hogy a könyvtár, az iskola, a művészetek, a tudományok egy fedél alatt kaptak helyet, s így hatásosabban formálták látogatóikat.

⁵ Az arab irodalom, történelem, szemelvények/ Boga István. Bp.: József Attila Szabadegyetem, 1958.

41. *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/ R. S. Mackensen-American journal of semitic languages and literatures. 53. sz. (1936-37). 240.

⁶ *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/ Olga Pinto-Islamic culture. — 3. sz. (1929). 212.

⁷ *Egyetemes könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/ szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szomathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 41-42. — *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/ Olga Pinto-Islamic culture. — 3. sz. (1929). 224-226.

A könyv drága volt, nem mindenki engedhette meg magának azt a luxust, hogy saját könyvtárral rendelkezék. Természetes igényként merült fel az olvasni-művelődni vágyókban a Koránon kívül más vallásos, vagy világi irodalom ismerete, ezért valamennyi könyvtár ajtaja nyitva állt a lakosság/közönség előtt — elvéve akadtak zárt könyvtárak. Az utóbbi esetben biztos volt, hogy a zárt gyűjtemény tulajdonosának volt még egy másik, egy nyilvános gyűjteménye is, mint pl. Adud al-Dowlahnak is két könyvtára volt: egy zárt Dhirazban és egy nyilvános Baszrában.⁸ Ez idő tájt a feljegyzések szerint pl. Bagdadban 36 és Córdobaban 70 nyilvános könyvtár működött.⁹

A könyv- és könyvtárkultúrában teljes volt a demokrácia. Bárki beléphetett a könyvtárba, nem számított az olvasó neve, kora, etnikuma, vallása, sem az, hogy rabszolga volt-e vagy szabad. A lehetőség adott volt az olvasásra, jegyzetelésre, másolásra, a kölcsönzésért vagy fizetni kellett, vagy valami értékben megfelelő zálogot hagyni. Az épületben külön helyiséget biztosítottak az irodalmi előadásokra, zenés összejövetelekre. A kulturális élet e korszak előtt, sem után nem élvezett ekkora szabadságot az iszlám világban.

A vezető szerep a magánkönyvtáraknak jutott jelentőségük miatt. Az első muszlim könyvtárat Khalid ibn Yazid (665–704), omajjad kalifa alapította. Bagdadban Harun al-Rashid (786–809) hozta létre a később legendássá növő könyvtárat. Ibn Hamdun, a költő és tudós Mosulban állította fel könyvtárát 935-ben. Ibn Sawwar Baszrában két könyvtárat is épített, a harmadik pedig Ramahormuzba tette. Hamadanid herceg Halabban (Aleppóban), Banu Ammar kalifa Tripoliszban, al-Aziz kalifa (975–996) Kairóban alapított könyvtárat. Továbbá Adid al-Dualah (977–982), Córdobaban al-Hakam al-Mustansir (961–976) kalifa építtetett könyvtárat. Iszfahánból és Rayból kettőt költöztettek Ghaznahba.¹⁰

A gyűjtemények nagysága fantasztikus méreteket öltött. Al-Mamun könyvtárát százezernyi kötetre becsülték a kortársak. Córdobaban viszont állítólag hat teljes hónapig tartott, míg a 400 000 kötetet áttelepítették az új épületbe. Azonban akadnak túlzó becslések is, melyek szerint pl. Sabur ibn Ardashir gyűjteményében 100 000–140 000 kötet volt, vagy a tripoliszi Ibn al-Furat birtokában 300 000 könyv volt. Egy másik forrás szerint al-Aziz könyvtára 40 szobából állt, s minden egyes helyiségben több mint 18 000 kötet fért el. (Nyomban hozzá kell tenni, ha aránytalannak tűnő képet adnak is, biztos valamilyen valós háttér adhatott alapot a nagyításoknak.)¹¹

Pontos leírások nincsenek a könyvtárakról, sem a könyvek számáról, az épület külsejéről s a berendezésekről. A nagykönyvtárakról szóló források gyakran kimerülnek az olyan jelzőkkel, mint a csodálatos, a pazar, a káprázatos, a további részletezést elhagyták. Némi viszonyítási alapot szolgáltat néhány medresz könyvtárának leírása. Belül elkülönítették a helyiségeket: a galériákon voltak a könyvespolcok, a szobában a látogatók olvashattak és tanulhattak. Külön szobát rendeztek be a kéziratok másolására, a zenés szórakozásra, az irodalmi összejövetelekre stb. Minden helyiséget gazdagon, kényelmesen szereltek fel; a padlón gyékényszőnyeg feküdt, hogy az olvasók keleti szokás szerint guggolva keresztve tett lábakkal olvashassanak, írhasanak (bal kezük tenyerével alátámasztották a papír- vagy pergamenlapokat). Az ajtókat, ablakokat függönnyel zárták, a főbejáraton különösen nehéz függöny akadályozta a hideg levegő beáramlását.¹²

Kuriózumnak számít az a feljegyzés, amelyen a kairói könyvtár költségvetése olvasható al-Hakam (996–1021) fatimid kalifa idejéből:

⁸ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan-Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 24.

⁹ Uo. 27–28.

¹⁰ *The librarians of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto-Islamic culture. 3. sz. (1929). 224–226.

¹¹ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan=Islamic culture. 55. sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 221.

¹² *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 227.

Abbadani gyékényszőnyeg	10 dinár
Másoláshoz a papír	90 dinár
A könyvtáros fizetése	48 dinár
Víz	12 dinár
Szolgák	15 dinár
Papír, tinta és toll	12 dinár
Függönyjavítás	1 dinár
A könyvek restaurálása és a hiányok pótlása	12 dinár
Nemezfüggöny téltre	5 dinár
Szőnyegek téltre	4 dinár ¹³

Szembetűnően magas a könyvtáros fizetése, amely komoly társadalmi megbecsülésre enged következtetni. Igaz, hogy nemcsak könyvtárosok voltak, hanem tudósok, filozófusok, költők, történetírók, orvosok, csillagászok stb. Az összeg értékét kitűnően lehet érzékeltetni azon a tényen, hogy akkoriban egy adófizető lakos évi adója 1-2 dinárra rúgott.

A korszak első kiemelkedő könyvtára Harun al-Rashid fiáé, al-Mamun (813—833) bagdadi kalifáé volt. Ő is, akár apja, a tanulás, a tudományok és a művészetek bőkezű mecénása volt. Mindketten tudósok, művészek társaságát élvezték, s szorgalmazták jelenlétüket udvarukban.

Al-Mamun átlagon felüli szellemi képességekkel bírt, érdekelte a tudomány minden területe. Obszervatóriumában kísérletezett, írt és tanulmányozta a társtudományokat. Egyszerre hitt az asztrológiában és az asztronómiában, valódi tudományos munkát azonban csak Yahia irányítása alatt végzett. A másik tudós, aki mellette dolgozott, al-Khwarizmi volt, hosszú ideig tartózkodott a kalifa könyvtárában, míg — ura parancsára — el nem készítette az algebraéről szóló művét és naptárát.¹⁴

Az efféle munka, mint al-Khwarizmié, gazdag „szakirodalom” meglétét kívánja meg a könyvtárban. Valóban nagyon sok idegenből arabra fordított munka volt a gyűjteményben, s közvetve bizonyíthatóan a csillagászati tárgyakban is. A muszlim asztrológiának ezidőben legkimagaslóbb eredménye a híres „Ellenőrző tábla”, amelyet (a lefordított) Almagest állításainak gyakorlati igazolása során készítettek.¹⁵

Al-Mamun, a mecénás nem szabta meg, mit gyűjtsenek, rendezzenek el, így az irodalom terén is legalább olyan színvonalú kutatást végeztek, mint a tudományok terén. Rengeteget fordítottatott perzsából és indiaiból, ennek finanszírozása hatalmas összeget emésztett fel. A kalifa érdeklődését befolyásolta három főkönyvtárosa („sahib”-ja) Salm, Said ibn Harun és Sahl. (A könyvtárban egyidőben csak ketten voltak, a harmadikuk később jött elődje helyét betölteni, de pontosan nem tudni, hármuk közül melyik kettő volt előbb, melyikük ment el vagy érkezett újonnan).¹⁶

A perzsa származású Sahl a legismertebb, s valószínű, hogy annak az al-Fadlnak a fia, aki már Harun al-Rashid könyvtárában fordított perzsa műveket. Sahl fordíthatta al-Mamun perzsa gyűjteményének a többségét. Ünnepezték elegáns stílusáért, tudásáért és a könyvek ismeretéért.¹⁷ Hasonló lelkesedéssel nyúlt az indiai és a görög mesékhez Salm. Történt egyszer, hogy al-Mamunnak megjelent Aristotelés, s ennek a vízióknak köszönhette Salm, hogy az örmény Leo császárnál járt a megbízással, hogy onnan minél több görög művet hozzon magával. A könyvek többségükben filozófiai, geometriai, aritmetikai, zenei, mechanikai és orvosi témájúak voltak.¹⁸ Harmadikukról Said ibn Harunról csak annyi ismeretes, hogy jó szónok volt és tanulmányainak gyűjteményén dolgozott.¹⁹

¹³ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55.sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. 3. sz. (1929). 232 233. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSICK, W. HEFFENING[et al.]. Leiden Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. ú 1927. 1124.

¹⁴¹⁵ *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. MACKENSEN = Library quarterly. 2. sz. (1932). 282 283.

A kalifa udvarát, mint a bagdadi „akadémiát” vagy „egyetemet” szokták emlegetni — joggal az ott zajló pezsgő, virágzó szellemi élet után, s méreteiben mint ilyen úttörőnek mondható, mivel utána kezdtek jobban elszaporodni a különböző szekták, vallási (politikai) irányzatot képviselő egyetemek, akadémiák.

A könyvtár állományának többféle gyarapítási módja volt. Örökség vagy zsákmány képezhetette egy új gyűjtemény magját, mint pl. az omajjad kalifa, Kalid ibn Yazid könyvtárának gerince Omar b. Abdul Aziz kalifáé lehetett.²⁰ A nagy (udvari, királyi, magán-) könyvtárak általában egy korábban már kiépített, meglévő gyűjtemény maradványaira épültek. A másik gyarapítási eljárás az ügynökhálózat kiépítése volt. Azok, akik képesek voltak könyvtárat létrehozni, gondozni, természetesen igekeztek gyarapítani, növelni az állomány nagyságát, értékét. Akárcsak II. Hakam (961—976), a híres omajjad kalifa, messzelátó uralkodó, s elsőrangú tudós volt. Könyvgyűjtő szenvedélye olyan nagy volt, hogy erre még az állam jövedelme sem volt elegendő. Hispánia, Szíria, Egyiptom városaiban, valamint Bagdadban, Khorasanban ügynököket nevezett ki, régi vagy új, ritka és értékes könyvek gyűjtésére. Amikor Abul Faraj Ispahani (†967) befejezte „Kitabul Aghani” (Dalok Könyve) nevű hatalmas költői és prózai gyűjteményét, az ügynök megkérdezte a kalifát, hogy beiktathatja-e azt a könyvet a könyvtárba, mielőtt az az országban közkézen forogna. A könyv így négyezer rúpiába került, s ez volt a már meglévő gyűjtemény Hakam irányítása alatti első darabja.²¹

Az ügynökök vagy személyes kapcsolatot tartottak fenn a szerzőkkel, vagy a könyvesboltokból szereztek be a könyveket, majd eljuttatták megbízójuknak. A beszerzés harmadik módja az előbb említett kis könyvüzletek voltak, amelyek rendszerint a mecsetek szomszédságában sorakoztak, sűrűn egymás mellett. A könyveket árusításkor állványokra rakták ki, hátukon címkével megkönnyítve a keresést, a böngészést. A címkéket vagy maguk az eladók, vagy segédek ragasztották fel.²² Minden nagyobb városban volt könyvesbolt (üzlet), fontossága nem csupán abból állt, hogy a könyvesere lebonyolításának helyszíne volt, hanem a tudósok (ügynökök) és a diákok találkozóhelye is, ahol megvitaták, egyeztettek azok (eszmei és csere-) értékét. Az ügynöki hivatást tudósok (csillagászok, filozófusok, matematikusok, kémikusok, fizikusok, orvosok stb.), költők és irodalmárok látták el.

Borsos ára volt egy-egy könyvnek. Néhány példa: al-Tabari egy történeti művének a másolata tíz dínárba, al-Khalil „Kitab al-Ain” szótára ötven dínárba, Arisztotelész Aecrosisához Afrodissai Sándor által írt magyarázat fordítása száz dínárba került és al-Hakam (córdobai kalifa) ezer dínárt fizetett a szerzőnek az óriási költői és prózai gyűjteményért, a Kitab al-Aghaniért.²³

A gyűjtés negyedik útja a másolás volt. Erre a munkára többnyire a nagykönyvtárak voltak alkalmasak, elkülönített helyiségben nagy számú (képzett) gyakorlott másoló dolgozott. Különböző módszerrel dolgoztak. Olykor a másolók saját munkájukat másolták, máskor diktálás után írtak; egyszerre készült el az eredeti mű és annak másolata. Az intézménynek ez a szolgáltatása a fenntartását is fedezte. A tripoliszi könyvtárban 180 írnot foglalkoztattak, közülük 30 éjjel-nappal írt, ugyanúgy a kairói és sirázi könyvtárban. Ezt a módszert használták az udvari vagy magánkönyvtárakban, mint pl. al-Aziz kalifa Kairóban, al-Hakam Córdobában, a történész al-Waqidi (†823), a spanyol tudós Abu Mutrif és mások.²⁴

A könyvtár másik bevételi forrást jelentő szolgáltatása és a szerzeményezés ötödik lehetősége a fordítás volt. A muszlimok a kezükbe kerülő minden idegen nyelvű könyvet — ha csak tehették — átültették arabra. Legendás volt az al-Mamun-korabeli bagdadi fordító-iskola, ahol talán akkor a legnevesebb fordító, Hunain ibn Ishaq (809—877) is dolgozott. Fordításaiért annyi aranyat kapott, amennyit a lefordított könyvek súlya nyomott. Munkáinak eredeti nyelve perzsa, szanszkrit, szír, kopt és

²⁰ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 30—31.

²¹ Uo. 20.

²² Uo. 26.

²³ *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. — 3. sz. (1929). 214.

²⁴ Uo. 231.

görög volt. A kalifa tisztelete és elismerése jeléül kinevezte irodalmi akadémiaja ellenőrévé/igazgatójává.²⁵

Munkásságuk a muszlim nép szellemi élénkítésén túl, lendítő erő is volt az új szak-, résztudományok megalapozásában és továbbfejlesztésében. Ösztönzően hatott természetesen a munkák magas jutalma. Számátalan művet állítottak össze és tettek közzé a legkülönbözőbb tudományágakból (aritmetika, földrajz, filozófia, csillagászat, meteorológia, optika, mechanika, orvostudomány stb.).²⁶ A könyvtárnak e két szolgáltatása a korabeli helyzetet elemezve, kifejezetten kiadói tevékenységre utal.

Az íróeszközök kapcsán már szóba került a papír-, a pergamen és a papirusz. A három közül az első kettő volt kedveltebb; a papír azért, mert igen praktikus, a pergamen azért, mert „súlyt”, „méltóságot”, gazdagságot, „ünnepélyességet”, adott a rajtafogaltaknak.

Sokáig két kéziratforma versengett egymással: az egyik az ősbib, a tekercs-lap-forma, a másik, a fiatalabb, a könyv-kódex-forma. Az iszlám történetében Mohamed fellépésével vált fontossá, követve a zsidó, ill. keresztény vallás példáját. A Tóra jellegzetes formájába öntötte Zaid b. Thabit nagy munkáját, az iszlám Szent Könyvét, a Koránt, melyet pergamentre írt. A könyvnek, az írásnak valóságos kultuszáról lehet beszélni, a kortársak fennmaradt leírásaiból — sajnos — nem derül ki a szavak többértelműsége miatt, hogy mire íródott a szóban forgó mű, s milyen alakot vett fel a fenti kettő közül. Néhány vallási csoportot (szektát) a „Szentírás embereinek” vagy a „Könyv-embereknek” (ahl al-kitab) hívták.²⁷

A kódex alakja ismert volt az arabok körében, még az iszlám előtti időkből. Az etiópiaiak „mushaf/mashaf”-nak nevezték. A bőr (esetleg papirusz-) lapokat fából készült borító („lauhani”, „gaffatani”) fogta közre. A könyv („kitab”) a korszak elején csupán „írásfelét”, „jegyzeteket”, „listát”, vagy „leveleket” jelentett.²⁸ Az abbaszidák alatt tovább növekedett a könyv szerepe, jelentősége, ugyanis az iszlám társadalom általános célja a Korán ismereteit kibővíteni, magyarázni. A kormányzat sajátos vonása, hogy a hatalom törvényesítésére vonatkozó kérdései kapcsolódnak az adminisztráció problémáihoz elméleti (jogi) megközelítésben. Az arab tudomány kérdései összefüggnek a teológiával („hadith”, „figh”), történelemmel, filológiával, orvostudománnyal, kémiával stb.²⁹

A három írásra alkalmas anyag közül — egyelőre — a pergamen volt a legáltalánosabb. Két kéziratforma létezett: a tekercs-lap és a kódex-könyv. A papírusszal és a papírral a tekercs esetében óvatosabban kellett bánni, mint a pergamennel, könnyen tört, szakadt, repedezett. A könyvforma ezt a rongálódási lehetőséget csökkentette a két fedőlappal (bár itt-ott a tekercset tokban tárolták). Hosszabb műveknél célszerűbb volt a könyvalakot felvenni. Egy pergamen kódex 15—20, nem egy esetben 30 tekercs anyagát is képes volt felölelni. A lapok mindkét oldalára írhattak, egy-egy keresett szövegrészt könnyebben megtalálhattak, mint egy súlyos és nehezen kezelhető (pergamen) tekercsben. A papír

²⁵ *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 22.

²⁶ *Egyetemes könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szombathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 42. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 23.

²⁷ *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/R. S. Mackensen = Merican journal of semitic languages and literatures. — 52. sz. (1935—36). 248. — *Könyvtartan a tanítóképző intézet I. évfolyama számára: (Népművelő-könyvtár szak)*/SALLAI István, SEBASTYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény rendszerezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

²⁸ *Mediaval arabic bookmaking and its relation to early chemistry and pharmacology*/Martin Levey. — Philadelphia: The American Philosophical Society, 1962. — 5. 5. köt., Kiraa—Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1980. 207. — *Könyvtartan a tanítóképző intézet I. évfolyam számára: (Népművelő-könyvtár szak)*/SALLAI István, SEBASTYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény szervezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

²⁹ *Encyklopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa—Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van DONZEL, B. LEWIS [et al.], 1980. 207.

könnyeb és olcsóbb volt minden szempontból. Egy 600 oldalas kötethez egy egész juhnyáját fel kellett áldozni, 3000 bőrre volt szükség. A hártlyák előállítására is hosszú időt vett igénybe.³⁰

A kódex-könyv formája, melynek gyökerei kopt mintákhoz vezettek, eltért néhány apróságban az európaiaktól. A lapozás, számozás, írás, olvasás „hátról”, kezdődött. Egy lapszám a nyitott könyvlapok mindkét szárnyának szembenéző oldalát együtt jelölte. A néhány könyvforma változat letisztult megoldásában a hátsó borítóhoz egy ötszög alakú fül csatlakozott, amely egy egyenlő szárú háromszögben végződött. A háromszögszerű fül „befogója” alatti rész hossza megegyezett a borító hosszával, szélessége pedig a könyv gerincének vastagságával. A „szarak” azt a részt fogták közre, amelyet ráhajtottak a könyv első lapjára, az elős borító alá vagy fölé. Ez a megoldás védte a könyv lapjait és széleit a portól, a szennyeződéstől, a sérüléstől.³¹

A könyvkötés, mint művészet, a könyvművészet része bonyolultabb formái, alaki lehetőségeket is felkínált. A legjellegzetesebb változat az egykori kopt szokást követi: a hátsó borító két szabad éléhez kapcsolódott további két fül, hajtóka. Ezáltal a bőr nemcsak szélében, hanem hosszában is körülfogta a lapokat/kódexet, felvéve a dobozra emlékeztető külsőt. Olykor valóban dobozba rakták a lapokat, rögzítették s készen volt a kötés.³² A borítót fából ill. bőrrel bevont fából állították össze.

A borítást gazdagon díszítették a fedőlapon és a hajtóka mindkét oldalán. Ötletes, változatos minták kiképzését tették lehetővé a különböző présminták, amelyek alapelemei geometrikusak (gyűrű, négyszög, rombusz, csillag, levél, virág, szív, kocka stb.) – ezeknek a legkülönbözőbb kombinációi legalább 240 féle sajtóformát felteltek. Szélesítette a paletta választékát, hogy pl. a kedvelt „sodrott zsinór” mintát körkörösén, háromszögben, négyszögben, hatszögben és nyolcszögben rendezték el.³³

A könyvdíszítés érdekes, izgalmas kérdéseket vetettek fel, hiszen az iszlám egyház ellenezte a földi valóság megjelenítését, méltatlannak tartva azt a Szent Könyvhöz. (Az ortodox irányzat szembeszállt a Korán bármilyen eszközzel történő díszítésével.) A muszlim művészek ragyogóan áthidalták ezt a problémát, hangsúlyozva a betűk szép vonalát, ill. néhány diakritikus jel kiemelésével.³⁴

A dekorálás kezdetei a 7. század végére, a 8. század elejére nyúlnak vissza. Csak a 8. században mutatkoztak az első előrelépések. A szúrák kezdő sorait – fejezetcímként rubinvörös tintával kezdték írni. A fejezetek végén később már helyet hagytak ki az utólag odafestendő rácszatnak, csomóknak, vagy körkörös formáknak, félköröknek.³⁵ A szúrák befejező díszítéseit azután a következő szúrák első formuláival kombinálták. Pontosabban jelölték a szúrák felosztását. A gondosan díszített kódexekben többnyire négyszögű mezőbe írták a címfejet, arabeszk indákkal, levelekkel körülveve. A csúcsos inda néha átment medalion alakzatba.³⁶ A 8. századi Korán-leveleken a stilizált, geometrikus formák a lapszélre kiugró leveles/indás medalionok mellett derékszögű ornamentikák is előfordultak. A szövegek sötétbarna tintával írt kúfi betűktől álltak, a diakritikus jeleket pirossal és sárgával vagy csak pirossal festették. Egy-egy példány befejező írásjeleit arannyal húzták ki. Volt eset arra is, hogy a címfejet arany alapha fehér kúfival rótták.³⁷

A díszítőművészetben elsősorban kopt, perzsa és zsidó hatás érvényesült. Az első kettő a színvilágot határozta meg, a harmadik a színeket megkoronázó aranyozást (krizográfiát) hozta magával. A kéziratok főbb színei: piros, sárga, zöld. Az iráni (perzsa) művészek kifinomult festészeti hagyományai nem tűrték az iszlám egyház megszorításait, így főleg világi kéziratokban bőségesen szerepeltek ember- és állatábrázolások.³⁸

³⁰ *Minerva nagy képes enciklopédia*/[szerk. biz. vez. KÖPECZI Béla. Bp.: Minerva, 4. köt. Település. Városiasodás]/[szerk. KOMLOS Gyula]. *Az emberi kommunikáció*/[szerk. Terestyéni Tamás]. 1975. 380.

³¹ *Encyclopaedia of Islam*. New ed. Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa-Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. 1980. 207–208.

³² *Early islamic bookbindings and their coptic relations*/Thomas C. Petersen = *Ars Orientalis*. 4. sz. (1954). 42–44.

³³ Uo. 46–47.

³⁴ *The illuminated book: Its history and production*/David Diringer. New York: [Philosophical Library], [1955]. 205–206.

³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ 207/217

Az illuminációhoz szorosan kötődött a kalligráfia (szépírás) a muszlim világban. Nem csoda, hogy ez a művészeti ág ebben a kultúrában lett otthonra, hiszen az arab betűk-nyújtotta variálási, stilizálási lehetősége kitűnő táptalaj volt. Ebben a korban a betűket a Kúfa városáról elnevezett kúfival írták. A szakértők nyolc kúfi írásfajtát különböztetnek meg: 1. primitív vagy egyszerű kúfi, 2. csúcsos kiképzésű kúfi, 3. leveles kúfi, 4. virágos kúfi, 5. fonott vagy csavart kúfi, 6. szegélyező kúfi, 7. építészeti kúfi, 8. szögletes kúfi. A nyolc típust még további két csoportra osztják: a virágos és a leveles kúfira.³⁹ A kalligráfiának a Korán-másolatok készítésében volt komoly szerepe.

A könyvek elhelyezésében, nyilvántartásában meghatározott rendszer uralkodott. A könyvtár sok boltíves helyiségből állt, mint al-Azizé 40, a sirazi 360 szobából. Egy szoba egy tárgykör könyveit fogadta be. A könyveket ládákban, de inkább szekrényekben tárolták. A polcokon feltüntették a tárgyszavakat. Egy-egy szekrény a fal mentén húzódtott végig, nagyságra körülbelül három méter széles és embermagasságú volt. A szekrény tetejéről leengedhető redőnnel zárták el a könyveket. Így megőrizhették a gazdag és gyönyörű kötéseket a portól és a fakító napfénytől. Hátránya az volt, hogy a szellőztetés elmaradása miatt férgek lepték el a könyveket. A faragott, festett szekrények legalább olyan dekoratívak voltak, mint a könyvek⁴⁰

A könyvek muszlim szokás szerint nem álltak, hanem feküdtek a polcokon. A hátoldalon tüntették fel a címet és a szerző nevét. Egy-egy rakás betetőzője a Korán volt, alatta pedig szigorú sorrendben következett a hagyományt tartalmazó könyv, a jogtudományi, a lexikális, a nyelvtani, a költészeti és más ún. „műveltségi” munkák (pl. a történelem)⁴¹ Azaz, az egy szobában levő művek az adott tárgykört a lehető legnagyobb teljességgel, több szempontból tárták fel.

Minden szoba ajtaján ott függött egy lista, amelyen a helyiségben található könyvek szerepeltek útbaigazításul. A nyilvántartásra (amelyen észrevehető az alexandriai minta) kétféle katalógust használtak: egy betűrendeset és egy tárgyszavasat. A katalógust könyvekbe, ill. füzetekbe vezették. tartalmazták a könyv címét, a szerző nevét, a szerző apjának a nevét, az író születési és halálozási évét, az író rövid életrajzát és a kéziratok méreteit. (Egyes források úgy adnak információt a könyvtár nagyságáról, mint II. Hakam cordobai kalifáéről, hogy a négyszázazres gyűjtemény verseskötetei 808 oldalnyi helyet tettek ki a katalóguskönyvben.) Egy nagykönyvtár általában többkötetes katalógussal rendelkezett, amelyet az olvasók is fegathattak.⁴²

A korszak könyv- és könyvtárkultúrájának első nagy összegző munkája a Fihrist. Egy bagdadi könyvkereskedő, Ibn al-Nadim 987–988-ban állította össze tízkötetes bibliográfiáját, a Fihristet, páratlan pontossággal a katalógusok mintájára. A köteteket a következő témák szerint osztotta tíz

³⁹ *The origin and early development of floriated Kufic*/Adolf Grohmann = *Ars Orientalis*. — 2. sz. (1957). 183.

⁴⁰ *The libraries of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto = *Islamic culture*. — 3. sz. (1929). 228–229. — *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). 24. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedamischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

⁴¹ *Jelentés az MTA Könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten*/GOLZIZHER Ignác. — Bp.: Eggenberger, 1874. 11. *Enzyklopaedie des Islam: geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker* /M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz, 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

⁴² *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). — 26. — *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. Houtsma, A. J. Wensnick, W. Heffening [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. ú 1927. — 1124.

részre: Korán, nyelvtan, történelem, szépirodalom, költészet, skolasztikus filozófia, jog, filozófia és hittudomány, legendák és fabulák, szekták és hitvallások, és az utolsóban a kémiai műveit sorolta fel.⁴³

Ibn-al-Nadim Fihristéből ismeretes az is, hogy a könyvekben az író neve után állt az, hogy „...másolta” vagy „... al-Mamunnak fordította a Bölcsesség Házában”. Ugyanilyen értelme van pl. Ibn Ishaq által írt/másolt könyv bevezető első sorának: „Egy azok közül a másolatok közül, amelyeket Abd Allah-al-Mamun, az igazhitűek vezére rendelt. Ilyen és hasonló kifejezések, ill. mások visszaemlékezései utalnak ex librisekre, pl. al-Mamun gyűjteményein ott állt pecsétjének nyoma, vagy olyan célzások, mint a fentiek jelezték, hogy az a bizonyos könyv kinek a birtokában van.”⁴⁴

Megoldották a tudományok, ismeretek osztályozásának alapvető kérdéseit. Az első enciklopédista, al-Khawarizmi már egy olyan szisztemát dolgozott ki, amely a mai arab könyvosztályozás alapja. Saját hivatali adminisztrációjához írta zsebkönyvét, a „Nafatih al-ulum”-ot. Praktikusan az „arab” tudományokra fektette a hangsúlyt. Felosztásának két fő része a „vallásjog tudománya” és az „idegen tudományok”. A szakok címe utal a tárgy arab eredetére, akár vallásos, akár nem: 1. jogtudomány, Korán-magyarázatok (Tafsir) és hagyományok (Hadith), 2. teológia (Kalam), 3. nyelvtan (Nahw), 4. írói művészet (Kitaba), 5. költészet (Shir), 6. történelem (Akhbar). Khwarzimi Arisztotelészhez hasonlóan az „Elméleti tudományok” (fizika, orvostudomány, meteorológia, ásványtan, botanika, zoológia, kémia, matematika) és a „Gyakorlati tudományok” (etika, közgazdaságtan, politika) felosztását végezte el.⁴⁵

A vallásos tudományok rendszerezését alaposabban készítették el. Kiemelkedő Ghazzali „Ihya” című műve e szakot négyfelé bontotta: 1. Usul (Alapelvek) részei pedig a Korán, a Szunna (Hadith), Ijua (Követelmény) és Athar al-Sahaba, 2. Furu (Származtatott tudományok) részei a Figh és az Ahwal algalb, 3. Muqadimat (nyelv, nyelvtan, írás stb.), 4. Mutammimat. A Kalam (teológia) teljesen kimaradt, a nyelvészet megmaradt vallásos tárgynak a negyedik osztályban az első két osztály variációjaként. Azelőtt csak két osztály volt: Usul és Furu (eredeti és származtatott tudományok). Az Usult alkotja a Tawhid (Isten egysége) vagy a Kalam, a Tafsir és Akhbar vagy a Hadith; a Furut pedig a Fiqh különböző ágai, vallási etikái.⁴⁶

Nem volt könnyű a könyvek osztályozására megfelelő sémát találni. Az irodalom láthatóan kimaradt, mivel nem tekintették külön tárgynak, mert már az oktatásban, a tanulásnál felaprózódott nyelvtanra, költészetre stb., nem jelent meg egyetlenegy egységben. A történelem feltűnt Khwarizmi felosztásában, de az az iszlám művészettörténetét jelentette. Nagyon sok időszzerű könyv volt forgalomban, többségük az irodalom szakjába sorolható. A történelmi munkáknak részletesebb szakra volt szükségük. Az arab írásanyag természetét fogva három részre tagolódná: vallásra, irodalomra és filozófiai tudományokra. A filozófusok nem ezt az elvet követték, kivéve Khwarizmit, akinél az első két osztály nem vallásos jellegű, a többi négy az irodalmi jellegű műveké.

(A vallás feltérképezése még bonyolultabb. A dolgozatnak nem feladata, hogy mélyebb rendszertani kérdésekbe merüljön, s egyébként is nehézségekbe ütközik európai szemmel való követésük, értelmezésük. Khwarizmi és Ghazzali rendszere illusztrálásként áll itt.)

Mit is köszönhet Európa az arab/islám kultúrának? Nehéz néhány mondatban megfogalmazni, mert ez is megérdemelne legalább akkora terjedelmet, mint ez az írás. A kérdéstről a könyvek, a fordítás és a tudományos munkák sorával már esett szó. Továbbá az értelmén alapuló hit erősítésének szemléletével az iszlám olyan gondolkodásmódbeli változást kényszerített ki a keresztény világból, amely azt vallja, hogy a „filozófia a teológia szolgálólánya” már magyarázza a Bibliát, ill. a hitet az írástudatlan tömegeknek, valamint szeretné meggyőzni ellenfelét igazáról. De a kereszténység ilyen előrelépést csak úgy tudott megtenni, hogy az ókori kultúra eredményeit kezdetben eltékozolt emlékeit — a muszlimok révén

⁴³ *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55. sz. (1981). 124. *Encyklopaedia of Islam*. New ed. — Leiden: E. J. Brill 1. köt., A-B/[szerk.] H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal [et al.]. 1960. 1197.

⁴⁴ *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. Mackensen = Library quarterly. — 2. sz. (1932). 284.

⁴⁵⁴⁶ *The classification of arabic books*/G. R. Tibbets = Library quarterly. — 29. sz. (1959). 174—198.

visszanyerve megfelelő bázist teremthetett magának. A humanizmusnak és a természettudományok fejlődésének kerékkötője lett később a skolasztika dogmatikus sallangjaival. A reneszánsz szabad utat engedett az új törekvéseknek.

Végül egy pár szó a technikai-gyakorlati eszközökről, így csak érintőlegesen említve pl. a csillagászati, a geometriai, az optikai és orvosi eljárásokat, eszközöket. A táblanyomatok és a papír használata olyan előrelépést jelenthetett a Gutenberg-világ felé, hogy azt valódi nagyságában felmérni szinte lehetetlen.

FABÓ EDIT

Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben. 1979 őszén a lengyelországi Boroszlóban (Wroclaw) kutattam, és a többi közt sikerült egy ismeretlen Balassi-nyomra akadnom. Ennek lelőhelye Hans von Braun emlékkönyve, *album amicorum* lett volna, amelyben egy 1945 előtti német katalógus szerint Balassi Bálint sajátkezü bejegyzése maradt fenn. Mivel a boroszlói városi és egyetemi könyvtárban az albumot nem találták, azt kellett hinnünk, hogy az (sok más kézírral együtt) elpusztult a háború utolsó hónapjaiban. Amit azért a korábbi leírás alapján tudni, vagy sejteni lehetett a Hans von Braun-féle emlékkönyvről, megírtam egy kisebb dolgozatban az *Irodalomtörténeti Közlemények* számára.¹ De a kutatót néha örvendetes meglepetések is érik: amikor 1987 tavaszán újra Boroszlóban jártam, az azóta elkészült új album-katalógusban váratlanul rábukkantam a keresett kéziratra. Az alábbiakban azt mikrofilm alapján ismertetem, amelynek felhasználásáért külön köszönetet szeretnék mondani a boroszlói Biblioteka Uniwersytecka kézirattárának.

Hans von Braun albuma (jelzete: Acc. 1969/kn. 154)

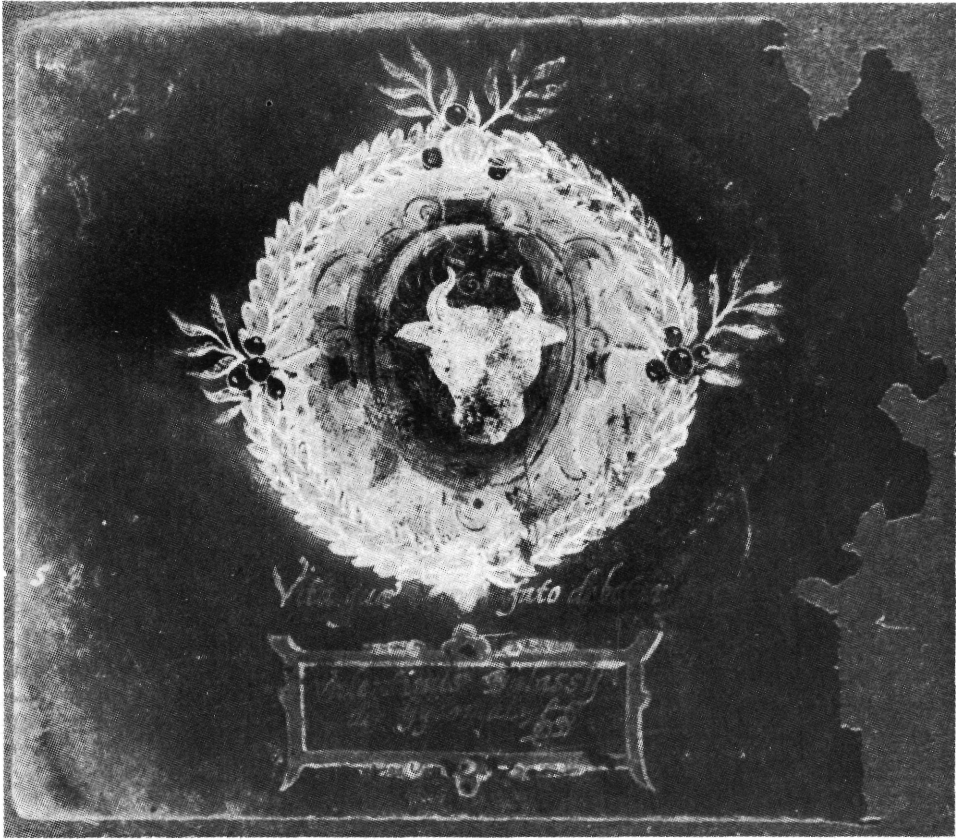
16×14 cm méretű kézirat, feltételezhető kötéstáblája ma már hiányzik. Az emlékkönyv lapjait is alaposan megviselte a második világháború alatti és utáni hosszas hányódás többségük elrongyolódott, szétszakadozott, egyes rajzok és bejegyzések szinte az olvashatatlanságig megfakultak, s nem csoda, hogy 1987 elején már az album sürgős konzerválásra szorult. A 143 számozott lapon főleg az 1573(?)–1610 közötti időszakból találunk címermásolatokat és tövid, mottószerű bejegyzéseket (ekkor volt az album Hans von Braun tulajdonában), de utána még előfordult, hogy egyszer-egyszer használták, amiről egy 1663-as (fol.143), valamint egy egy még későbbi, 1745-ös (fol.115) bejegyzés tanúskodik.

Magáról az eredeti tulajdonosról elég keveset tudunk; voltaképpen Dr. Ernst Vogler, a gyűjteményt elsőnek katalogizáló tudós feltételezései ma is helytállónak látszanak. Ezek szerint von Braun császári szolgálatban álló, magas pozíciót elért diplomata vagy katonatiszt lehetett, aki sokfelé megfordult, így Bécsen és Prágán kívül járt Velencében, Magyarországon és (tegyük még hozzá) Németalföldön is. Elképzelhető, hogy azonos volt azzal a „Johannes Georgius Praun”-nal, aki 1576 áprilisában iratkozott be a bécsi egyetemre, s akit az anyakönyv bécsi születésű osztráknak mond.² Jóllehet ennek némileg ellentmond a professzorok teljes hiánya az emlékkönyvben. Másrészt viszont, bár Vogler szerint a bejegyzések 1573-tól kezdődnek, e sorok írója a legkorábbi (jelenleg olvasható) bejegyzést 1578-ból találta, amikor Hans von Braun (ha járt is korábban oda 1–2 évig) már elhagyhatta az egyetemet. Az sem elhanyagolható tényező, hogy az emlékkönyv jellege hangsúlyozottan „nemesi”, vagyis az inkább mottókkal ellátott *Wappenbuch*, mintsem a protestáns humanista-peregrinusok által használt idézetek- és jókívánásokkal bővített *album amicorum*.

Az ifjú Hans von Braun első diplomáciai megbízatásai közé tartozhatott egy külföldi út, amit vagy az 1577-ben németalföldi kormányzóvá választott Mátyás Habsburg-főherceg, avagy az 1578 folyamán a németalföldi rendekkel és az angol közvetítőekkel tárgyaló Otto Schwartzberg gróf kíséretében tett meg.

¹ *ItK.* 1981.4.421.

² *Die Matrikel der Universität Wien*, III. Band, 1518/II (1579)I. Graz Köln, 1959. 169.

Ezt az utóbbi lehetőséget több olyan beírás valószínűsíti, ami németalföldi jelenlétre vall, így például Egmond gróf bejegyzése, évszámmal, 1578-ból (fol. 110), továbbá Nevers herceg és Croy, Aerschot hercegének dátum nélküli címere és bejegyzései (fol. 74 és 76) és Francis Walsinghamnek Nevers herceget megelőző címeres bejegyzése (fol. 72). Walsingham (1536—1590) I. Erzsébet „belügyminisztere” és titkosszolgálatának vezetője több ízben járt külföldön, hosszú ideig francia nagykövetségként is működött, mégis — noha befestett címere és aláírt mottója, az „Auspicanti Deo” alatt nincsen évszám — szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Hans von Braun emlékkönyvben található bejegyzése németalföldi diplomáciai küldetése idejéből, vagyis 1578-ból származik. Walsingham, életrajzírója szerint nem csupán a németalföldi rendekkel és ausztriai Don Juannal, a spanyol uralkodó által kijelölt korábbi kormányzóval tárgyalt, hanem több ízben találkozott Schwartzemberg gróffal, Louvain/Löwenben és másutt.³ Nem kétséges, hogy Hans von Braun is ebben az időben és valahol Németalföldön ismerkedett meg ezzel a rendkívül befolyásos angol államférfival.

Későbbi karrierje során Hans von Braun több ízben találkozott magyarokkal és legalább egyszer bizonyíthatóan járt Magyarországon is. Albumának számunkra külön érdekessége, hogy három magyar

³ Conyyears Read, *Mr Secretary Walsingham and the policy of Queen Elizabeth*, Vol. I. Oxford, 1925, 411.

katonatisztól, illetve politikustól találunk benne címert és/vagy bejegyzést. Ezek mindhárman a kor kiemelkedő személyiségei közé tartoznak: Balassi Bálint, Pálffy Miklós és Illésházi István. Az meg külön szerencsés véletlen, hogy az albumot ért károsodás ellenére mindhárójuk neve és mottója jól olvasható.

Gyarmati Balassi Bálint 1580 után írt be Hans von Braun albumába, alighanem 1581-ben, tehát még egri katonáskodása idején. Nem mernék határozottan állítani, hogy ő rajzolta volna be a fol.18-on látható bölényfejes Balassi-címert, amelynek feje fölül ugyan hiányzik a hatágú arany csillag, viszont babérkoszorúval van körülveve, de az biztosra vehető, hogy ha nem is ő rajzolta be, ő adott instrukciókat Hans von Braun címerfestőjének. A babérkoszorú alatt a költőnek (egy másik emlékkönyvi bejegyzésből már ismert és úgy látszik szokványosan alkalmazott) latin mottója⁴ olvasható, pontosabban annak csak az első fele vehető ki jól: „Vita quae fato debetur. . .” de halványan még látszik a „patriae” szó, hogy aztán a feltételezett „saluti solvatur” alighanem az albumlap leszakadásával tűnjön el véglegesen. A mottó alatt, téglalap alakú keretbe fogva, jól kirajzolt betűkkel a „Valentinus Balassy/ de Gyarmath DBG” olvasható. Az időpontot illetően a lap balszélén található három számjegy nyújt fogózt, itt „581” áll, bár az utolsó számjegy esetleg másnak is olvasható.⁵ Helyet sajnos Balassi nem ad meg, s az a bejegyzés szövegmegnyezetéből sem állapítható meg.

A Balassi után beíró két magyar közül Pálffy Miklóssal, a „győri hőssel”, Vöröskő urával és újvári, majd dunáninneni főkapitánnyal 1589-ben találkozott Hans von Braun. Pálffy címere szinte teljesen elmosódott, de mottója („Dominus adiutor meus”) a címer alatt azért jól kivehető (fol.104). A bejegyzés helye itt sem tisztázható, hiszen 1589 során Pálffy sokfelé utazgatott. Vöröskő és Komárom mellett megfordult Bécsben is, ahol május 8-án fölvették az alsó-ausztriai főrendek közé.⁶ (felesége az augsburgi Fugger-családból származó Fugger-lány volt) majd fölkereste még Augsburgot és alighanem kétszer is járt Prágában. Amennyiben Hans von Braun továbbra is Mátyás főherceg kíséretébe tartozott, a legvalószínűbb, hogy Bécsben akadt össze Pálffyval, s itt kérte meg, hogy írjon be emlékkönyvébe.

A harmadik neves magyar, akit Hans von Braun megtisztelt azzal, hogy fölkererte, írjon be albumába, Illésházi István volt. Gazdag észak-magyarországi földbirtokosból felségárulási pere miatt bujdosóvá kényszerült főúr, később Bocskai-párti diplomata, 1608 szeptemberétől 1609 májusában bekövetkezett haláláig Magyarország nádora. Az ő bejegyzését az album középetáján találjuk (fol.96), a lap tetejével kezdődően: „1608. Die. 7. Junij in Comarom. St(eph)anus Ileshazi m.p.” Kissé lejjebb latin mottóját olvashatjuk, amely csak két szóban tér el a Pálffytól: „D(omi)nus adiutor et protector meus”. Lehetséges, hogy eredetileg a második 1608-as pozsonyi országgyűlésen nádori méltóságra emelt Illésházi címere is szerepelt von Braun emlékkönyvében; erre utal egy csak körvonalaiiban kivehető, de címerpajzsának is vélhető folt az erősen szakadozott lap középetáján. A már idős magyar államférfi két országgyűlés között fordult meg Komáromban, ahol Hans von Braunnal is találkozott; lehetséges, hogy találkoztuk összefüggött a magyar-morva-osztrák rendek Rudolf-ellenes szervezkedésével, amely végül (nem sokkal Illésházi komáromi tartózkodása után) a császárnak a magyar koronáról való lemondására és Mátyás főherceg magyar királlyá koronázására vezetett.⁷ Hogyha von Braun még ekkor is a főherceg szolgálatában állt, elképzelhető, hogy egyenesen Illésházival tárgyalni küldték ki Komáromba. Mindenesetre időrendben ez az utolsó előtti bejegyzés.⁸ amit még Hans von Braun ismerősei írtak be a császári diplomata ma Boroszlóban őrzött albumába.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

⁴ Vö. „Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében” c. közleménnyel, MKsz 1984, 1-2, 105.

⁵ Vogler 1589-et olvasott, talán azért, mert Pálffy bejegyzése teljes biztonsággal ebből az évből való.

⁶ Jedlicska Pál, *Adatok erdéli báró Pálffy Miklós... életrajza és korához*, Eger, 1897, 35.

⁷ Újváry Zsuzsánna, *„Nagy két császár birodalmi között”*, Bpest, 1984, 164.

⁸ Az utolsó dátumozott bejegyzés, egy osztrák nemesé, 1910-ből való (fol.112).

Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete. Háromszázestendős bujdosása első évében gyarapította az alább említendő kötettel gyűjteményét a hazai háromságtagadók későbbi jeles vezéralakja. Mielőtt könyvtárának ezt az egyetlen adalékát sorravennénk, ne feledkezzünk meg arról, hogy az ún. magyar bursa, a Wittenbergben tanult prédikátorok szervezetének jegyzőkönyve két ízben foglalja magába Egri Lukács nevét. Ezek az alig másfél évtizeddel a beiratkozás után született sorok egyúttal a pálya ívét jelölik, később már csak a hanyatlás, a kikényszerített megterés és a börtönbeli halál következett.

1552-ben még nem különültek el s nem kerültek végleg szembe a hazai protestáns mozgalmak árnyalatai, mikor Wittenberg egyetemét pestis riogatta, és fél esztendőre menedéke is kényszerítette. Őt Magyarországról érkezett diák után az évben utoljára ezt a bejegyzést találjuk: Lucas Agriensis 20. Junii.¹

Egerből az előző és következő években többen is tanultak ugyancsak Wittenbergben, de adataink sokkalta hiányosabbak, hogysen eldönthetnénk, vajon volt-e rokonságban valamelyikük Lukáccsal vér szerint, illetve szellemileg azok között, akik a peregrinusok szokásos útját megjárták.²

A wittenbergi diákkörnek nagyobb szerepe lehetett a lutheri és helvét ág hazai elválásában (1567), amint ezt eleddig a szakirodalom mutatja, elsősorban a Debreceni Ember Pál könyvéből rég ismeretes adalékok nyomán.³ A korábbi viták és sorozatos vitatkozások természetesen nem táruhatnak föl a röviden összegzett tételekből, amelyeknek csak rongyos és hiányos másolatához jutott Ember Pál.⁴ A bursa jegyzőkönyve azonban megőrizte a teljes szöveget, s az utolsó (16.) tézisben az Egri Lukács nevét és eretnekiségét is elsorolja, miután kimondotta a Bibliában gyökereztetett tantól való eltávolításuk vétkességét (*to pectore detestamur, quales sunt...*), a 10. pontban így fogalmazva: "... praesentes vertiginosos et pestilentissimos haereticos, quales passim in Polonia et Transylvania grassantur, ut sunt, Gregorius Pauli, Gonesius, Blandrata, Franciscus Davidis, Lucas Agriensis et reliquos, qui vel solum patrem αλωποθεον vel filium minorem patre, vel spiritum sanctum donum tantum Dei in renatis, vel creaturam, vel etiam accidens quoddam evanidum falso somniant et docent... ezeccramus et damnamus."⁵

Ez az összegzés (*summaria repetitio eorum quae de sacrosancta & individua Trinitate... disputata sunt, in breves articulos contracta*) 1568. szeptemberében történt, s a ma már sokkalta jobban ismert háttérben ott

¹ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 544. f. 2_b — ez azonban nem sajátkezű aláírás, hanem utólagosan összeállított névsor 1565-ig, amint mutatja a névsor végén e jegyzés: *Hactenus nomina ex Academiae Matriculis collecta. Anno Christi 1578.* (ugyanott, f. 3_a). Kiadta THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár...* II. 5. Eperjesi Benz (Frölich) Tamás beiratkozása ugyanott. Beiratkoztak még ez évben: Stephanus Maramarosius, Gregorius Fwztóuj ex inf. Pann: 14. Apr. Michael Szőlösi és Petrus Szigethj Maio mense (ugyanott mind).

² Az 1551. augusztus 29-én beiratkozott Georgius Agriensis vele együtt tanulhatott, mint Frölich; Miklósból kettő is volt, 1560-ban előbb, majd Nicolaus C. Agriensis szintén háromelemű névvel 1584-ben, aki máskor csak kételemű nevét írja; 1557-ben. Lukács eljövetele után iratkozott be Albertus Agriensis, 1565-ben ismét háromelemű nevet találunk: Joannes Heurotus Agriensis; a későbbi Dávid, István, Mihály szintén tartozhat a rokonságba, leszármazottak közé; Egri Ferencről kivételes adat maradt fenn: *Anno Dni 1557 ingressus est hanc Academia Franciscus Agrien. qui has pias nostras leges penit, contempsit. Neque enī noīe suū Rectorj dare, nec Preceptorib, vlla gratitudinē ostendere, neque nostra cōsuetudinē vj voluit, sed currundo degustans Witebergen Ceruisiā, (ut Canis Nilū), post paucos dies eodē vnde venerat, redijt. (ugyanott f. 4_a — Thury nál p.7; — valamennyi adat a megfelelő évről).*

³ *Historica Ecclesiae reformatae...* Ed. Fr. A. LAMPE, Utrecht 1728, pp. 257—262.

⁴ Amint írja, *ex antiquissimo manuscripto lacero jam et mutilo...* közli (p. 257), a III. tézistől; a XVI. a 261. lapon található. Vö. SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*, Halle 1941, 30—40.

⁵ THURY op. cit. 14, az eredetiben f. 35_a — itt azonban később háromszori piros tintás vonással törölte valaki Egri Lukács nevét, s az Ember Pál-féle másolat is már így készülhetett, bizonyosan a tézisek visszavonása után. — Az ilyen (utólagos) helyesbítéseket, változtatásokat általában Thury mellőzi, itt a lapszélre írott jegyzetet: *Resipiuit.* Azaz, nemcsak az 1568. évben, hanem később is figyelemmel kísérték a kint tanulók a hitviták és frontok hazai alakulását.

munkáinak a levelezések, a kassai zsinat, Beza stb.⁶ De egyúttal világos, hogy anabaptizmus ezek világosságában sem bűne Egri Lukácsnak.⁷

A szakirodalom hiányosságát szemlélteti többek között, hogy a legújabb áttekintésünk⁸ is mellőzi Melanchthon hatásának összegzésében azt, hogy kedves tanítványa volt wittenbergi éveit idején Egri Lukács, s éppen ezzel a ténnyel kapcsolódik egyetlen ránk maradt, saját kézzel írott tudósítása, amelyet immár fél százada ismerünk.⁹ Pedig éppen ebbe a legkorábbi, és alig ismert időbe illeszkedik az egyetlen darabja Egri Lukács könyvtárának. Ez nem más, mint *Divi Aurelii Augustini*¹⁰ *Hipponensis episcopi, tam in vetus quam in novum Testamentum, commentarii . . . per Ioannes Gastium . . .* (Basileae 1542, Hervagius) művének két kötete, egybekötve. Némi adalék a tulajdonos jelölése, mert nevét a supralibros így tartalmazza *L T A 1552*.¹¹ Ez egyúttal azt jelenti, hogy megemlített Egri származásnevűek közül Lukács is háromelemű névvel volt ismeretes, de a kor szokása szerint ezt igen ritkán használhatta, legalább eddig nem bukkant föl. A szúrágta, használt, de ép föliás későbbi sorsa csak vázlatosan rajzolható meg.

Szórványosan kézirásos sorok találhatóak a lapszéleken, de csupán a könnyebb tájékozódás kedvéért keletkezett kivetítések, a megjelölt helyek tartalmához képest sem egyéb utalást, sem állásfoglalást nem tartalmaznak, hanem csupán a kötet használatát bizonyítják.¹²

Egyetlen tulajdonos kezében járt még a kötet, mielőtt (ismeretlen módon) Debrecenbe került valamikor a 17. század végén. Az első kötéstabla belsején ennyi olvasható: *Sum ex libris Georgij Fab. Kevinj Past. Eccl. Büdensj empt. fl. I d 8*. Források hiányában egyéb részlet nem ismeretes Kevi Kovács György személyéről és működéséről.¹³ Valószínűleg a félrerakott könyvek közül való, s a 18. század elején az átrendezések és viszontagságok után későbbi helyére sorolt kötet is osztozott a Debrecen és a Kollégiumot ért megpróbáltatásokban, aztán a múlt századig állandóan az állomány része volt.¹⁴ Az

⁶ Nézeteinek mai összegezésére az első kísérlet KATHONA Géza tanulmányaiban történt: *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*. ItK 1971. 403–425. (Klny. Reneszánsz füzetek 12. Bp. 1971); lényegesen új adatokkal bővítette és helyesbítette áttekintését SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”*. (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574.) ItK 1984. 543–557. (Klny. Reneszánsz füzetek 71)

⁷ Szabó András következtetéseit a bursa tételei is megerősítik tehát. Fontosnak vélem továbbá azt a jól ismert tény, hogy Tridenti Zsinattal egyidejűleg dőlt el végleg a hazai protestáns egyház elszakadása a középkori (pápás) egyháztól; de az egyetemes kereszténység (az európai közegyház) kötelékeiből nem elszakadásra, hanem megtisztulásra és bibliai szellemiségre törekvő újdonsült felekezetnek a szélsőségekkel éppúgy kellett óvakodnia, ennek egyik alapkövetelménye volt a trinitástan következetes képviselése, ezt Melius köre éppoly tudatosan vállalta, mint a wittenbergi diákkör. Ezzel együtt az újabb megformálódó kép népszerűsítésére is szükség van, miként a megemlített két alaptanulmányhoz hasonló kutatásokra és összegezésekre.

⁸ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évekről 1587-ig*. Szeged 1986. *Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae* 10. p. 23.

⁹ SZINKA Ferenc (szerk.) *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár XI* (1927) 53. sz. 74–76, az eredeti: München, Bayerische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, *C/m* 10 365/73

¹⁰ Augustinus hatása közismerten igen jelentős volt a reformáció valamennyi vezéralakjára, művei a tiltott könyvek jegyzékére hamarabb fölkerültek, mint a Copernikus forradalmi munkája. Áttekintő és korszerű hazai összefoglalással e tekintetben nem rendelkezünk.

¹¹ A kötetben nem találjuk sk. bejegyzését.

¹² Pl. *Christus immolatus est et in uteri testamento sed in typo* (I.359), vagy a lapszám helyesbítése (II.493).

¹³ Nem dönthető el, hogy melyik Búdról lehet szó: talán inkább Hernádbúd, bár Tiszabúd (Büdszentmihály, ma Tiszavasvári) szintén közel esett a tiszáninneni kerülethez, és lehettek a 16/17. század fordulóján onnan való lelkészei.

¹⁴ A 17. század második feléig szokásos Liber Scholae Debrecinae tulajdonjegyzés nem található a címlevél, a lehézőtt <O X.> jelzet utalhat arra, hogy a labancok dulása táján nem volt állandó helye; a *Θ.H.O.2.L.9us és Θ.A.0.1.L.18*. 1738 előtti jelzetek, Maróthi átrendezése idején írták rá a *D.2.27*. jelzetet, mindezt az első kötéstablára és a címlevélre; a hátsó kötéstablán is található még jelzetek, amelyek a 18. század második felétől a múlt század közepe tájáig jelölték raktári helyét; az 1860 utáni átrendezések

ismételt átalakulás idején, s helyszükében a padlón máglába rakott kötetek között volt (*humi jacentes*), amelyeknek már nem volt a meglévő polcokon helyük, majd (mert több fölös példány volt a műből) ceruzával ráírták: *Vendendum*. De nem kelt el, s a két világháború között ismételtelen visszasorolták a ma is meglévő állományba.¹⁵

Amikor a kötetet vásárolta Egri T. Lukács, még maga is azok közé tartozott, akik külön fogadalom nélkül vallották az egyházi tanítás Szentháromságra érvényes téziseit. Nézetei változása közben mintha mindez elmosódott volna, ahogyan elmaradt neve középső eleme is; s a legújabb idők úttörő tanulmányainak sikerült csak körvonalazniuk egykori jelentőségét. Kikényszerített véleményváltozásához alig, de ifjú beállítottságához feltétlenül van köze ennek a lappangó kötetnek, amelyre a kegyelet mindeddig nem figyelt föl.

FEKETE USABA

A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai. Johann Samuel Klein előadása szerint 1675-ben Krakkóban jelent meg egy ilyen című evangélikus káté: „*Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger vermehret und gebessert aus d. Martin Luthers Schriften und Büchern, erstlich zu Wittenberg gedruckt im Jahr 1587, darnach aber nachgedruckt zu Brieg in Schlesien 1667, jetzt aber aufs neue übersetzt durch einen unwürdigen Pfarrherrn aus dem Zipserlande. Krakau, 1675. in 12.*”¹⁶ Amint Klein megállapítja, e káté nem egyéb, mint az ellenreformáció által célzatosan meghamisított kiadvány. E véleményét az akkor még kezén megfordult eredeti példány alapján állapította meg, s nézete annál inkább helytálló, mert hihetetlen, hogy a Szepességen ilyen káté átdolgozott formában való kiadására éppen 1675-ben került volna sor, mikor a gyászévtizedi evangélikus lelkészüldözés idején szinte az egész Szepességből külföldre voltak kénytelenek távozni az evangélikus papok. A hamisított káté a pásztor nélküli nyájak megtévesztésére való volt.

A hamisított káté mégis tett egy szolgálatot. Fenntartotta emléket a szepességi evangélikus káté 1587. évi wittenbergi és 1667. évi briegei kiadásának, mert e két kátékiadásra való hivatkozásnak hitelt kell tulajdonítanunk, ha egy hamisítvány teszi is ezt. Érdekében állott a hamisítónak, hogy a jóhiszemű olvasó megtévesztésére az előző két hiteles kiadásra hivatkozzon. Ezenkívül légből kapott kiadásokra való utalással csak leplezte volna önmagát. Szóval a ma példányból már ismeretlen hamisítvány két hiteles, eddig ismeretlen szepességi kátékiadvány egykori létezését őrizte meg, az 1587. évi wittenberginek és az 1667. évi briegeinek, melyek minden valószínűség szerint az *Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger* közös címet viselték.

Vajon ki lehetett a szepességi evangélikus káté szerzője? Kik lehettek a XVI. század második felében a Szepességen olyan teológusok, kiktől ilyen hittani munkálat kitellett? Sejtelmünkkel Obsopoeus (Koch) Cirják szepesváraljai és Megander (Grossmann) Bálint iglői lelkészek felé fordulunk, akik a Káposztafaluban tartott zsinat (1568. dec. 14.) határozata alapján megszerkesztették a szepesi XXIV városi fraternitás hitvallását, a „*Scopusiana Confessio*”-t, melyet az 1569. okt. 26-án tartott zsinat elfogadott.² Obsopoeus Cirják Stöckel Lénárt és Melanchthon Fülöp kedves tanítványa volt, s 1587-ben még élt.³

idején, főként Géresi szervezte az eladásokat; a két világháború közötti időben újabb duplumértékesítések közepette került elő a hajdani depositorium anyagából, nincs rá adatunk, hogy bárki fölfigyelt volna a kideríthető tulajdonosra, holott akkoriban pl. Maróthi és mások könyveit jelezték.

¹⁵ Jelzete ma is F 1360

¹ Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Kéziratban levő IV. kötet 181. — KATHONA Géza: *Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten...” c. művének kéziratban levő IV. kötetéből*. Magyar Könyvszemle 103/1987. 66.

² ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. 217.

³ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*. Budapest, 1922. 87.

Ő mindenképpen alkalmas volt egy káté megszerkesztésére. Ha Megander Bálint is élt még, nincs kizárva, hogy mellé társult a munkában. Mindez azonban nem feltétlenül bizonyos, csak sejtélem. Akárki volt is a szerző, valószínű, hogy a könyvecske Luther kis kátéjának változata volt.

KATHONA GÉZA

Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból. A XVIII. század magyarországi későbarokk kultúrájában a kéziratok versgyűjtemények, emlékiratok, alkalmi és vallásos versek latin és magyar nyelvű irodalmában él és virágozik a debreceni diákirodalom is, melynek műfajai közül az elbeszélő-leíró költemények, a szatírák, a lakodalmi versek, énekek és dalok az ismertebbek. Kevesebb szó esik a hitvitázó dialógusokról, pedig azok a protestantizmus kezdeteitől a XIX. század elejéig tovább élnek a műfaj drámai és dialóguskeretei között.

Ilyen dialógus került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1964-ben Pálóczi Horváth Lajos jóvoltából, aki azt mint ahogyan az a kéziratához mellékelte gépiratból¹ kiderül — Tamássy Andor ráckevei jegyzőtől kapta. Tamássy a *Barátságai Dorgálás-melly néha napján egymást szerető két Atyafiak közt véghez ment Wáradon*² című hitvitázó párbeszédre a Koroknay-hagyatékban bukkant rá a család ráckevei házában.

A Koroknay családról az első adat 1573. május 24-ről maradt fenn, akkor kapott nemességet Koroknay Gergely II. Miksától. Az 1754/55-ös nemesi összeírás szerint Koroknay György Bihar, Koroknay István pedig Szatmár vármegyében lakott. A XIX. század első évtizedében Csenger-Újfaluban vannak,³ de az 1821-ben kelt levelét⁴ Koroknay Sándor már Szabadszállásról írta fiának, ifj. Koroknay Sándornak és öccsének Jánosnak, a Debreceni Református Kollégiumba, ahol fiai tanultak.⁵ Másik öccsük, Koroknay Gábor pedig 1848-ban már Makádra címezte segélykérő levelét az ifj. Koroknay Sándor ref. lelkész úrnak.⁶ 1856. júl. 15-én kötötte meg Fejes György, Koroknay Sándor és neje, Fejes Szuzsánna azt az adásvételi szerződést, melynek értelmében Fejes György ráckevei háza és kaszáloi Koroknayék tulajdonába kerültek, amit ők hamarosan haszonbérbe is adtak.⁷ Koroknay Sándor a 3054/872. számú hivatalos levél szerint képviselő Ráckeveén, melyet Török Pál szuperintendens 1872. jan. 18-án kelt levele is megerősít, amelyben mérsékeltebben harcos politikai indulatokra inti Koroknayt.⁸

A hagyatékból előkerült kézirat, melyet a leltári naplóba az V 7444/1444-es számon jegyezték be, gondosan letisztáztott, a margóra és a strófaszámokra ügyelő, keményebb, vöröses színű papírral összefűzött, 10 lapból álló másolat. A 103 strófát, azaz 412 sort és az ahhoz tartalmában és írásában szervesen illeszkedő 7 versszakos, azaz 28 soros éneket egy kéz másolta tintával az átlagos minőségű papírra. Az oldalakat órszó köti össze. A siralmas éneket a védőlap belsejébe írták, külön jelezve a dialógus és az ének végét. A *Siralmas Éneke a Wáradai Barátnak* a 38. genfi zsolttár⁹ dallamára íródott, itt-ott következetlenül előforduló rímekkel, a dialógus következetesen négyes rímelésű (nagyreszt ragrímes) felelő tizenkettesekben írt szövegével szemben. A párbeszéd jellege miatt a Katona és a Barát

¹ PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Barátságai Dorgálás*. Tájékoztató egy nemrég napvilágra került XVIII. századi verses műről. Gépirat. Bp., OSZK, Kézirattár.

² Raktári jelzete: Quart Hung. 4168. Méret: 115 × 180 mm.

³ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1913. 145. NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Bp., 1859. 370. GORZÓ Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családjai*. Nagykároly, 1910. 69.

⁴ A Koroknai család iratai 1828–1898. Bp., Ráday Könyvtár, Kézirattár. C/47. A feljegyzések tanulmányozásakor korábbi levelekre is bukkantam 1821-, 22-, 24-, 26-ból.

⁵ Uo. Koroknay Sándor 1830. jan. 17-én kelt bizonyítványa és gazdasági feljegyzések alapján.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Bp., Magyar Református Egyház, 1969.

szóváltásait az adott sorok előtt bal oldalt a tartalomtól függően egy *K* illetve *B* betű jelöli, melyet következtelenül hol pont, hol kettőspont követ, néhol aláhúzással.

Ha összevetjük a címben található, a Barát és a Katona beszélgetésének időpontjára utaló Anno 1737. Die 12. July-t a dialógus 202. sorában a Barát életének egyik mozzanatával, valamint a 66. és 228. sorok elírásával, akkor nyilvánvaló a párbeszéd másolat volta, melyben csak a 185. sor „boldog” szava után látható egy kisebb áthúzás.

Mint vagy jó Barátom régen nem láttalak / Eddig hólnak lenni téged gondoltalak / Prédikátornak is sokszor vallottalak / Hanem hogy itt lakol, tsak ma halottalak. (1–4. sor.)

Így köszönti a Barátot a Katona, midőn 1737. júl. 12-én meglátogatja őt Nagyváradon. A Barátnak jól megy sora. Mindketten biztosítják egymást barátságukról és a Katona, hogy végre meg is láthassa barátját, kéri, gyűjtasson gyertyát. Ekkor azonban az kénytelen bevallani, hogy nem maradt meg a „régii hűségben”, hanem Baráttá lett. A Katona sajnálkozik, ám a Barát nem érti miért, hiszen ha nem lennének a hajnali imák, egészen „könnyű hivatala” volna, hiszen:

Itt teli pohárok gyakran rám kerülnek / Jó Wáradii borban fellegek merülnek / Mellytől gyors lábaim oltáron terülnek / Hol a' sok Istentől részeim sérülnek. (33–36. sor.)

A Katonát is buzdítja: ha a világi hívságokra és a mennyországra egyformán kedvet érez, legyen katolikussá. De a Katona szerint a Barát bizony csak a Pokolra jut, s hogy micsoda kínok várnak ott rá, siet is mondani:

Ettzettel főzik meg az epéd májjaddal / Testednek nagy tüzet gerjesztnek hájjaddal. / Jajt azért száz ezret kialtaszsz szájjaddal, / A' mardosó szikrát rugdalod lábaddal. (49–52. sor.)

Ezt indokoltnak is tartja, hiszen a Barát Isten előtt már egészen elkárhozott. Pál barát ennyi szitok hallatán neheztelni kezd a Katonára, és ezzel kezdetét veszi az igaz hitről és üdvösségről folyó vita. A Barát hosszú történetbe kezd, a Katona meggyőzéséért meggyónja neki bűneinek egy részét (nem akarván untatni a többivel). Pál a Szamos partján fekvő Lázáriban született, és már 15 éves korában káromkodásra és fajtalanokodásra adta a fejét. Ezt mívelte további 15 éven át Szatmár városában is, amiért Istennek — saját bevallása szerint — már ott el kellett volna őt pusztítani és akkor biztosan sose lett volna katolikussá. Mivel ez nem történt meg, Debrecenbe ment, s ott a Kollégiumban tanulni kezdett nagy ájtatossággal. De annak ellenére, hogy dicséretes előmenetele volt, a Kollégiumban újra fajtalanokodni kezdett, s így elfajult az ő Istenétől is és csalfa szerelme jóvoltából elkövette a legnagyobb bűnt: katolikussá lett. A vagyont, melynek az egészhez semmi köze, természetesen nem bánja, hiszen református társai közt sosem tehetett volna rá szert. Megkönnyezve azért Pál sorsát a Katona szerint ilyen bűnöket mások is elkövettek, amilyenekről Pál beszélt, de bocsánatkéréssel levezekelték azt Isten előtt, ami azonban a vagyont és a katolikusságot illeti, abban hajthatatlan: Pálnak Pokolra kell mennie, hiszen még olyan ágról szakadt sem volt, hogy ily cselekedetre adja a fejét. Pál azonban a Katona által emlegetett minden bűnök megbocsátására hivatkozva prókátorságáért ki akarja adni bérét. Ám „a' Nemes-vér tromfra tromfot tésze”: a Katona felsorolásba kezd, mely a katolikus vallás istentelen voltát van hivatva bizonyítani:

Mint meddő Apacza kit a' Venus kínoz, / Testednek lámpása távollyról agyároz, / Természet hatalma nemtsak rajtad lomoz, / Hanem halált szülő nyavalyát is rád hoz. (341–344. sor.)

A Barát sopánkodni kezd pokolra kerülése miatt, de a Katona szerint ez bizony most már elkerülhetetlen. Mindazáltal Debrecen, mely a Barátnak is igen tetszett, ezek után is áldania és dicsőítene illik, hiszen annak magasztos voltát maga is tapasztalhatta. A párbeszédet a Barát gúnyos mondatai zárják: maradjon csak meg hitében minden református úgy, mint ahogyan azt a Katona is teszi, hiszen ő is hiába harcol királynéjáért, mégsem lehet belőle herceg, hiszen református.

A kézirat 11. oldalán olvasható siralmas ének a bűnbánati zsoltár gondolati építkezésével megegyezően a Barát könyörgését tartalmazza, aki bánja bűneit és Istenét kéri azok megbocsátására. Cserébe megígéri, hogy búcsút mond a katolikusoknak.

A Barátságai Dorgálás belső adataiból a kézirat keletkezési idejét 1757. október 17-e utánra és 1774 előttem tettem, szerzője pedig egy debreceni kollégista diák lehetett a következők miatt. A 403. sor „Linzi, Berlin falait keményen lövessed” történelmi eseményei 1742-ben, illetve 1757. október 16-án éjjel (Hadik

András ekkor sarcolta meg Berlint) zajlottak le,¹⁰ s ugyanezt támasztja alá a 406. sor „Királynénk kezétől” szókapcsolata is Mária Teréziára utalva. A szerző továbbá a debreceni diákokat még zöld tógában, nyestes kunsüvegben járátja (186—187., 265. sorok), mely viseletet 1774-ben rendeletileg betiltották és ettől kezdve a diákok fekete palástot és kalpagot hordtak.¹¹

A szerző szándéka szerint mindkét fél egyetért Debrecen fenséges voltában, a Barát jól ismeri a várost, a Kollégium napirendjét és hagyományait: a 170. sorban olvasható a Csapó utca neve, a 177—79. sorokban a hajnali 3 órás kelésről, illetve a tanítás 6 órás kezdetéről esik szó,¹² Sion hegyének négy Apollója (189. sor) pedig a Kollégium négy tanszékét jelöli.¹³ Sárospatakról azonban az egész szövegben egyetlen utalás sem hangzik el, amelyet feltehetőleg egy ottani szerző megtett volna. Ha pedig a kézirat szerzőjében katolikust kellene látnunk, miért ne figurázta volna ki éppen a Kollégiumot éppen egy hitvitázó dialógusban?

A Barát — mint már említettem — lázári születésű (133—135., 229—230. sorok) és Lázári¹⁴ a Szamos partján csak egy van: Szatmártól mintegy egy órai járásra. Ez önmagában azonban még nem indokolja Pálóczinak azt a feltevését, miszerint a szerzőnek is onnan kellene származnia, hiszen járhatott ő ott legációban, átutazóban vagy származhatott onnan valamelyik iskolatársa, ismerőse is. Ezenfelül a helvét hitvallású szerző miért adta volna születési helyét az erkölcstelen Barátnak a Katona helyett? Maga az a tény pedig, hogy a kézirat nem tünteti fel a szerzőt, általános jelenség volt, hiszen a másoló diákok nem érezték fontosnak a szerzőség kérdését.

Hasonlóan gyakori jelenség a fiktív, egy foglalkozást jelölő személyek szembeállításása is a tartalmi mondanivaló érdekében, mint amilyen a Nagy István-féle gyűjtemény komédiájában¹⁵ is található. Kétségtelen azonban, hogy a Barátságú Dorgálás szerzője személyesebben festi le a Barátot (konkrét helyeken mutatja be, nevet ad neki), mint ahogyan az az általában vett típusalakoknál megfigyelhető, s mint ahogyan azt az ezen a fiktív síkon mozgó Katonával is teszi, akinek lényegében története is csak akkor lesz, amikor nem kaphatja meg a hercegi láncot Mária Teréziától. Ez a személyesebb tétel magyarázza a párbeszéd Nagyváradra helyezésének okát is: valószínűleg valamilyen korabeli méltóságot és hivatalt pellengezett ki a szerző. Mártonffy György erdélyi püspök levele¹⁶ alapján az is nyilvánvaló, hogy a nagyváradi káptalan kanonokjai hírhedtek voltak ezidőtájt civakodásaikról, lopásaikról és dözsöléseikről. Különösen Szabó János kanonok volt nevezetes káromkodásairól és részegeskedéseiről, melynek tanúja volt a később püspökké lett gróf Forgách Pál is, aki után „gróf Püspök” (25. sor) nem következett többé a nagyváradi katolikus püspökség történetében.¹⁷ Feltehetőleg tehát e személyek jellemének és hivatalának összegezéséből teremtette meg Pál barátot a szerző, annak gyónásában híven követve a Balassa Menyhárt-féle¹⁸ gyónásparódiák ívét: a kisebb gyerekkori bűnök felsorolásától haladva a felnőtt ember egyre elrettentőbb cselekedeteiig.

Maguk a hitvitázó iratok szintén gyakran kezdődnek pontos hely-, és időmegjelöléssel a szemléletesség vagy akár a megtörtént esemény végett is, mint pl. abban prózai Kis Tükörben,¹⁹ melyet Batta Pálnak

¹⁰ SZEKÉLY Gyula: *Magyar történet. VI. Bp., Egyetemi nyomda, 1935. 249., 251.* LIPTAI Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete. Bp., Zrínyi Kat. Kiad., 1984. 416., 420.* TIBOLD Özséb: *Világtörténelmi hetek zsebszótára. Pécs, 1870. 69., 392. o.*

¹¹ NAGY Sándor: *A Debreceni Kollégium története. I. Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 1940. 72—75.*

¹² Uo. 85.

¹³ THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa, 1908. 248—255.*

¹⁴ FÉNYES Elek: *Geográfiai szótár. II. Pest, 1851. Lázári címszó.*

¹⁵ Comoedia de Antibus. In: Versgyűjtemény. Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára. R 667. In: Bernáth Lajos (szerk.): *Protestáns iskoladramák. Bp., Franklin, 1903. 245—248.*

¹⁶ BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. Debrecen, 1935. 314.*

¹⁷ Uo. 486—489.

¹⁸ Balassa Menyhárt *árulata*. In: DOMÓTOR Tekla KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek. I. Bp., Akadémiai, 1960. 615—644.*

¹⁹ Kis Tükör. Sárospatak, Tiszántúli Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Kézirattár. 423.

készített N. N., a jóakarója abból az alkalomból, hogy Batta Pál 1820. Kisasszony havában, 61 esztendőskorában katolikussá lett, vagy ahogyan a Barát kesergése²⁰-nek első sorában a barát 1774-ben adja a fejét koldulásra. S ha már Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményénél tartunk, maga Pálóczi is ennek a versnek a dallamára készítette el önéletírását,²¹ mely jól mutatja: a panaszvers efféle feldolgozása szokásban volt a debreceni kollégista diákok között. De nemcsak ott. Szintén Pálóczi gyűjteményéből ismeretes a Ba-barát című²² mulatónóta, mely igen kedvelt volt a század második felében.

Maguk a zoltárok dallamára írt énekek is nagy népszerűségnek örvendtek évszázadokon át. A 38. bűnbánati zoltár dallamára írt énekek is ezek közé tartoztak, mint pl. az 1664-ben kiadott Szent Péter keservesen sirva záróvers²³ vagy Beregszászi Pál daloskönyvéből Az igaz keresztény szeretetnek az Idvezítő Jesus példái tanítása szerint való magyarazattya.²⁴ Mindhárom ének szövege tartalmában hasonló egymással és az eredeti zoltár szövegével, a forma és tartalom toposzára utalva az irodalmi hagyományban.

A Barátságai Dorgálásban ezen hagyományok és toposzok jól nyomon követhetőek tehát, képet adva az akkori Kollégium vallási, erkölcsi és politikai szemléletéről. Jellegzetes előzménye a felvilágosodás kori debreceni diákirodalomnak, az ún. irodalomtörténeti korszakhatáron álló művek többarcúságának: Imé az egyszer meg esmért igasságot / Meg tagadád, féltvén leg főbb boldogságot. / Homállal bé vonod a világoasságot / Le sem fizetheted ezt az adósságot. (301—304. sor)

MATAY MELINDA

A 18. század végi sajtó a nevelésről. A 18. században az Európa-szerte kibontakozó folyóiratok, sőt egyes helyeken (főként ott, ahol a folyóiratok még nem terjedtek el, és csak újságok jelentek meg), a hírlapok is sokszor foglalkoztak neveléssel kapcsolatos kérdésekkel. Az angol minták nyomán az egész kontinensen elterjedt ún. morális folyóiratok révén olyan népszerű laptípus vált általánossá, amely közérthető módon foglalkozott a felvilágosodás korának csaknem minden fontos társadalmi és szellemi kérdésével. Érthető, ha ezek sorából nem hiányoztak a kor közvéleményét nagyon is foglalkoztató neveléstani kérdések sem.

A korabeli viszonyok következtében Magyarországon természetesen főként a német nyelvű folyóiratok terjedtek el leginkább. Osztrák és németországi kiadású lapok eljutottak városainkba, ahol a német nyelv nem volt akadály a zók megértésének. E lapok révén ismerkedhettek meg sokan nálunk nemcsak a németországi pedagógiai reformtervekkel, hanem a néhonnhan kiinduló kezdeményezésekkel is. Miként az eszmetörténeti kutatások egyéb területein, a neveléstörténetben sem történt eddig meg a sajtó szerepének a megfelelő számbavétele. Pedig az első ösztönzések általában éppen a folyóiratok és újságok révén érik a szellemi életet; a könyvek hatása csak ezek nyomában figyelhető meg.¹

Tárgyunk keretébe nem fér bele e kérdés teljes feltárása, de röviden utalni szeretnénk arra a nagy neveléstani információbőségre, amely a 18. század végi folyóiratokból juthatott a korszak érdeklődő magyarországi értelmiségéhez.

A Magyarországon is ismert berlini folyóiratból, a *Berlinische Monatsschrift*ből például már 1783—84-ben közvetlenül Campe cikkei nyomán értesülhettek azokról a reformtervekről, amelyeket a német nevelés- és iskolaügy általános reformjával kapcsolatban készített a neves elméletíró.² A reformtervekkel kapcsolatban kibontakozó vitáról is tájékoztatott a berlini folyóirat; így pl. 1785-ben Villaume azzal

²⁰ 196. In: BARTHA Dénes—KISS József (szerk.): *Ötödfélszáz énekek*. Bp., Akadémiai, 1953.

²¹ Uo. 179.

²² Uo. 297.

²³ 56. In: VARGA Imre: *Régi magyar költők tára*. X. Bp., Akadémiai, 1981.

²⁴ *Beregszászi Pál daloskönyve*. Debrecen, Egyetemi Könyvtár. R 670/1—2.

¹ Vö. WERNER KRAUSS: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*. Berlin, 1963. 95.

² [Joachim Heinrich] CAMPE: *Plan zu einer allgemeinen Revision des gesammten Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1783. St. 162—181. — Uo: *Fernere Nachricht von dem Fortgange der allgemeinen Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens, von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1784. 12. St. 515—536.

foglalkozott egyik cikkében, hogy mi várható a nevelésügy új reformjaitól.³ Két évvel később von Zedlitz iskolaügyi reformterveiről olvashattak a lap olvasói.⁴ A *Berlinische Blätter* 1797-ben Johann Erich Beister tervezetét közölte a marburgi polgári iskolák megjavítása ügyében.⁵ A hazaszeretetre való nevelésről,⁶ illetve a franciaországi iskolaügyi intézkedésekről is írtak a lapok.⁷

A németországi folyóiratok a saját reformtörekvéseiken kívül, hírt adtak más országok kezdeményezőiről is. Így a 19. század első évtizedében már gyakran írtak Pestalozzi pedagógiai eszméiről is. 1803-ban pl. a *Neue Berlinische Monatsschriften* előfizetési felhívás jelent meg a Pestalozzi-féle iskolakönyvekre.⁸ Ugyancsak itt, 1810-ben Himly tanulmánya volt olvasható a Pestalozzi-elméletéről és annak gyakorlatáról.⁹ Egy évvel később ugyanez a szerző Pestalozzi hetilapjával a *Pädagogische Mitteilungs*gal foglalkozott.¹⁰

A korabeli ausztriai folyóiratok természetesen főként azokkal a tanügyi reformokkal foglalkoztak, amelyek a Ratio Educationishoz vezettek. Fontosabbnak tűnik azonban ezúttal azt felvázolni, hogy ugyanennek a korszaknak a magyar sajtója miként nyilatkozott neveléssel kapcsolatos kérdésekről. Látni fogjuk, hogy bár az akkor kibontakozó magyar sajtó is nagy figyelmet szentelt a nevelésügynek, de — éppen kezdeti fázisa miatt — még nem közölt ekkor olyan tanulmányokat, mint a fejlettebb külföldi folyóiratok, s miként pl. az említett német lapok. Ilyenek csak a magyar felvilágosodás korának második szakaszában, a 19. század második évtizedétől kezdve jelentek meg.

Mégsem tűnik a magyarországi felvilágosodás kori pedagógiaelmélet számbavétele szempontjából érdektelennek, ha felfigyelünk a korai magyar időszaki sajtó kisebb nevelésügyi közleményeire, cikkeire is. Ezek ugyanis mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést bizonyítják, de ezentúl egyéb, más forrásokból alig feltérképezhető, fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Az első magyar nyelvű újság, az 1780-ban Pozsonyban Rát Máttyás által megindított *Magyar Hírmondó* különösen gyakran foglalkozott kulturális vonatkozású és ezen belül neveléssel kapcsolatos kérdésekkel is. Ezt, szerkesztőjének érdeklődése mellett még az is indokolta, hogy az első magyar hírlap tudatosan igyekezett pótolni a még hiányzó magyar folyóiratokat is. Ezért vette programjába például a tájékoztatást a „közhasznú” könyvekről. Ilyennek nyilvánította mindjárt kezdetben Molnár János úttörő nevelésméleti munkáját is. (*Petrovsky Sándor úrhoz . . . tizenöt levelei, midőn őtet a jó nevelésről való írásra ösztönözné.* Pozsony—Kassa, 1776.) Rát az ismertetés kapcsán hangsúlyozta, hogy a nevelés kérdései Európa-szerte előtérben állnak: „Most úgysis egész Európa a jó nevelésről gondoskodik, s annak lábra-állítatásán igyekezik; el-annyira, hogy a legfelségesebb Királyok és Fejedelmek nem áttallanak abban foglalatzkodni.”¹¹ De más alkalommal is olvashatunk a lapban olyan megjegyzéseket, amelyek a kor nevelés iránti, kiemelt érdeklődéséről tanúskodnak. Az 1780. február 9-i számban ezt olvashatjuk:

³ P. VILLAUME: *Was kann und darf man von den neuen Reformationen des Erziehungswesens erwarten und fordern?* Berlinische Monatsschrift 1785. jún. 346—558.

⁴ Karl Abraham von ZEDLITZ: *Vorschläge zur Verbesserung des Schulwesens in den königlichen Landen.* Berlinische Monatsschrift 1787. aug. 97—116.

⁵ Johann Erich BIESTER: *Plan zur Verbesserung der Bürgerschule in Marburg.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 189—192.

⁶ H.: *Von der Erziehung zum Patriotismus.* Jahrbücher der preussischen Monarchie 1798. jún. 176—182. júl. 312—317.

⁷ Johann Erich BIESTER: *Einige Nachricht über die neuen Schuleinrichtungen in Frankreich.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 178—189.

⁸ Justus GRÜNER: *Ankündigung und Aufforderung zu einer Pränumerazion für die Pestalozzischen Schulbücher.* Neue Berlinische Monatschrift 1803. Febr. 147—155.

⁹ Johann Friedrich Wilhelm HIMLY: *Pestalozzische Theorie und Pestalozzische Praxis.* Neue Berlinische Monatschrift 1810. jan. 30—40.

¹⁰ J. F. W. HIMLY: *Über ein vorläufiges Wort der Pestalozzischen Wochenschrift, die Pädagogischen Mitteilungen betreffend.* Neue Berlinische Monatschrift 1811. ápr. 234—239.

¹¹ *Magyar Hírmondó* 1780. jan. 29. 71. — A *Magyar Hírmondó* neveléssel kapcsolatos közleményeire nézve l. KÓKAY György: *Pedagógiai vonatkozású cikkek az első magyar újságban.* Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1962. Bp. 1964. 90—96.

„Mitsoda nagy hathatósága legyen a látott s hallott dolgoknak, még a tsetsemő gyermekeknek elméjékben-is, azt ha szinte eléggé meg-magyarázni nem lehet-is, mindazonáltal mindennap tapasztalhatni. Mire nézve némelly böltsek azt merték állítani (jöllehet nem szintén helyesen), hogy tsupán tsak a nevelés és a nevelés körül előforduló dolgok tészik az embert azzá, s olyanná, a mi, s a millyen azután önként lészen...”¹²

Fontosnak tartotta Rát, hogy hírt adjon Locke pedagógiai művének magyar fordításban történt megjelenéséről is, jóllehet a könyv már kereken egy évtizeddel korábban látott napvilágot. (A recenzió készéséről természetesen a csak 1780-ban indult *Magyar Hírmondó* nem tehetett.) A Boros-Jenői gróf Székely Ádám fordításában 1771-ben Kolozsvárott megjelent mű (*A gyermekek neveléséről, melyet Lock János Angliai nyelven írt...*) kapcsán a lap azt írta, hogy fordítója

„a két Hazától méltó köszönetet érdemlett, hogy ezen derék könyvet, mellynél ezen dolog eránt még soha senki jobbat nem írt, nemzetünkkel magyar nyelven közlötte. Nem is volna szükségtelen dolog, az illyen jó könyvek számát nálunk szaporítani, amidőn közönségesen tudva vagyon immár, hogy az emberi nemzet boldogságának melly nagy része függjön a gyermekek jó nevelésétől. Mert ha egyéb hasznot nem hajtának-is azok, vagy tsak valamennyire reá figyelmeztetik a Szüléket és tanítókat azon fontos dologra, amely körül ritkán szoktanak nagyobb gondossággal forgolódni, mint a baromnak nevelése körül.”¹³

Hírt adott a *Magyar Hírmondó* szerkesztője a készülő pedagógiai munkákról; így pl. arról, hogy Darvas Ilona Maria Beaumont *Magazin des Enfants*-ját fordítja és *Kisdedek Tárháza* címmel készül kiadni.

Mivel sem a szerző, sem pedig a jelzett kiadványa nem ismert sem bibliográfiánkban, sem szakirodalmunkban, érdemes a teljes közleményt idézni:

... hasznos dolog nem csak a nyomtatott és világra jött könyveket, hanem azokat-is, amelyek egygyütt vagy másutt a nyomtató sajtó alá vagy alól készülnek, hírré adni. Szinte ezt írhatom ama híres Francia Tanító Asszonynak, Bomon (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, mellyek *Magazin* név alatt, először Franciaúl, azután majd tsak-nem minden európai nyelvekre fordítatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fehér népnek oktattatása végett, közre bocsátattak. Ezeket régolta fordítja Magyarra, sok darabjait már el is készítette, valamelly Nógrád-Vármegyei ifjú Asszonyoság, Darvas Ilona Asszonynak Leánya; kinek-is egyéb, ide tavaly nyomtatás végett fel-küldetett munkáitól talán jövendőben fogunk emlékezhetni. Most leg-közelebb pedig, Kolozsvárról hozzám küldött levelekben, több jeles könyvek között, a mellyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyében rész szerént sajtó alatt vagynak, rész szerént nyomtatásra el-készültenek, ezt is olvasom: „Kisdedek Tár-háza, mellyet Francia nyelven Beaumont Mária Asszony írt vólt *Magazin des Enfants* titulus alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtatatik 8 rétvű formában; a több *Magazinjai*-is ezen Asszonynak utánna következnek rövid időn, most éppen munkában lévén.”¹⁴

A pedagógiai könyvek figyelése és recenzeálása mellett az első magyar újságok élénk figyelemmel kísérték a felvilágosodás kori nevelésügy helyzetét és a különböző reformtörekvéseket. Hírt adtak egyes iskolák oktatási munkájáról és új kezdeményezéseiről, írtak a Comenius-i eredetű iskolai újságolvasás szokásának egyes hazai iskolákban történt megvalósításáról. A bécsi, magyar nyelvű *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság például (Vár)Palotáról küldött beszámolót ismertett, amelyben arról tudósítottak, hogy a téli vasárnapokon az istentisztelet után az iskolában a mesterembereknek és legényeiknek olvassák fel az újságok híreit. A beszámolót beküldő pedagógus lelkesen írt a kezdeményezésről:

¹² *Magyar Hírmondó* 1780. febr. 9. 89.

¹³ *Magyar Hírmondó* 1781. jan. 23. 53.

¹⁴ *Magyar Hírmondó* 1781. márc. 21. 164–165.

„Fel szoktam menni mindenkor magam az iskolába, hogy a nevezetesebb újságokat ne csak olvashassam, hanem magyarázzam is. Tapasztalatom szemléltetést újdonna új szerzeményeknek óhajtott gyümölcsei. Sok mesterlegény ezt az időt a kortsmán szokta tölteni, pénz, egészség, becsület vesztegetéssel; de így lassanként a valósághoz kezd szokni, vigyázóbbá tétetvén nem csak az újságokból, hanem a Szükség segítő és más nevezetesebb könyveknek némely szakaszaiból, jövő életének nevezetesebb környüállásaira. Kezünk ügyében vagyon Európának oskolánkban régen függő közönséges táblája, melyből örömmel tanulgatnak Raff Geográfiája szerint gyermekeink, s midőn olvastatnak az újságok, váltig csudálják a jelenlévők tanulóinknak okos feleléseket.”¹⁵

A pietista eredetű, Francke hallei iskolájában a Bél Mátyás által is megismert és Pozsonyban bevezetett iskolai újságolvasást egyébként 1776-ban a Ratio Educationis is felvette a tantervébe a középfokú iskolák számára, de megvalósítására csak szórványosan, néhány iskolában került sor.¹⁶

A felvilágosodás nevelésbe vetett hite lépten-nyomon megnyilatkozik a 18. század végi magyar újságokban. Jellemző, hogy még a gyilkosságokkal és egyéb erőszakos bűntényekkel kapcsolatos hírekhez is olyan kommentárt fűztek, amely ezeket a tetteket is a fogyatékos hazai neveléssel magyarázzák:

„Sok egyéb gyilkosságokat irtózom elő-is beszélni. Mellyek-is Nemzetünk szegyenére mind tsak azt bizonyítják, hogy a közönséges házi nevelés és a köz népek oktatása még igen sok híjjával vagyon minálunk.”¹⁷

Egyes újságszerkesztők e hírekhez fűzött rövid megjegyzéseikkel nemcsak a nevelés ügye iránti érdeklődésükről, hanem a felvilágosodás nagy gondolkodóinak alapvető elméleti tanításainak ismeretéről is tanúságot tettek. A *Magyar Hírmondó* szerkesztője 1788-ban, Szabó Márton például egy alkalommal így vezette be a hadi hírek közlését:

„Hány száz esztendeje már, miólta ide kóvájgom ebben az alföldi paraditsomban, hány hét esztendőbe kellett volna az én temperamentumomnak megváltozni a' szerént a' mint a' mai Böltsek és Rousseau írja, hogy az emberi virtus, táalentom és természet, a' temperamentumok' külömbségétől függ, holott én magam sem tudom ha azért vagyok é én e' szerint ilyen szüntelen búsuló és a' gondolkozások miatt sívó rívó, minthogy Melanchólikus vagyok, vagy éppen azért vagyok Melanchólikus, mert a' búsuláshoz szoktam? hányszor akarta már velem Rochefoucault Franz el-hitetni, hogy tsak a' magunkhoz való szeretetből származik minden tselekedetünk! Hányszor akart Helvetius meggyőzni, hogy a' neveléstől és a környüállástól van minden az emberbe, és így, hogy minden tehetségeit úgy nézheti az ember, mint egy keresett jószágot; hányszor mutogatta előttem Hobbesius, hogy a' tsupa természet állapotja inkább ellenséges mint békeséges; hányszor nevetett ki és hányszor ütötte Demokritus a' fejemet nyakamnál fogva a' Lethe vizébe, tsak hogy azt a' hipokondriát, ezt a' búsulásra hajlandó természetemet el felejtsem! de nints mód benne...”¹⁸

FEHÉR KATALIN

¹⁵ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. dec. 23. 804—805.

¹⁶ Dezsényi Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. Magyar Századok 1948. 142—163.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* 1782. aug. 31. 532—533.

¹⁸ *Magyar Hírmondó* 1788. febr. 27. 133—134.

Kossuth könyvtárának katonai könyvjúteménye. Kossuth könyvtárának gazdag tartalmáról két könyvjegyzék készült.¹ Az egyiket Torinóban állították össze — könyvtárának a magyar nemzet tulajdonába való átvételekor. A jegyzék záradékában mint átadó, fia: Kossuth Ferenc, mint átvevő: Fejérpataky László, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának „igazgató öre” szerepel. Az okiratot Torinóban 1894. május 26-án írták alá. A másik jegyzéket Kossuth Lajos sajátkezűleg szerkesztette — jóval korábban — 1864. május 8-án, ugyancsak Torinóban.

Az átadási „nagy” jegyzőkönyvben 2720 könyvet soroltak fel. Az 1864-es „Könyv Lajstrom”-ban még csak 1413 tétel szerepel. A „nagy” jegyzőkönyv nem szakok szerint veszi számba a könyveket, hanem valószínűleg olyan sorrendben, ahogy azokat a polcokról leszedve ládába rakták, jóllehet készült ehhez bár nem nagyon pontos — névjegyzék a szerzők és munkáik címével. A másik könyvjegyzék — amit maga Kossuth állított össze — viszont szakok szerint sorolja fel könyveit, s így határozottan körvonalazhatjuk Kossuth szerteágazó érdeklődési körét a tudomány minden területén. Érdekes lokális problémára is utal a könyvjegyzék: a helyszükére. Ugyanis valószínű, hogy nem volt elég hely ahhoz, hogy minden könyvét keze ügyében tarthassa, mert a felsorolásban azok a művek, melyekre nem volt állandóan szüksége, ládába kerültek, s ő a jegyzékében pontosan feltünteti, hogy mely könyv hányas számú ládában található a raktárban, s melyik van „háznál”, vagyis a szobájában.

Az 1. ládában angol nyelvű könyvei, röpiratok s főleg természettudományi, történeti és politikai könyvei voltak. A 2. ládában az előbbihez hasonlóak s főleg „Americana”-munkák. Lexikonok, nyelvészeti, vallásos iratok és számos, szabadkőművességről szóló mű, több nyelven.² A további ládák tartalma vegyes: angol, francia nyelvű könyvek, latin klasszikusok. Ezen kívül matematikai, természettudományi (vagy ahogy ő nevezte: „reáltudományi”): orvosi, csillagászati, mérnöki (építészeti) művek, mappák, nemzetközi jogi, nemzetgazdasági, bölcsészeti s „Hungarica” és „Austriaca” gyűjtőnéven angol nyelvű, de túlnyomórészt magyar munkákból készült fordítások. Ha ritkán is, de találunk magyar nyelvű történelmi, politikai, statisztikai, jogi és geográfiai munkákat is, valamint Shakespeare műveit nyolc kötetben.

A „Katonaiak” szakjelzetű része e jegyzéknek felsorolja azokat a könyveket, amelyek Kossuth katonai tudásának szintjére engednek következtetni.³

Már maga az a tény, hogy e jegyzékben 130 kvalitással rendelkező katonai tudományos művet sorol fel, mutatja, hogy Kossuth tudásvágyában nem elégedett meg egyszerű katonai szabályzatok vagy szervezési utasítások megismerésével. Kezébe olyan szakkönyveket és hadtörténeti munkákat vett, melyekből valóban megismerhette a stratégia és a taktika minden vonatkozását — a kortársi hadviselés szintjén. Könyvtárának ez a része díszre lehetett volna minden hivatásos európai hadvezér vagy katonai stratégia szakgyűjteményének. Ezek a művek a korabeli hadtudományi irodalom magas színvonalát képviselték, s az, hogy Kossuth ezeket tanulmányozta katonai írásainak készítésekor, példázza katonai felkészültségét, még akkor is, ha hiányoznának széljegyzeteiben foglalt eredeti gondolatai, megjegyzései, „marginális” megállapításai. De ilyeneket is találunk.

Ennek ismeretében természetesnek találhatjuk, hogy Clausewitznek — aki az I. világháború kitöréséig a katonatudósok és -filozófusok klasszikus képviselőjének számított⁴ — 29 kötet munkája szerepel a jegyzékben. Clausewitz a napóleoni idők kiváló tábornoka s hadtudósa műveivel nemcsak a katonafilozófia és az elméleti stratégia területén alkotott maradandót, de a napóleoni háborúk egyes hadműveleteit ismertető kötetével is. Kossuth Clausewitz-könyvei közt hat ilyen értékes könyvet találunk. Az első helyek egyikére kívánczolt a jegyzékben Clausewitz kortársa, a szintén elismert francia katonatudós, Jomini tábornok munkája: *L'art de la guerre*. A vezérkar szervezésével, feladatával

¹ Mindegyiket az OSzK kéziratárában találhatjuk: Fol. Hung. 1939. és Fol. Hung. 1064/1—2. jelzetten.

² Balassa József: *Kossuth Amerikában, 1851—1852*. Budapest, 1931.

³ Lásd a függelékelt!

⁴ PERJES Géza: *Clausewitz*, Budapest, 1982, 35.

foglalkozó könyvek is megtalálhatók gyűjteményében. Ezek közül különösen sokat használta — már Kiutahiában keletkezett írásai tanúsága szerint is állítható Thiebault: *Manuel Général des Etats-Majors*. Mint a függelékben közlendő részletes könyvjegyzékből kitűnik, Kossuth katonai⁵, szakrészlege⁶ túlnyomó többségben francia, angol és német nyelvű könyvekből állt össze. Beszerzésének, provenienciájának körülményei s módjai ismeretlen előttünk. Jóllehet ennek birtokában számos kérdésre megfelelhetünk volna. Így például Kiutahiában, 1850/51-ben, amikor magyar nyelvű katonai dolgozatait írta,⁵ milyen segédkönyvek állhattak már rendelkezésére.

Megpróbáltuk megállapítani, de az megnyugtatóan nem sikerült. A jegyzékből kiválasztva azokat a könyveket, amelyek már 1850 előtt forgalomban voltak, tüzetesen átnéztük, hátha Kossuth possessor-bejegyzéséből megtudunk valamit eredetükre, provenienciájukra nézve. Minden könyv címlapján, amely Kossuth torinói hagyatékával került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, gumipeccelés található Kossuth menupropriás írásával: *L. Kossuth*. Szakemberek szerint ezt a bélyegzőt akkor nyomhatták be valamennyi könyvébe, amikor az egész könyvtár átadása s -vétele 1894-ben megtörtént, mintegy biztosítandó, nehogy könyvei elkallódjanak a Nemzeti Múzeum könyvtárában.⁶

Kossuth katonai jellegű írásaiban kevés idegen nyelvű szakmunkára hivatkozik — ami természetesen vehető. Hiszen ő Aradról — menekülve — csak kevés poggyászt vitt magával, s a korabeli török postai viszonyok, valamint internálása következményeként a nyugati országokban megjelent művekhez felette szűkösen juthatott hozzá. Egyik legfontosabb, stratégiai tárgykört elemző füzetében írta,^{6a} hogy azt egy német katonatudós, Übel: *Kunst der Taktik und Strategie* c. művére támaszkodva készítette. Hivatkozik egy másik ismert hadtörténész, Hans von Bülow munkájára is, valamint Thiebault könyvére: *'A vezérkar szervezetéről.'* De ezek közül csak Thiebault műve van meg könyvtárában, Übel és Bülow szakmunkái hiányoznak. Ha tehát ezek Kiutahiában — ami biztos — kezében voltak, akkor azokat felhasználásuk után otthagya, hogy poggyászát ne szaporítsa.

Átlapozva azokat a könyveket, amelyekről gyaníthatuk, hogy azokat Kossuth már Kiutahiában használhatta, néhányban ceruzával, tintával aláhúzott sorokat találtunk, egy-egy francia vagy német nyelvű glosszaris bejegyzést — csupán egy-két könyvben bukkanhattunk Kossuth részletesebb marginális jegyzeteire. Clausewitz *Der Feldzug von 1796 in Italien* (Berlin, 1838) c. könyvének számos bekezdését aláhúzta, s a 206—207. oldalakon tintával írt sorokban bírálja — német nyelven — Alvinczy tábornok intézkedéseit az Arcole melletti ütközetben. A 211. oldalon még véleményét is megfogalmazza, hogy mit tett volna ő hasonló helyzetben a hadművelési események során: „Ich, sobald Bonaparte nach Ronco abzog, würde an Davidovich bei Serravalle den Befehl erlassen haben, eiligst Corona und Rivoli zu nehmen und Vanbois unaufhaltsam zu drängen, ich selbst würde zu gleicher Zeit mit der Hauptmacht von St. Michael a St. Martin rechts, oberhalb Verona abmarschieren.”

Főleg két könyvet emelhetünk ki gyűjteményéből, melyek tartalma Kossuthot különösképpen érdekelhette; ezekkel elmélyülve foglalkozott, s széljegyzetekben fejtette ki észrevételeit. Az egyik Thiebault korábban említett könyve s egy — eredetileg németül írt, de Kossuth-hoz francia fordításban került — szakkönyv a lovasság harceljárásairól, melynek szerzője gróf Bismarck, württembergi lovasezredes — dandárparancsnok — volt. Kossuth — mint hadászati írásai bizonyítják⁷ — igen nagy fontosságot tulajdonított a lovasság szerepének, nem csupán mint felderítő, gyors rohamokat rendező fegyvernem, hanem mint — nagyobb ütközetekben — tömegben is fellépő harcgyésg. Thiebault

⁵ Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, Concordia jegyzék I. 925., 928., 1004., 1006., 1007., 1020—29., 1036—45. és 2975 jelzeteken.

⁶ Kossuth végakarata szerint könyvei egy gyűjteményt képezzenek új helyükön is, nehogy elkallódjanak darabjai, s a „Zrínyi- és Rákóczi-könyvtárak” sorsára jusson. A Fejérpataky László által átvett Kossuth-könyvtárat az OSzK állományába osztották be, így megszűnt az elkülönített Kossuth-gyűjtemény.

^{6a} Had- és csatatan elemei Übel után Kossuth L. 1850 Kutahián, OSzK kéziratár, Quart. Hung. 2201.

⁷ Markó Árpád: Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai, Budapest, 1961 — kézirat a MTA Könyvtára kéziratárában, Ms 4501/173—174. — uő.: *Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850—51-ben*, Budapest, 1964.

könyvének teljes címe: *Manuel Général du service des Etats Majors Généraux et Divisionnaires dans les Armées* (Paris, 1813). Ennek az alapvető segédletnek különösen a 24—100. oldalig terjedő részét, azaz a vezérkar szervei 'határozványait', összeállítását és szolgálatát szabályozó részeket olvashatta el Kossuth többször is figyelmesen. Az érdekesebb mondatokat aláhúzta, vagy a margón bejelölte ceruzával. Néhol a francia műszavak mellé odaírja azok német elnevezését, s azt, hogy az intézkedés kikre vonatkozik („police”, „administration”, „justice”, „operatív”, „exped.” stb.). A Bureau Topographique fejezethez az 50. oldalon odaírta „non!”, s egy megjegyzése azt kívánja, hogy a szövegrészt „il faut prelisser”. Ez a ritkán használt francia kifejezés — helyesen prelire! — az Eckhardt-szótár szerint annyit jelent, hogy a szedés előtt „házilag” át kell még javítani a szöveget. Ahhoz a fejezethez, mely a könyv 57. oldalán az éjjeli szolgálatot tartó titkároknak s tiszteknek teendőiről intézkedik, Kossuth ezt fűzte hozzá: „... a táborvezérkarfőnök adja rendeletbe ezen mechanizmust a hadsereg- és táborvezérkarának, hogy rend legyen.”

A legfigyelemreméltóbbak azok a marginális megjegyzések, melyeket a már említett Bismarck-féle lovassági szakmunka lapjaira írt. A Kossuth birtokában lévő francia fordítás címe: *Tactic de la Cavalerie*.⁸ A könyv 5—6. oldalain Bismarck azt állapítja meg, hogy a stratégia az a tudomány, amely kieszei s alakítja a hadművelet tervét. A taktika, a harcéljárás intézi, melynek tudománya a stratégia.⁹ Kossuth ehhez hosszú oldaljegyzetében franciául azt írja, hogy ezzel nem érthet egyet, mert „ez a meghatározás nem pontos, nem szabatos”.¹⁰ Majd így folytatja:

„a stratégiának és taktikának igen is sok közös vonása van. Egy haditerv, 'plan de campagne' éppen annyi taktikai, mint stratégiai mozzanatból állhat, s mindezt nemcsak taktikai, hanem stratégiai szemmel is meg kell itélni.” Mi tehát a stratégia? Íme a válasz:¹¹ „... a háború célja az ellenséget olyan állapotba hozni, hogy ne akarjon, de ne is tudjon harcolni. Egy ellenséget százszor is megverhetünk, de ha öt nem hozzuk olyan állapotba, hogy ne tudjon tovább harcolni — nincs legyőzve. Példa Róma és Carthago harca. Hollandia harca II. Fülöp ellen. Nagy Péter cár és XII. Károly harca. Mi kell tehát ahhoz, hogy győzzünk?¹² ... az adott helyzettel összhangban, ha az oldalunkat (flauc) állítjuk a homlokkal (front) szembe, ez rossz taktika. Ha erőnk gyengébb, oly helyeken kell működnünk, ahol fölényben vagyunk (Miltiades Marathonnál) — ez jó taktika. S ha defilé van köztünk, akkor át kelle ezen menni s harcra fejlődni, nem a defilé előtt — hanem mögötte, az adott helyzettel összhangban (entre conforme aux circonstances donnés). Ha azt hisszük, hogy megvertük az ellenséget, s ő mégis képes magát összeszedni s folytatni a háborút, vajon legyőztük-e őt? Ha elvágjuk őt minden vonalától és hadműveleti alapterületétől, kapcsolatait azzal az országrésszel, ahol élelmezését biztosíthatja, elvágjuk — mire ez a stratégia ...¹³ Napóleon ... A stratégia semmit sem ér taktika nélkül. Mit használ, ha elvágjuk az ellenség összeköttetéseit, ha a harcmezőn nem verhetjük őt meg? A taktika hatásköre a stratégia nélkül semmit sem ér. Mit nyerünk azon, ha megvertük az ellenséget, ha megengedtük neki, hogy rendbeszedhesse magát s ő verjen meg?¹⁴ És le vagyunk-e verve, ha veszteségeinket pótolhatjuk? Ez is a stratégiához tartozik (voile encore de la strategie). A stratégia tehát a tudománynak az a része, amely megtanít arra, hogy miképpen óvhatjuk meg összeköttetéseinket hátrafelé és megakadályozhassuk az ellenség összeköttetéseit az ő hadműveleti alapterületével. Nem —, a stratégia nem a hadművészet formáinak tudománya, hanem a háború tudománya (science de guerre).”¹⁵

⁸ Franciára Max I. de Schanenbourg, a Marnai lovasvadászok százados századparancsnoka fordította Párizsban, 1821-ben jelent meg.

⁹ „la strategie eu est la science”

¹⁰ „... cette definition n'est pas exact”

¹¹ Itt s a következő részeknél is hiányzanak az utolsó sorok a lap szélein, mert a könyvet később bekötötte Kossuth, s a könyvkötő a széleket levágta — ezzel megcsonkította a marginális jegyzeteket is.

¹² Ez esetben is elhallgattatja a könyvkötő Kossuthot.

¹³ Lemetszett sorok.

¹⁴ Két sor levágva.

¹⁵ A további jegyzet befejezését a könyvkötő hulladékaik között kell „keresnünk”; a halvány ceruzafarás is annyira eltűnt a papírról, hogy helyenként olvashatatlaná vált.

A könyv további lapjain is gyakran találunk aláhúzásokat s helyyel-közzel rövid megjegyzéseket („Ce n'est pas exact”), melyek a szabatoságot kifogásolják.

Kossuth olvasástechnikájára, jegyzetelés módjára is utal, hogy azt az egy-két mondatot, amely különösen megragadta figyelmét, azokat vastagabban húzta alá, oldalt felkiáltójelet téve a szöveg mellé. Számos dolgot kifogásolt, vagy más véleménye volt, mint Bismarck ezredesnek. Így például a könyv befejező részét. Ez a fejezet így hangzik: „A haditudomány változik, megújul, épp oly gyakran, mint maguk az elemek, amelyekből keletkezett. A zene, a festészet s a szobrászat mind változásnak vannak alárendelve olyan mértékben, mint ahogy azt az elért siker mutatja.” Ehhez Kossuth azt a rövid — elutasító — megjegyzést írja a lap szélén: „Mindez tökéletesen hamis, helytelen” („Tout ceci est absolument faux!”). Ugyanis Kossuth csak a saját elképzeléseit tartotta helyesnek.

Jellemző minden fejtegetésénél, hogy mindent a stratégia és taktika szempontjából akart elbírálni és magyarázni, de eközben abba a hibába esik — mint mindenki, aki gyakorlati és alsóbb szintű elméleti előképzettség nélkül mond ítéletet az illető tudományág vagy mesterség magasabb tételeiről —, hogy összekeveri a stratégia és a taktika fogalmát, s elmossa e két katonai princípium közti különbséget. Kossuth úgy dönt az elméletileg nehéz, a magasabb hadvezetés művészetébe vagy tudományába tartozó kérdésekről, mintha valaki, aki eddig nem foglalkozott például kémiaiával, most azonnal — előképzettség és gyakorlat nélkül — tanulmányozván a tudományág csúsmunkáit, azok megállapításait nem fogadja el, vagy saját véleménye szerint helyeselné, esetleg elítélné azt. Eközben viszont önmagával került ellentmondásba. Így például — Bismarck említett munkájában — nem fogadja el azt a meghatározást, hogy a stratégia a háború tudománya — ám hosszas fejtegetés után maga állapítja meg, hogy a stratégia nem a hadművészet, hanem a háború diszciplínája. Azaz végeredményben helyesnek ismeri el azt, amit fejtegetése elején még támadott.

Ezek az ellentmondások más természetű írásaira is jellemzőek, visszatérnek, de ennek elemzése Kossuth katonai könyvgyűjteményének analizésére már nem tartozik.

RÁSZLAI TIBOR

FIGYELŐ

Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom. Két évszázaddal ezelőtt, 1788 nyarán jelent meg az első magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*. Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid kezdeményezése jelentős esemény volt sajtónk és irodalmunk történetében egyaránt, noha német nyelvű folyóiratok már korábban is jelentek meg Magyarországon, sőt 1780-tól kezdődően volt már magyar nyelvű újságunk is. De Rát Mátyás *Magyar Hírmondója*, bár alapítója szándéka szerint pótolni kívánta a hiányzó magyar folyóiratokat is, mégis elsősorban a napi események sokoldalú krónikása volt és a társadalomnak viszonylag szélesebb köréhez szólt; hiszen az újságot kezdettől fogva a tulajdonságok jellemezték és különböztették meg a sajtó másik típusától, a többnyire sajátos témájú és kevesebbekhez szóló folyóirattól. A magyar felvilágosodás európai látókörű írói helyesen ismerték fel, hogy a szellemi élet kibontakoztatásához folyóiratokra is szükség van, hiszen ezek voltak kezdettől fogva a tudományok és az ismeretek terjesztésének, valamint az irodalmi és a kulturális élet szervezésének legkiválóbb eszközei.

Irodalom- és sajtótörténeti kutatásunk már meglehetősen részletesen feltárta a *Magyar Museum* létrejöttének és rövid fennállásának történetét. Mégsem mondhatjuk el, hogy már mindent tudunk az első magyar nyelvű folyóiratról, hiszen nem rendelkezünk még a lap tartalmának repertoriális feldolgozásával, de magának a szövegnek valamilyen újabb kiadásával sem. Sajnos — próbálkozásaink ellenére — mind ez ideig nem sikerült kiadóink érdeklődését felcsigáznni legrégebb folyóirataink szövegeinek reprint kiadásban való megjelentetésére. Pedig kulturált országokban már mindenhol sor került a régi és jelentős folyóiratok hasonmás-kiadására, hiszen már régen felismerték: ezek egyaránt szíves fogadtatásra találnak a könyvgyűjtők és könyvbarátok szélesebb köreinél, valamint a tudományos kutatók körében. Reméljük, hogy a sok hasznos (és olykor kevésbé hasznos nem túl jelentékeny) reprint-kiadások között — kerek jubileumoktól függetlenül is — egyszer mégiscsak rákerül a sor a 18–19. századi folyóirataink modern kiadására is.

Ezekre annál is inkább szükség lenne, mert a hazai tömegkommunikációs eszközök történetének további kutatása még sok szempontból gazdagíthatja tudományosságunkat, politikai műveltségünket. Elég talán, ha Batsányinak és társainak a nyilvánossággal kapcsolatosan kifejtett nézeteire gondolunk, vagy például a korabeli magyar felvilágosultaknak a kultúra és a társadalom pluralitásával összefüggő törekvéseire hívjuk fel a figyelmet. A kortársak egy része, de az utókor is többnyire sajnálkozva nyilatkozott arról az ismert szakításról, amely a *Magyar Museum* első számának megjelenése után Batsányi és Kazinczy között nézeteik, gondolkodásmódjuk eltérése következtében bekövetkezett. Pedig ők bizonyosak voltak abban, hogy a közös nemzeti célok elérését nem gátolja az a körülmény, hogy nézeteiket különböző orgánumban fejtik ki, és ezáltal — önmaguk szellemi gúzsbakötése és egy kényszerült egység kompromisszumai helyett — nyílt vitákkal és a szellemi élet felpozíciójával szolgálják a magyar felvilágosodás ügyét. A *Magyar Museumot* rövidesen követő újabb folyóiratok: így Kazinczy *Orpheusa*, Péczeli *Mindenek Gyűjteménye* és Kármán *Uránidája* újabb színekkel gazdagították irodalmi és kulturális életünket. Folyóiratirodalmunk fennállásának két évszázada alatt társadalmunk és kultúránk történetének akkor voltak fényesebb korszakai, amikor sajtónk sokszínűségét senki sem korlátozhatta.

(k. gy.)

Aspekte des österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert. Für die deutsche Literaturwissenschaft und Literaturgeschichtsschreibung ist die Epoche der Aufklärung erst seit kurzem wieder mehr in den Mittelpunkt des Interesses gerückt. Galt das 18. Jahrhundert mit seinen vielfältigen Entwicklungslinien etwa einem Herrmann Hettner noch als grundlegend neues und vor allem als ein europäisches Phänomen, wie seine bahnbrechende *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*¹ beweist, so wurde bis vor nicht allzu langer Zeit die bestimmende Richtung dieses Jahrhunderts, nämlich die Aufklärungsbewegung und deren literarische Produktion im deutschen Sprachgebiet (mit Ausnahme der marxistischen Literaturgeschichtsschreibung) lediglich als eine Vorläuferin der Klassik (literarisch) und des Deutschen Idealismus (philosophisch) angesehen. Am Ende des 19. Jahrhunderts waren es eben vorwiegend bürgerlich-liberale Forscher wie Hettner und Gervinus,² die sich, ihrem politischen Interesse entsprechend, dieser genuin bürgerlichen Epoche zuwandten.

Erst mit dem Aufkommen empirischer und soziologischer Methoden innerhalb der Literaturgeschichtsschreibung, deren Interesse vor allem der Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft galt, gewann das, was man allgemein als Aufklärung bezeichnet, vermehrte Aufmerksamkeit, ja teilweise sogar politische Aktualität. Daß dabei großteils Neuland betreten werden mußte und man sich nur auf geringe bereits geleistete Forschungsarbeit zu diesem Themenkreis beziehen konnte, ist angesichts einer so gearteten Wissenschaftsgeschichte nicht verwunderlich. Trotz der nun vorliegenden Fülle an Arbeiten, vor allem aus der Bundesrepublik Deutschland, muß jedoch kritisch angemerkt werden, daß ein in gewissem Maße einseitig ausgerichtetes Interesse eine wirklich zusammenschauende Literaturgeschichtsschreibung, die auch imstande wäre, die Zusammenhänge von Sozial- und politischer Geschichte und der literarischen Produktion darzustellen, nicht leisten konnte oder geleistet hat.

Mit dem Interesse für die Sozialgeschichte der Literatur ist jedoch auch die Geschichte des Zeitschriftenwesens mehr und mehr in den Blickpunkt gerückt. Die Zeitschrift, zwar nicht eine „Erfindung“ der Aufklärung, aber dessenungeachtet doch *ihr* Medium, entwickelte sich im 18. Jahrhundert zum Träger einer neuen, bürgerlichen Kommunikationsform. Gerade diese ihre Möglichkeiten entdeckten alle aufklärerischen Schriftsteller, die sich deshalb auch dieses Mediums bemächtigten und es in bedeutendem Maße unformten. Nur die Zeitschrift, und dies zunächst aus rein formalen Gründen (billige Produktion, geringer Umfang und damit leichtere Lesbarkeit für ein noch größtenteils ungebildetes Lesepublikum), konnte die Verbreitung aufgeklärten Denkens leisten. Die Aufklärung war es also, die dieses Medium den „Gelehrten“ entriß und dadurch „Lektüre“ im allgemeinsten Verstande einer breiteren Öffentlichkeit erst ermöglichte. Sie erfüllte damit eine im höchsten Maße pädagogische Funktion: sie trug die Bildung im aufklärerischen Sinne in breitere Schichten, obwohl sie ganz gewiß über eine private, bürgerliche Öffentlichkeit nicht sehr weit hinausgekommen ist. Gerade aber an der Entstehung dieser Öffentlichkeit³ war das Medium Zeitschrift maßgeblich beteiligt. Die vielfältigen Formen, in denen dieses Kommunikationsmedium im Laufe des Jahrhunderts anzutreffen sind, harren, trotz des Bewußtseins über deren Bedeutung, bis heute einer systematischen und zusammenfassenden Darstellung. Nur die Moralischen Wochenschriften sind durch Wolfgang Martens⁴ in diesem Sinne aufgearbeitet worden.

Ist das Bewußtsein über die wichtigen Funktionen der Zeitschriften in der bundesdeutschen Forschung bereits stark entwickelt, so fanden neue Erkenntnisse darüber noch kaum Eingang in die

¹ Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*. 3 Teile, Braunschweig 1856/64.

² Georg G. GERVINIUS: *Geschichte der deutschen Dichtung*. Band 1–5, Leipzig 1835–42.

³ Jürgen HABERMAS: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Öffentlichkeit. Neuwied und Berlin 1962. auch: HANSERS *Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Herausgegeben von Rolf GRIMMINGER. München 1980. dtv

⁴ Wolfgang MARTENS: *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften*. Stuttgart 1968.

⁵ E. V. ZENKER: *Geschichte der Wiener Journalistik, von den Anfängen bis zum Jahre 1848, ein Beitrag zur deutschen Kulturgeschichte*. Mit einem bibliographischen Anhang. Wien und Leipzig 1892.

Literaturwissenschaft in Österreich. Seit E. V. Zenker⁵ ist keine grundlegende Arbeit oder auch kaum eine wichtige Arbeit über einen Detailbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens erschienen! Dies hängt sicherlich unter anderem damit zusammen, daß in der österreichischen Literaturgeschichtsschreibung bis vor kurzem die österreichische Literatur des 18. Jahrhunderts kaum Erwähnung findet. Die Kanonisierung der Literatur ist hier noch nicht wirklich durchbrochen. Erst die letzten Jahre brachten auch bei uns diesbezüglich eine Wandlung. Das österreichische 18. Jahrhundert ist nunmehr nicht nur für Historiker von Interesse, sondern findet auch durch den mit Literatur Befassten eine neue Einschätzung.

Seit nunmehr 4 Jahren arbeiten wir (Andrea und Wolfram Seidler) über den Themenbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens. Doch erst im Laufe der Arbeiten, der Sammlung und Sichtung des Materials, konnten wir erkennen, auf welches Unternehmen wir uns da eingelassen hatten. So muß gerade auf diesem Gebiet erst die Sicherstellung des Materials, mit dem dann weiter gearbeitet werden kann, geleistet werden. Das Auffinden der Zeitschriften, die meist verstreut in vielen Bibliotheken Europas liegen, nahm die meiste Zeit in Anspruch, nicht zuletzt deshalb, weil für das Gebiet der Monarchie kaum aktuelle bibliographische Grundlagen vorhanden sind. Schon bald wurde uns klar, daß eine solche bibliographische Grundlage, die vor allem auch Auskunft über die Fundorte zu geben hätte, geschaffen werden muß, ehe man sich in weiterer Folge diesem Bereich nähern kann.

Als erstes Ergebnis dieser unserer Arbeiten ist nun (Jänner 1988) eine solche Bibliographie erschienen, in der die deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften der Städte *Wien*, *Preßburg* und *Pest-Buda* (also noch nicht einmal der gesamten Monarchie) im Zeitraum von 1740 bis 1809 mit den Fundorten nachgewiesen werden. Allerdings war es von Anfang an unser Anliegen, dem Leser mehr als nur die reinen bibliographischen Angaben zu liefern; deshalb wurden die einzelnen Zeitschriftentitel von uns mit Kommentaren versehen, die einen ersten Einblick in die jeweilige Zeitschrift geben sollen und so auch einen gewissen Überblick über den Gesamtbereich des Zeitschriftenwesens in Österreich.

Die Bibliographie umfaßt ca. 400 Titel, wovon für etwa 120 kein Fundort angegeben werden konnte. Diese Titel wurden in einem eigenen Teil zusammengefaßt, wobei selbstverständlich auf Quellen (Bibliographien ebenso wie, wo möglich, zeitgenössische Hinweise) verwiesen wird.

Der weitaus größere Teil jedoch umfaßt jene Titel, für die ein Fundort angegeben werden kann, wobei wir Wert darauf gelegt haben, die jeweilige Bibliothek nur dann anzuführen, wenn wir das entsprechende Exemplar selbst einsehen konnten. Deswegen können unsere Fundortangaben als verlässlich gelten, was ja z. B. in der Bibliographie Kirchners⁶ nicht immer zutrifft (dies hängt allerdings wohl damit zusammen, daß Kirchner sein Material über Jahrzehnte hinweg gesammelt hat, Kriegsverluste u.ä. daher nicht verzeichnet sind). Die Fundortangaben unserer Bibliographie erheben aber keinen Anspruch auf Vollständigkeit; dies wäre auch kaum zu leisten, es sei denn, man hätte Mitarbeiter an sämtlichen in Frage kommenden Bibliotheken. Der Leser wird dennoch zu jedem Titel zumindest einen Bibliotheksnachweis finden können.

Die bibliographischen Angaben erwähnen: genauen Titel, Herausgeber (so weit bekannt), Umfang, Erscheinungsort und -zeitraum sowie Größe des Blattes. Im darauffolgenden Kommentar wird der bereits erwähnte Einblick in Inhalt und Charakter der jeweiligen Zeitschrift gegeben, wobei hinzugefügt sein soll, daß das Interesse des Literaturwissenschaftlers bei der Abfassung der Kommentare nicht gänzlich unterdrückt wurde. So kann es durchaus zu gewissen Einseitigkeiten kommen, was aber — so weit möglich — vermieden wurde.

Die Bibliographie enthält weiters ein geographisch-chronologisches Titelverzeichnis und ein Namensregister zur besseren Orientierung.

Wie schon aus dem angegebenen Zeitraum ersichtlich wird, beginnt das (gesamt-) österreichische Zeitschriftenwesen erst gegen die Mitte des Jahrhunderts zu blühen. Im Vergleich zu den übrigen

⁶ Joachim KIRCHNER: *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes. Band 1—4*. Stuttgart 1969.

europäischen Staaten, insbesondere England, Frankreich und Deutschland sehr spät. Während beispielsweise die erste deutsche Moralische Wochenschrift bereits zu Anfang des Jahrhunderts erschien, wurde die erste österreichische erst 1762 in Wien herausgebracht; und mit dem Erscheinen dieses Blattes (*Die Welt*, Chr. G. Klemm) beginnt nun eigentlich erst die Entwicklung eines richtigen Zeitschriftenwesens in der Monarchie, d.h. Blätter erscheinen nicht mehr vereinzelt in zeitlich großen Abständen. Auch deren Thematik verändert sich grundlegend hin zu einer eindeutig aufklärerischen Konzeption.

Für diese „Verspätung“ der Entwicklung gibt es eine ganze Reihe gewichtiger Gründe, die in diesem Rahmen nicht näher erläutert werden können. Als einen Grund sehen wir, wie schon zu Beginn ausgeführt, den Zusammenhang zwischen der Durchsetzung aufklärerischen Gedankengutes und der Entwicklung des Mediums Zeitschrift. Beides ist so unmittelbar miteinander verknüpft, daß sich eine Zeitschriftenlandschaft in Österreich erst mit dem allmählichen Eindringen der Aufklärung in die Monarchie bilden konnte. Auffällig ist in diesem Zusammenhang, daß die ersten österreichischen Wochenschriften nicht von Österreichern verfaßt wurden, sondern zunächst von Deutschen, die in die österreichischen Staaten einwanderten (Heyden, Klemm usw.). Was sicherlich nicht überrascht, ist, daß ein Großteil der Blätter in Wien erschien. Zwar kann schon 1764 in Preßburg, immerhin der ungarischen Krönungsstadt, eine Zeitschrift, die *Preßburger Zeitung* gelesen werden (die im übrigen bis 1929(!) verlegt wurde), weitere Blätter folgten allerdings nur zögernd, und wenn, dann meist von ein und demselben Autor, Karl Gottlieb Windisch, der auch der erste Redakteur oben erwähnter Zeitung war. Windisch wurde sicherlich durch seine Kontakte in Wien inspiriert: man begegnet ihm bereits früher als sporadischen Mitarbeiter von Klemm's *Welt*. In Pest/Buda erschien die erste Zeitschrift erst 1784, nachdem die Verwaltungsorgane des ungarischen Königreiches dorthin verlegt worden waren. Verhältnismäßig viele ungarische Zeitschriften (sowohl deutsch- als auch ungarischsprachige) wurden zunächst in Wien verlegt. Dabei läßt sich beobachten, daß der Kreis jener Schriftsteller und Gelehrten, die an solchen Zeitschriftenprojekten beteiligt waren, äußerst klein war; die meisten Namen trifft man bei jeder Neugründung an. Dies läßt auf einen engen journalistischen Kreis schließen, der sich auch herkunftsmäßig relativ klar abgrenzen läßt. Sie stammen oft aus einer gehobenen bürgerlichen Schicht protestantischen Glaubens, und haben zumeist an den bedeutenderen deutschen Universitäten (Göttingen, Halle) studiert. Ihre gleichzeitigen Verbindungen zu Wien verbieten jedoch den oft gelesenen Schluß, die Aufklärung sei direkt über Norddeutschland nach Ungarn eingedrungen. Wien als Vermittler dürfte in dieser Beziehung unumstritten sein. Als ein erstes sehr wichtiges Projekt österreichisch-ungarischer Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Journalistik ist an dieser Stelle die Zeitschrift *K. K. Allerhöchste Privilegierte Anzeigen* . . . Wien 1771 - 1776 zu erwähnen. Insgesamt läßt sich sagen, daß in Ungarn zwar verhältnismäßig wenige Blätter die Druckereien verließen, diese aber allesamt von einem hohen Anspruch getragen sind. In Wien hingegen finden sich neben einigen hervorragenden Zeitschriften eine Unmenge von „Eintagsfliegen“ und minderwertigen Produkten, die - ähnlich den Broschüren der 80-er Jahre - einer Schreibsucht entsprungen sind, bzw. als schnelle Gelderwerbsquelle dienen. Inhaltlich unbedeutend sind sie sozialhistorisch jedoch nicht von geringer Bedeutung.

Bei einem rein quantitativen Überblick erkennt man, daß mit den 60-er Jahren ein richtiggehender „Zeitschriftenboom“ einsetzte, der seinen Höhepunkt begrifflicherweise unter der neuen, josephinischen Zensurgesetzgebung der 80-er Jahre erreichte. Ziemlich genau 50% der zwischen 1740 und 1809 auftauchenden Blätter entsprangen diesem Zeitraum. Erst die Ereignisse um die Französische Revolution, die Verschärfung der Zensur und die insgesamt restaurative Politik der 90-er Jahre brachte einen radikalen Rückgang der Periodika (insgesamt mehr als 30 Neugründungen der 90-er Jahre stehen mehr als 200 in den 80-er Jahren gegenüber).

In Ungarn stellt sich die Lage im Überblick etwas gleichmäßiger dar, ohne Spitzen, die ins Auge springen: selten gab es mehr als ein bis zwei Zeitschriftengründungen pro Jahr. Wien weist zwei Höhepunkte auf. Einerseits das Jahr 1774, in dem 26 Neugründungen zu vermerken sind, andererseits die Jahre 1782/84 mit 24 bzw. 23 neu aufgelegten Blättern. An dieser Stelle sei jedoch darauf hingewiesen, daß der größte Teil der im Jahre 1774 angeblich geschriebenen Wochenschriften verschollen sind - wir

nehmen an, daß überhaupt nur Pläne dazu existierten und deren Titel einfach von der Literatur bis in die heutige Zeit mitgeschleppt worden sind. Der realistische Höhepunkt des Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert dürfte bei 1782 liegen!

Abschließen einige Angaben zur Thematik der Periodika: von den nachgewiesenen Blättern lassen sich 39 als unterhaltende Zeitschriften vielseitigen Inhaltes bezeichnen, 30 als Sittenschriften, 27 als wissenschaftliche, 22 als theologische, 21 als historisch-politische, 17 als Theaterzeitschriften, 16 als ökonomische, 13 als pädagogische, je 10 belehrende, literarische und Rezensionenblätter, je 9 Moralische Wochenschriften und medizinische Zeitschriften, 7 Nachrichtenblätter kulturellen Inhaltes, 7 politische Zeitschriften, 6 historisch-geographische Zeitschriften. In geringer Zahl erschienen moralisch-belehrende Blätter (3), Büchernachrichten, Militärzeitschriften, Frauenzeitschriften, Musikzeitschriften, philosophische Zeitschriften (je 2), juristische Blätter, literarisch-politische, historische, Freimaurer-Zeitschriften (je 1). Die Kategorisierung der Zeitschriften könnte natürlich Gegenstand von Diskussionen werden und ließe sich wahrscheinlich einschränken. Den Inhalt der Blätter kennend, waren wir bemüht, ihn mit einem Begriff möglichst genau zu umschreiben. Mischformen stellen dabei der größte Problem dar.

WOLFRAM SEIDLER
(Wien)

Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához.* A magyar felvilágosodás kutatásának lassan-lassan közhelyei közé tartozik, hogy a göttingai egyetem szellemisége mélyrehatóan volt jelen a magyar politikai, statisztikai, esztétikai, teológiai gondolkodásban. Részben a magyar felvilágosodás korszakának egyes kiemelkedő képviselőiről, így pl. Berzeviczy Gergelyről és másokról írott monográfiák, tanulmányok hangsúlyozták ezt, részben azok a szöveg- és levélközlések, amelyek a kisebb jelentőségű, de mozgékony, sokat publikáló egyéniségek göttingai kapcsolatait tárták föl (például Rummy Károly (Györgyét)). Az is világhosszú vált, hogy a göttingai egyetemről Magyarországra visszatértek nem tudták teljes eredményességgel gyümölcsöztetni az ott tanultakat; jó kezdet, szép reményű indulás után többek munkássága fulladt ki a számukra kedvezőtlen hazai körülmények miatt. Schwartner Márton nemcsak nem fogadta el a magyar közvélemény jó része, hanem Horvát István méltatlan támadásai még kedvét is elvették a további munkálkodástól. Schedius Lajos megteremtette a XIX. század elején a korszak legjobb folyóiratát, igaz, német nyelven; ám a folyóirat három esztendői virágzás után kimúlt, hogy soha többet föl ne támadjon. Schedius befelé fordulása, a kevésbé látványos diszciplínák művelése, a pesti evangélikus egyház és iskolai tantervek körül végzett munkálkodása jelzi, hogy szűkebb körbe kényszerült, a hasznos tevékenység ideálját környezetében próbálta megvalósítani. S amikor Schedius latin nyelvű esztétikája megjelent, akkor inkább a közeli múlt színvonalas emlékének tetszett, mint ható tényezőnek. Rummy Károly György felörlődött a megélhetésért folytatott harcban, ide-oda vándorolt, de sehol nem tudta növekvő családját megfelelőképpen ellátni. Aprómunkára, kompilációra adta magát. Nagyszabású folyóirattervét az előzetes cenzúra megölte, külföldi folyóirata veszélyes vállalkozásnak bizonyult, a napóleoni háborúk miatt nehézkes érintkezés a németországi kiadóival a második kötet megjelenése után a vállalkozás megszüntetését eredményezte.

Mindazonáltal a göttingai egyetem számottevő útravalóval bocsátotta haza egykori hallgatóit. Természetesen a XVIII. század felívelő, lendületesebb fejlődése inkább biztosította a politikai gondolkodás kibontakozását, mint a restaurációs XIX. század eleje. Az újságírás magyarországi és erdélyi meghonosodása is kapcsolatba hozható a göttingai egyetem kezdeményeivel és szemináriumával. S ezen keresztül a szabadabb véleménynyilvánítás, a társadalmi nyilvánosságra appellálás és e nyilvánosságnak a sajtó révén történő megszervezése a göttingai elemekre épült. Nemcsak azért, mert

* István FUTAKY und Kristin SCHWAMM: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739 - 1839*. Bp., 1987, MTA Könyvtára.

Schlözer kollégiumain bőven hallhatták ezeket a kérdéseket, hanem azért is, mert ott (a szabadabb légkörben) hozzászokhattak a vitához. Göttinga a sokoldalúságra nevelt, hiszen teológusok, klasszikus filológusok, a matematika tudorai, az esztétikai elemzéseknek elkötelezett diákok egyként megtalálták itt, amit kerestek, európai hírű tanárok irányítása alatt. Göttinga hatása messze sugárzott: már történt rá célzás, de kevéssé történt meg alaposabb feltárása annak, hogy a magyar klasszicizmus elméleti gondolkodása mit köszönhet a göttingai kutatásnak. Kazinczy Ferenc tájékozódásában számottevő része volt Kis János és Rummy Károly György híradásainak, adalékainak, megjegyzéseinek, olvasmányainak, tehát két, egykori göttingai diák ifjúkori élményeinek. Kállay Ferencről tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc is göttingai forrásból merített, amikor meghozatta magának a nagy tekintélyű és a magyarokkal igen rokonszenvező professzor, Christian Gottlieb Heyne nevezetes Pindarosz-kiadását. (Csak emlékeztetünk arra, hogy ez a Pindarosz-kiadás volt forrása Kölcsey nézeteinek, amelyek Kazinczy Ferenc Pindarosz-tolmácsolásainak bírálatakor fogalmazódtak meg.) Heyne antikvitás-kultusza szövegkiadásával és előadásával eljutott magyar diákjaihoz, tőlük pedig bejutott a magyar oktatásba is. Heyne számára az ókor birodalma (mindenekelőtt a görögöké!) eszköz a szellem nemesebb kiképzése számára, amely céljaul az igazra, a jóra, a szépre nevelést tűzi ki. Heyne költészetközpontú ókortudományt művelt, ez adja tekintélyét a magyar klasszicizmus képviselői előtt. Ám jellemző az is, hogy Rummy Károly György hagyatékában megmaradtak azok a jegyzetek, amelyeket göttingai egyetemi hallgatóként professzorai felolvasásai alapján készített. Igen nehezen vagy alig olvasható anyagról van szó, amelynek feltárása azonban azzal kecsegtethetne, hogy pontosabban ismernők, mit tanultak a (magyarországi) diákok 1800—1802 között. Ám az is jellemző, hogy Rummy későbbi középiskolai óráit jórészt a göttingai forrásokra építve tartotta. Most nem megyünk bele abba a részletkérdésbe, mennyire értették meg nem mindig kiváló diákjai Rummy előadását, az a fontos, hogy különböző iskolavárosokban előadott mondanójának forrásait többnyire megjelölte, és ezek majdnem kivétel nélkül Göttingát idézik. Például: „Politica” című előadása Sopronban hangzott el, 1812. áprilisában (s bizonyára Rummy későbbi állomáshelyein is többször), itt Johann Georg Heinrich Feder: *Grundlehre des Staatsklugheit* című művére utal. Feder ugyan már nem volt Rummy diáksága idején Göttingában, előadásainak emléke azonban még élt. Rummy szövegéből csupán egy idézet:

Libertas est jus originarium humanitatis, ideoque nequit absque necessitate in civitate limitari, quin justitia laedatur et felicitas immediate minuetur.

S amennyire fontos volna, hogy valamennyi részletet tekintve földerítsük a göttingai professzorok eszméinek és eszményeinek magyarországi jelenlétét (s ezáltal a bécsi, a francia és a német egyetemek városai mint a magyar gondolkodás ihletői között a megfelelő egyensúlyt és arányt kialakítsuk), olyan mértékben üdvözlésre méltó Futaky István és Kristin Schwamm vállalkozása: az összeállítók gondos bibliográfiában mutatják be az 1739 és 1839 közötti időszakra vonatkoztatva a Magyarországot érintő-tárgyaló cikkeket, adalékokat a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* című újságban. Igen fontos ez a vállalkozás, mivel egy részről a kutatás fehér foltját tünteti el, más részről hangsúlyozottan hívja föl a figyelmet, hogy más folyóiratok esetében is szükséges volna hasonló vállalkozás (ez a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* esetében már megtörtént, és meglepetéseket hozott, például előkerült Schedius magyar irodalom- és színház-története!), harmadrészt a magyar(országi) szellemi élet németországi befogadásának nem eléggé kutatott problémáit segít tisztázni — meggyőző, pontos, annotált bibliográfiában. S mert bibliográfia: nem tartalmazhat értékelő mozzanatokot, azonban a bibliográfia áttekintése is bizonyos következtetések levonását, illetve néhány feltevés igazolódását sugallhatja.

Az nyilvánvaló, hogy a kitűnő német folyóirat recenzióiban is előnyben részesítette azoknak a magyaroknak a munkáit, akik valaha a göttingai egyetem diákjai voltak. S az is nyilvánvaló, hogy a recenziók, bármily neves professzor tollából származtak is, viszonylag szűk olvasókörre számíthattak, így XVIII. századi, XIX. század eleji hírnök a nagyvilágban csak némileg módosulhatott a recenziók megjelenésekor. A folyóirat jellegéből és recenzióiból adódóan nemigen foglalkozhatott a leglendületesebben fejlődő tényezővel, a magyar szépirodalommal. Míg a bécsi, a jénai (és főleg a XIX. század elején Rummy Károly György tevékenysége következtében) más németországi (hildesheimi, lipcei, weimari, gothai) újságok legalább is hírt adtak Kazinczy Ferenc, Kis János, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi

Dániel és mások költői eredményeiről, a göttingai folyóirat a magyar nyelvészet és a történettudomány újabb produktumait méltatta. Mindenekelőtt a finn-ugor nyelvrokonság fejtegetése visszhangzott, és ebben szerepet játszott Schlözer érdeklődése a probléma iránt, és ez az érdeklődés eredményezte, hogy Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító Magyar Nyelvmesterét* is kedvezően ismertessék. Sőt, az ismertető fölveti a kérdést: nem volna-e hasznos, ha a könyv bevezetőjét, amely a magyar nyelv általános jellemzését adja, németre fordítanák. A történettudományi munkák közül több ízben találjuk meg Engel János Keresztély roppant vállalkozásának ismertetését. A *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer* különböző kötetéről különböző helyeken lelünk beszámolót, némelyiket maga a szerző írta abból a célból, hogy a mű szándékait és célszándékait egyértelművé tegye az olvasó előtt. A másik ismertető Heyne volt, aki klasszikus filológussá szerette volna nevelni tehetséges, problémaérzékeny tanítványát.

Ugyancsak kedvező volt a visszhangja Schedius Lajos említett folyóiratának, a *Zeitschrift von und für Ungern*nek is. Az ismertető itt is Heyne; a tanár-tanítvány viszonyon túl a folyóirat valóban színvonalasan és érdekesítően közvetítette a magyarországi tudományosság eszméit külföldre. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a türelmes Schedius helyet adott a szerb történelmi kérdések megvitatásának is, mint ahogy Budán 1821-ben Vuk Karadžić kiadhatta könyvét a szerb fejedeletről, Miloš Obrenovićről (ennek ismertetését Grimm-Jakab vállalta). Ez, valamint például az a tény, hogy Eugen Wesely *Serbische Hochzeitsliederje* Pesten 1826-ban megjelent (az ismertető ismét Grimm), sugallhatta a recenziókat figyelemmel kísérőknek, hogy Magyarországon valamennyi nép kultúrája kibontakozhat, a nyomdaviszonyok nagyjában-egészében kedvezőek szinte minden kulturális törekvés számára. A recenziók nagy száma egyébként is azt tanúsította, hogy Magyarországon sokféle kiadvány jelenik meg, és legalább annyi, amennyit ismertetnek, méltó arra, hogy az érdeklődő németországi olvasó is tudomásul vegye. Ebbe a gondolatkörbe tartozik az az eddig szintén nem eléggé hangsúlyozott tény, hogy mind Teleki Sámuel, mind pedig Széchényi Ferenc könyvtári törekvései, adott esetben könyvtári katalógusai megfelelő recenzió segítségével bejutottak a göttingai folyóirat lapozgatóinak tudatába. Teleki Sámuel nevével hat alkalommal találkozunk az ismertetett művek, személyek között. Heyne adja tudtul, hogy Teleki a göttingai tudós társaság tiszteleti tagja lett, és Johann Friedrich Blumenbach professzor közli Teleki Sámuel halálát, Heyne a könyvtári katalógus kötetének megjelenéséről számol be. Berlász Jenő nagyszerű feltáró munkája nyomán sokat tudunk nemzeti könyvtárunk alapításának körülményeiről, illetve az alapító szándékáról, hogy minél szélesebb körben ismertesse az alapítás tényét, a katalógusokat szétküldve pedig, a könyvtár jellegét. A külföldi visszhang számbavétele azonban még nem teljes, és a göttingai anyag fontos kiegészítése a már tudottaknak. A névmutatóban hét említés erejéig leltük meg Széchényi Ferenc nevét, és ez tekintélyes számnak mondható. 1803-ban lett tiszteleti tag (Heyne közlése), ismét Blumenbach közli a halál hírért. Annál nagyobb meglepetésünk, mikor a megfelelő tételszámhoz lapozva úgy találtuk, hogy a könyvtári katalógust Schlözer ismertette. Csak a Sopronban 1814–15-ben kiadott kézirat-katalógust mutatta be a wolfenbütteli könyvtárőr, Ernst Theodor Langer. Schlözer tőle szokatlanul meleg hangon emlékezik meg a könyvtáralapításról, értékeli magasra a katalógust (s bírálja, hogy a tételek magyar címét nem fordították németre), kiemelve, hogy a könyvtár mennyiségét és jellegét tekintve egyike a legjelentősebbeknek.

Egyáltalában nem meglepő, hogy a folyóiratban sűrűn találkozunk az erdélyi tudományosság szemléjével, kiváltképp a szászok kulturális kiadványainak bemutatásával. Jól ismert Schlözer érdeklődése a szászok kultúrája iránt, s az is, hogy Schlözert erős vitába sodorta a magyar tudományosság képviselőivel a szászok állítólagos kulturális missziójának problémája. A nagyszabeni Johann Filsch *Siebenbürgische Quartalschriftje* és *Siebenbürgische Provinzialblätterje* kedvező fogadtatást kap Heyne részéről, ám itt csupán a kulturális törekvés értékelése a lényeges, szó sincs a szászok és általában a német nyelvűség feltűnő dicseretéről. Hasonlóképpen tarthatott érdeklődésre számot Georg Haner *De scriptoribus Hungaricarum et Transilvanicarumja*, valamint Joseph Karl Eder *Scriptores rerum Transilvanicarumja*.

Weszprémi István, Berzeviczy Gergely, Rummy Károly György, Stipsics Aloysius, Szontágh Sámuel, Bél Mátyás, Kitaibel Pál, Kalmár György, Katona István, Pray György, Cornides Dániel, Bél Károly András: ez a névsor arról tanúskodik, hogy Göttingából figyelték a magyar tudományos teljesítményeket.

A kötet 578 tétele jelzi, hogy a legjelesebb egyetemi tanárok érezték kötelességüknek a művek (többek között magyarországi vagy Magyarországon kiadott művek) ismertetését. S ha azt írtuk, hogy a szépirodalmi alkotások nem kerülhettek a göttingai folyóirat hasábjaira, mint az ismertetés tárgyai, beszámolónk végén módosítjuk ezt a megállapítást. Ugyanis közvetlenül valóban nem foglalkozott senki magyar regényekkel vagy versekkel. Ám Szerdahelyi György Alajos *Poesis narratívájának* recenziense Gyöngyösi István, Mészáros Ignác, Dugonics András, Báróczy Sándor és Faludi Ferenc nevével ismertette meg az olvasókat, Szerdahelyi egy másik művének ismertetője, a *Silva parnassii Pannonii* alapján írhatta le Pázmány Péter nevét. Nem sok ez, ám több mint a teljes csönd.

Az igen gazdag tartalmú, jól annotált bibliográfia természetesen ösztönözheti a kutatást a bibliográfiába gyűjtött anyag feldolgozására, valamint más folyóiratok hasonló jellegű átnézésére, az anyaggyűjtésre. Nem ismételjük meg, amit az ilyen kiadványok jelentőségéről írtunk. A göttingai kutatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában jelentették meg munkájukat, és ez a tett valóban hozzájárulás „Kulturális és Történelmi Emlékeink” feltáráshoz. Eckhardt Sándor kezdeményező tanulmányában a külföld magyarsággépéről rajzolt, természeténél fogva, vázlatos képet. Valószínűleg sok tekintetben fog módosulni ez a kép az ilyen és az ehhez hasonló bibliográfiák nyomán. S azt sem felejtethetjük el, hogy a külföld érdeklődése a magyar törekvések iránt bizonyos vonatkozásokban visszahatót a magyar törekvésekre. Az eddig inkább a belső fejlődést szem előtt tartó kutatás a jövőben számba kell, hogy vegye, hogy egy nem nemzeti-hazai, hanem külföldi aspektusból mely törekvéseknek, mely műtípusnak, mely tudományos tervnek lehetett külföldön sikere, illetve volt és miért volt külföldön sikere. Ez a bibliográfia így a nemzeti önismeret szempontjából is érdekes és megszívlelendő adalékokat kínál.

FRIED ISTVÁN

A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén.¹ Bessenyei György, a magyar felvilágosodás vezéralakja, akinek munkássága összeforrt a magyar nemzeti nyelvű irodalom és kultúra kibontakoztatásával és aki pályájának első szakaszában számos művében hangoztatta a nemzeti nyelvű műveltség fontosságát, élete vége felé, 1804-ben így írt egyik — kéziratban maradt — művében:

„Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében csak azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös erőlködésre mutat. Hálóval kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák. Aki a magyar nemzetet a mélyebb gondolkodástól meg akarja őrizni, egész Európát vegye cenzurája alá: hazánk a világ Librorum Censura nem lehet.

Mert mi történik? Az, hogy minden ember gyermekét idegen nyelvekre taníttatván, franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amilyeneket mi magyarul eleikbe adnánk.”

Ez az idézet, amelyre egyébként a magyar szellemi életnek az I. Ferenc uralkodása alatti elfojtása és az európai eszméktől való elszigetelési törekvések adtak alkalmat, arra is fényt vet, hogy Bessenyei a 19. század elején már tisztán látta: a nemzeti nyelv önmagában még csak eszköz, mely a nemzeti kultúra kifejlesztése mellett szolgálhatja a modern európai eszméktől való szándékos izolációs törekvéseket is. Utolsó nagy művei egyébként is azt bizonyítják, hogy az író korábbi, jórészt a patriotizmustól áthatott gondolatait elmélyítette, és egyre inkább az egyetemes emberi problémákkal ötvözte egybe. Életműve ezért oly érdekes, és talán figyelemre tarthat számot mindazok körében, akik a 18. század végi közép-európai, főként monarchiabeli szellemi törekvéseket kívánják mélyebben megismerni.

A magyar középnemesi családból származó Bessenyei számára a bécsi testőrség keretében nyílt alkalom arra, hogy megismerkedjen az európai felvilágosodás legkiválóbb gondolkodóinak eszméivel.

¹ Az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts Symposiumán 1985. májusában elhangzott előadás.

1765-ben, tehát a bécsi felvilágosult szellemi élet kibontakozásának idején került a nemesi testőrséghez. A Mária Terézia által is támogatott magyar testőr nem csak sokat olvasott, hanem maga is íróvá lett: 1772-től kezdve rövid 8 esztendő alatt mintegy 20, jórészt szépirodalmi és művelődéspolitikai munkája jelent meg Bécsben. A testőrségből kilépve, Mária Terézia az udvari könyvtár tiszteletbeli könyvtárosává nevezte ki, de az uralkodónő halála után, II. József megvonta tőle az évdíját, és ezért az író 1782-ben végleg elhagyta Bécset és kelet-magyarországi birtokára vonult vissza. Ott élt teljes elszigeteltségben, időnként rendőri őrizet alatt is, az 1811-ben bekövetkezett haláláig.

A magyar irodalomtörténetírás és általában az eszmetörténeti vizsgálódás mind ez ideig Bessenyeinek főként bécsi korszakát méltatta, és a kiadott művei alapján értékelte a nemzeti kultúra megújítása érdekében kifejtett munkásságát.

Egy idő óta megindult azonban az író műveinek kritikai számbavétele és kiadása. Ennek során kerülhet sor a későbbi, pályája második szakaszában, vagyis vidéki visszavonultságában írt, jórészt kéziratban fennmaradt műveinek behatóbb elemzésére. Ezekről ugyan korábban is tudtak, de jelentőségüket elhomályosította az a körülmény, hogy a cenzúra nem engedte egykorú megjelentetésüket, tehát nem hathattak a kor szellemi életére.

Bessenyei életművéhez, de a korabeli monarchiabeli szellemi törekvéseknek a teljesebb feltárásához azonban hozzá tartoznak az e művekben kifejtett gondolatok is. Érdeklődésünkre ezek annál inkább igényt tarthatnak, mert ezekben a nemzeti problémáknak az általános emberi eszmék irányában való elmélyülését figyelhetjük meg. Az író e nagy, összefoglaló műveiben a magyarság legfontosabb sorskérdéseit szorosán összekapcsolja részben a monarchia többi népének, részben pedig általában az európai népeknek és az emberiségnek a legalapvetőbb kérdéseivel, mindenekelőtt a társadalmi és a politikai hatalom alapvető problémáival. Nem adja fel akkor sem a nemzeti nyelv és kultúra programját, de felismeri, hogy ez önmagában, megfelelő emberi, társadalmi és politikai feltételek nélkül, csak formális eredményekhez vezet. Sőt, miként a bevezető idézetben láttuk, az író szerint a nemzeti nyelv — megfelelő korszerű, európai tartalom nélkül — alkalmat adhat a haladó eszméktől való elszigetelődésre is.

Bessenyei általában a nagy felvilágosult gondolkodók eszméit alkalmazza a közép-európai és a magyarországi viszonyokra. Így pl. Montesquieu alapján foglalkozik egy 1802-ben írt művében a szabadságnak a helyzetével a nagy birodalmakban és a kis országokban. Ő is úgy látja, minél nagyobb és mennél több nemzetből áll egy birodalom, annál kisebb benne a szabadság. A kis, nemzeti államok előnyeinek számbavétele során pedig különösen kiemeli a közös nyelv, öltözet és természet előnyeit, és azt, hogy egy kis létszámú nép nem teheti az uralkodót túlságosan hatalmassá. Amikor a nagy birodalmak helyzetét vizsgálja, a korabeli Habsburg Birodalomra is gondolt minden valószínűség szerint. Ilyen országban, Bessenyei szerint, az egyes nemzetek nem ismerik egymást, hanem gyűlölködnek és irigykednek egymás ellen; a hatalmi szervekben nincs mindegyik nemzet képviselve, az uralkodó pedig főként saját nemzetének kedvez. Az egyes nemzetek nem lehetnek kapcsolatban egymással, nem is segíthetik egymást. Az ilyen birodalomban Bessenyei szerint nem is lehet szó „hazafiasság”-ról; miként írja:

„A Hatalom kézen fogva vezeti a különböző irányban ógyelegni vágyó népeket. Hazafiasság sehol sincs, mivel az uralkodó személyéhez és egész birodalmának oltalmához van ki-ki hűséggel... Az egész Birodalom vétetvén Hazának, benne valósággal egy hazafi sem találta, hacsak „Birodalomfi”-nak nem nevezed. Se hírnév, se dicsőség nem tartozik külön egy nemzetre, hanem egyedül az uralkodó személyére, mely dolog nemzeti tüzet és polgári vitéséget a lakosokban nem nagyon gerjeszt.”

Bessenyei tehát a 18. századi felvilágosodás különböző képviselői által e gyakran vitatott kérdésben változatlanul azon a véleményen van, hogy nem a nagy birodalmak, hanem a kis, nemzeti államok az ideálisabbak. Kétségbevonja, hogy a sok nemzetből álló országok polgáraival kapcsolatban lehet-e egyáltalán hazafiasságról beszélni, tagadva ezzel az összbirodalmi vagy állami patriotizmus létezését.

E témával azonban Bessenyei a továbbiak során már alig foglalkozik, sőt nem egy olyan utalást olvashatunk késői munkáiban, amelyek szerint egy alkotmányos uralkodó esetében — aki a magyar

alkotmányt is megtartja - semmi kifogása nem lenne a Habsburg Birodalomhoz való tartozás ellen. (A törvényességén kívül, egyedül még azt a kívánságát fejezi ki, hogy Magyarországon legyen az udvara.)

Sokkal inkább elmélyült Bessenyei azoknak a feltételeknek a vizsgálatában, amelyeknek az alkotmányos uralkodónak meg kell felelnie. Ezeknek számbavétele során, e kéziratban maradt politikai és filozófiai esszéiben, figyelemre méltó és szinte csak a hat évtizeddel később létrejött Osztrák—Magyar Monarchiában megvalósult eszméket vetett papírra. Ezekhez hasonló írás a korabeli Közép-Európában nem sok helyen láthatott napvilágot. Bessenyei optimizmusát mutatja, hogy bízott művei megjelenésében, nem asztalfiókja számára dolgozott, hanem hatni akart általuk az uralkodóra csakúgy, mint a nemességre és olvasóira.

A hatalommal és az uralkodással kapcsolatos kérdések már bécsi tartózkodása idejében jelentkeztek Bessenyei műveiben. Különösen élesen vetődtek fel a problémák abban az 1781-ben kiadott, *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratban, melynek példányai csak újabban bukkantak fel. E hét füzetből álló bécsi kiadvány, II. József uralkodásának kezdetén, szintén főleg a politikai hatalom kérdéseivel foglalkozik és éles támadást intéz az abszolutizmusok ellen, s ezek sorában még a felvilágosult abszolutizmusnak a népeket akarataik ellenére boldogítani kívánó programja ellen is. Locke, Montesquieu, Rousseau és Helvetius érveivel bizonygatja, hogy az uralkodónak élő törvénynek kell lennie: hatalmukat, amely a társadalmi szerződés által jött létre, nem Istentől, hanem a néptől eredezteti. Már e művében is még számos fontos kérdéstről, így pl. a zsarnokságról, szabadságról, forradalomról és szólásszabadságról is szó esik. Érdekessége a folyóirat-formában megjelent füzeteknek, hogy benne Bessenyei II. Józsefet nem elsősorban a magyar nemesi álláspontból bírálta, hanem a felvilágosodásnak a felvilágosult abszolutizmusnál radikálisabb, polgárjobb fokáról. Nem lehetetlen, hogy e műnek is lehetett szerepe abban, hogy az írónak távoznia kellett egy évvel később Bécsből, és hogy II. József megszüntette az évdíját.

Bessenyei vidéki magányában, életének utolsó évtizedében írt munkáiban újra összegezni kívánta az alapvető politikai elveit. Esszéiben továbbfejleszti és sokirányúan megalapozza korábbi nézeteit a hatalomról, elnyomásról és a szabadságról, s mindezt általánosítva, nemcsak a magyarságra vonatkozóan.

Időközben jelentős események zajlottak le Európában és a Monarchiában is: a francia forradalom, II. Lipót majd I. Ferenc uralomralépése, a magyar jakobinus mozgalom elfojtása és a napóleoni háborúk. Ezeknek nyomán azonban többnyire csak megszilárdultak korábbi nézetei, melyek sok szempontból polgári álláspontot képviseltek. Nem tesz különbséget nemzetek között, hanem általában beszél a törvényes hatalomról, alkotmányról és egyéb kérdésekről, kifejezve ezzel is, hogy az abszolutizmus elleni harcot nemcsak saját nemzeténél, hanem a monarchia többi népénél is alapvetőnek látta.

Az 1781-ben írt művében a forradalmak okát a zsarnokságban és a nagyvárosok mindig változást kereső népében látta. Két évtizeddel később, a francia forradalom nyomán, már az uralkodói elnyomás ellen fellépő jogos mozgalmat lát benne.

„A hatalomnak csak azt nem szabad, ami nem lehet és tőle nem is telik. Had legyen szabad valakinek hinni, hogy a királyságban élő nemzet minden esetben, nyomorúságban engedelmeskedni, tűrni köteles és szabadulásának keresése szentségtörés, halálos pártütés; de engedd meg nékem is hinni, hogy az emberi természet törvényeddel nem gondol! Beszélj néki, ha tüze kitör, hatalma felől kap, hogy gonosztevő, pártot ütött, ha kezével elérhet, azzal felel, hogy megölet. . . Nem az a kérdés, hogy a francia nemzet pártot ütött, szentségtörő, gonosz, nevezzed bűnét, ahogy akarod, de csak uralkodik. . . Következik, hogy aki uralkodik, okos legyen, mert játékát könnyen megzavarhatják. Nincs erő, hatalom, szentség a világon, mely az emberi természetet a maga igazsága ellen állandóul és örökre megköthesse.”

Máshol a francia forradalomról szintén úgy ír, mint ami — az uralkodás hibái miatt — szinte szükségszerű volt:

„Nem lett volna szabad a Nemzetnek — mondod — azt cselekedni Franciaországban, de ez csak annyit tesz, mintha a zivatar után mondanád, hogy nem lett volna szabad a szélvésznek ezt a nagy élő fát

tövéből kidönteni. De kidöntötte! . . . Nem arról kell okoskodni, hogy akármilyen tűz lesz, eloltom, hanem azon, hogy tűz ne támadhasson.”

Bessenyei a forradalom kitörését a zarnoki, törvénytelenül uralkodó királyok esetében szinte szükségszerűnek látja. Elkerülésükre az alkotmányos uralkodást, valamint a tudományt és a véleménynyilvánítási szabadságot látja a legjobb eszköznek.

Műveiben számtalanszor kárhoztat mindenfajta erőszakot az uralkodásban. Utálatosnak és természet ellen valónak tartja, az emberi lelkiismerettel ellentétesnek, melynek következménye szintén csak erőszak lehet. A zarnokokról úgy vélekedik, hogy egyikük sem tarthatta fenn az uralmát örökre; nem volt olyan, akinek hatalmát a nép meg nem döntött volna. Hiába van minden fegyver a zarnokság kezében, a fegyver elsütéséhez is emberek kelleneek.

A tudomány szerepét Bessenyei részben abban látja, hogy megakadályozza a zarnokság kialakulását. Az a véleménye, hogy olyan országban, ahol a tudományok és a kultúra virágzik, despoti hatalom vagy nem is létezhet, vagy ha igen, akkor is színlelni kénytelen magát. De a kulturált nép, ha erőszakos hatalom alá kerül, akkor is másként viselkedik, mint a műveletlen. Ez utóbbi ugyanis sír, kapitulál és kegyelmet kér, a művelt viszont azon gondolkodik, hogy az elnyomást előbb-utóbb milyen eszközökkel hártsa el magáról.

Az a Bessenyei tehát, aki korábbi műveiben az anyanyelvű tudomány fejlesztését főként a nemzeti kultúra érdekében szorgalmazta, későbbi írásaiban a tudománynak elsődlegesen más szerepet szánt. Azt kívánta, hogy akadályozzon meg minden törvénytelenséget és erőszakosságot: a hatalom részéről csakúgy mint a nép részéről. Az volt a meggyőződése, hogy a tudomány és a kultúra segítségével meg lehet előzni a despotizmus kifejlődését éppúgy, mint a felkelések és a forradalmak kirobbanását.

Magának a szellem emberének azt a hivatást szánta, hogy hirdesse az igazságot, amíg csak lehetséges. Amikor megszűnik ennek lehetősége, és valamilyen zarnoki rendszer elfojtja a szólásszabadságot, inkább hallgatni kell, mint a meggyőződésünk ellen nyilatkozni. Miként az általa többször is idézett Helvetius, ő is úgy vélekedett, hogy sohasem az igazság nyilvánosságra hozása szolgáltat okot zavargásokra és felkelésekre, hiszen az igazság publikálása egyaránt hasznos az elnyomottakra és magukra az elnyomókra is. Sokkal ijesztőbb az író szerint is, a rabszolgák némasága, mert az erőszakkal előidézeti, vihar előtti csend előidézheti az elnyomók bukását is. Mint ismeretes, a felvilágosult abszolutista álláspontot képviselő Sonnenfels e téren éppen ellenkező állásponton volt. A *Grundsätze der Polizey-, Handlung-, und Finanzwissenschaften* c. művében úgy vélekedett, hogy éppen nem a némaság a veszélyes az államra, hanem inkább az az élénk kritikai tevékenység és szellemi pezsgés, amely újságcikkek, szónoklatok, röpiratok és színházi előadások formájában be szokta vezetni a forradalmi eseményeket.

Bessenyei felfogása e kérdésben is jól illusztrálja patriotizmusának az egyetemes emberi és polgári szabadságjogok irányában való kitágulását.

A 19. század első éveiben, a történelmi helyzet ismeretében bizonyára nem voltak illúziói a polgári szabadságjogok közeli megvalósulását illetően. Még II. Józsefről is azt írta, hogy az uralkodó hatalma sokkal inkább épül a kaszárnyákra mint a tudósok, írók támogatására. Polyóiratában így írt erről:

„Ich glaube daß dem Monarch unsere Feder zur Behauptung seiner Rechte nicht braucht. Gehe in die Kasserne, da wirst du seine Federn finden, die schreiben anderst, als die unserigen. Was fraget die höchste Macht um dich und mich. Wir schreiben um uns vom Irrthum zu befreyn, nicht um die höchste Macht mit unseren Pedantereien schützen willen. Kameraden, Schriftsteller! Durch solche Absichten würden wir uns nur lächerlich machen. Rühret keine Feder an, ich setze tausend auf eins, daß die Regierung doch vor sich gehen wird.”

De illúzióktól való mentessége ellenére is élt benne a felvilágosodás világnézetének jellegzetes optimizmusa is. Ennek jegyében, talán éppen Herder nyomán, mégiscsak reménykedett abban, hogy nemcsak a kormányzatok hatnak a tudomány helyzetére, hanem a tudomány is képes befolyásolni, főként az uralkodók nevelése által, a politikai viszonyokat,

Bessenyei Györgynek, visszavonulásának évtizedei alatt, a felvilágosult írók művei alapján volt ideje végiggondolni a közép-európai társadalmi és politikai viszonyokat, és azokat Montesquieu, Helvetius és Rousseau eszméi alapján bíráló tárggyá tenni. Ezek és a nagy történelmi események nyomán úgy látta, hogy nemzetének sorsa, a szűkebb értelemben vett nemzeti törekvések mellett (pl. anyanyelvűség, nemzeti kultúra stb.) döntő mértékben attól függ, hogy e közép-európai népekkel együtt milyen politikai rendszerben és légkörben kell élnie. Ezért fordult figyelme a korábbi, jórészt még csak nacionalista álláspontot képviselő kérdésekről azok felé az egyetemesebb, általánosabb emberi problémákat felvető polgári eszmék felé, amelyek a természetjog alapján válaszolták meg az emberi személyiségnek és a népek szabadságának valamint a hatalom viszonyának problémáit. Bessenyei gondolatvilágában így a felvilágosodás nemzeti és kozmopolita jellege sajátos egységet alkotott: gondolatai már a magyar reformkor nagy, liberális gondolkodóinak: gróf Széchenyi Istvánnak és báró Eötvös Józsefnek az eszméit juttatják eszünkbe.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Szerk. BÖRZSÖNYI József. Bp. 1986. Országos Széchényi Könyvtár. 411 l.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusainak megjelenése után immár napvilágot látott a korábban a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtáraként emlegetett gyűjtemény kéziratkatalógusa. A nagymúltú intézmény kéziratgyűjteménye később, lassabban alakult ki, mint annak könyvtára, de azzal párhuzamosan. Az 1652-es inventárium tartalmaz bekötött kéziratokat. Ma már nem állapítható meg, hány kézirata volt a könyvtárnak, mikor 1671-ben el kellett bujdosnia. Annak sem maradt nyoma, mit hoztak vissza 1682-ben a Patakra visszatelepült diákok, és hogy milyen veszteségeket szenvedett a Kollégium kéziratára a megisméltódó bujdosások következtében (1687: Gönc, 1695: Kassa). Az 1799-i katalógus 161 kézirategységet tartalmaz csupán. 1881-ben Csontos János a *Magyar Könyvszemlé*-ben szelektív jegyzékében 105 kéziratot ismertet, ekkor azonban a kéziratok száma már lényegesen több lehetett, hiszen 1816-ban 480 kézitról készített betűrendes címléírást Angyal Márton könyvtáros. A század közepéig 860-ra szaporodott az állomány. A század második felében továbbgyarapodó kéziratanyaggal, annak rendezésével, nyilvántartásával keveset foglalkoztak. Harsányi István 1910–13-ban végezte el az addig begyűlt kéziratok feldolgozását. A tőle készített alapcímtárra, illetőleg az ennek folytatásaként vezetett alapleltárra nagy mértékben támaszkodott a jelen kiadvány, mely nagy nyeresége a hazai tudománynak. Elsősorban a református iskola-

egyház-történeti forrásanyaga gazdag. De jelentős segítséget nyújt a politikai, társadalmi, művelődés-, irodalomtörténeti kutatóknak is. A rengeteg prédikáció, gyászbeszéd, gyászvers, iskolai jegyzet, tankönyv, XVI–XVII. századi és későbbi egyházi jellegű, teológiai munka másolata mellett nagy mennyiségű történeti dokumentum, okirat, levél (Bocskai István, Thurzó György, Báthori Gábor, Rákóczi Zsigmond, Kassai István, Wesselényi Ferenc, Széchi György, II. Rákóczi Ferenc, Szirmay Antal, Szentgyörgyi István, Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor, Tompa Mihály), történelmi, földrajzi tanulmány, írók (Bessenyei György), költők (Dayka Gábor), versszerzők autográf írásai vagy másolatai, alkalmi versgyűjtemények, énekeskönyvek, kottatárak számbavételét, nem egyszer részletes tartalmi ismertetését kapjuk a könyvben. Rátereli figyemünket több eddig figyelembe nem vett írásra, történelmünk jeles időszakaira. Pl. Somogyi Péter sélyei evangélikus tanító 1557–58-as viszontagságos fogságára (magyar fordításban: Kt. 488), Rezik: „Theatrum Eperiesiense” egy másolatának folytatásában Schwartz Mihálynak 1785-ig terjedő feljegyzéseire (Kt. 880), Veresmarti Vég Sámuel 1677–1786 közötti Diáriuma (Kt. 1132.), Szatthmári Király János naplójára 1703–1706 köztről (Kt. 887, 906.), a 48-as szabadságharc körüli évek naplóíróira: Vályi Pál (Kt. 480–84.), Soltész Ferenc sárospataki tanár (Kt. 1675.), Apostol Pál püspök (Kt. 1912.) stb.

Lehetetlen azonban kiemelni a Nagykönyvtár kéziratok anyagának minden izgalmas tételét. Felesleges is, mivel a kutató számára minden forrás jelentős lehet. Azok is, melyekről – sajnálunkra – a katalógus nem beszél. Nem kérjük számon a kötet gondozójától, hogy nem ismertette pl. a Makkai Sándorral kapcsolatos újabb szerzeményeket (Kt. 4886–7805.), de összehasonlítván a kiadvány teteleit az MTA mikro-

filmtárban található eredeti kéziratkatalógus fotokópiájával, a kiadványban mellőzött sokszáz kézirat közül nem egyről szomorúan vesszük tudomásul, hogy hiányzik az ismertetésből. Sajnálatos az is, hogy a tételek gyakran csupán címszerűen szerepelnek a kiadványban, s nem lehet tudni, mi rejtőzik a cím mögött. Nézzük meg ebből a szempontból pl. a verses gyűjteményeket, énekeskönyveket. „Vers-gyűjtemény. 1837—1841.” (Kt. 1739), „Gyűjtemény Tár.” Gyűjtemény a jelesb magyar költők munkáiból. 19. sz. közepe. (Kt. 1800), „Nótáskönyv. Készült az 1838. évben.” (Kt. 390.), „Nótás könyv.” 1812. (Kt. 1669.), „Versek gyűjteménye”. 19. sz. első fele. (Kt. a. 90.), „Kótár. 1844. (Kottatár.) Kt. a. 95.) stb. kevés tájékoztatást nyújt, még ha az utolsó példánkat ismerteti is illetékképpen: pp. 1 — 60. „Kótár.” pp. 79 — 444. Énekek és versek szövegének gyűjteménye.” Joggal maradt el a részletező ismertetés olyan esetben, amikor hivatkozás történik Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)* c. munkájára, minthogy ott az idézett szám alatt megtaláljuk az ismertetést. De e téren nem következetesen járt el a sajtó alá rendező. Nem mindig utalt Stoll könyvére (Kt. 734., Kt. a. 334). Máskor meg annak ellenére, hogy hivatkozott rá, tartalmukat is részletezve ismertette (Kt. 1833., Kt. 1890.) Elvértve mégis találunk azonban részletes ismertetést. Ahogyan Harsányinál találta, felsorolta pl. a Kt. 1124. jelzetű gyászversgyűjtemény latin, magyar versének 299 szerzője nevét a sárospataki iskola 66 diákjával együtt, akik 1774 és 1818 közt távoztak az élők sorából. A névsor fontos tájékoztatást nyújt e néhány évtized sárospataki diákerselőliról. Hasonló részletességgel szolt több gyűjteményjellegű tételről; Kt. 402. „Collectio Csengeriana”, Kt. 661. „Collectio Tornallyaiana”, Kt. 825—826. „Dissertationes Theologicae”, Kt. 864. Szentgyörgyi Istvánhoz küldött levelek gyűjteménye. 921—922. Zsinati ügyek. Kt. 1126—1127. Politikai írások, Kazinczy Ferenc gyűjtése, Kt. 1111. Tököli gyűjtemény, Kt. 1113. Rákócziána, Kt. 1134. Vitatételek, Kt. 2128—2129. Bernáth Ferenc zempléni alispán gyűjteménye, Kt. 3217. Szentgyörgyi István gyűjteménye. Az ilyenfajta részletezés összehasonlíthatatlanul több segítséget ad a kutatóknak, mint pl. a Kt. 745. számú tétele, melynél ugyan tudomást szerzünk arról, hogy

Kazinczy Ferenc másolta le Szatthmári Mihály, Pál és Sámuel írásaiból, de nem tudjuk meg, hogy a kézirat az iskolai színjátás egyik legfontosabb forrása, benne olvashatók Szatthmári Paksi Sámuel iskoladrámái, melyeket a losonci, sárospataki iskolában a XVIII. század utolsó évtizedeiben játszottak.

A kiadványt igen hasznos, áttekinthető névmutatató zárja. Egy-két hiányosság azonban akad benne, mint ahogy a tételekben is előfordul sajtóhiba. A sajtó alá rendező a 13. lapon felsorolja a Nagykönyvtárnak azokat a kéziratok egységeit, melyekről mikrofilmfelvétel található a MTA mikrofilmtárban. Ezt kiegészítjük azzal, hogy a Kt. 745. számú tételről is készült felvétel.

Bár a kiadvány nem teljes kéziratkatalógus, nagy segítséget jelent a kutatóknak.

VARGA IMRE

Deme Zoltán: Verseghy könyvtára. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 103 l.

A felvilágosodás kora sokoldalú alkotó egyéniségének európai szellemi érdeklődésére fényt vető kútfője — Verseghy immár megközelítőleg teljes könyvtárának katalógusa. Különös jelentőséget kölcsönöz a több mint hatszáz egységet tartalmazó könyvgyűjtemény vizsgálatának, hogy a jozefinizmus gondolatvilágában felnőtt tulajdonosukat és olvasójukat a 18. század utolsó harmadának egyik legpolgáriassabb felfogású írójaként tartja számon az irodalomtörténetírás. Ezzel is összefügg Verseghy tudományos és irodalmi tájékozódására és alkotásmódjára jellemző vonása, az új polgári és a régi nemesi tradíciók elemeit vegyítő munkái többnyire szabad fordítások vagy adaptációk. Eszmetörténeti szemszögből földeríthető forrásai, művelődési törekvései irányai, esztétikai érdeklődése, nyelvi nézeti kialakulása, történetfilozófiai és zenei műveltsége hátterére is rávilágíthat a teljesebb könyvjegyzék.

Ezért is fontos a Primási Levéltárban Deme Zoltán által megtalált „Catalogus Librorum denati Ex-Paulini Franc. Verseghy”, a költő öregkori könyvtárának kötetait felsoroló jegyzéke, amely halála után két évvel (1824-ben) keletkezett. Annál is inkább, mivel a jelzett kötetek sorsa nem ismeretes. Az értékes könyvjegyzék tartalmát közzétevője egy forrásközlő dolgozat keretében

mutatja be úgy, hogy a 351. számozott egységtől folytatólag kiválogatta az író korábbi, saját maga által készített töredékes jegyzékéből („Catalogus Librorum Francisci Verseyhy”, 1810, vö. *Györi Szemle* 1932) azokat a műveket, amelyek a későbbi könyvjegyzékben nem szerepelnek (351—623. sz.). Deme jellemzése szerint ez utóbbiak jó része kis példányszámú színházi kiadvány, politikai röpirat, a kor „underground” irodalmához tartozó írás, nyomtatvány; Verseyhy ezeket különféle (Historici, Biographiae, Drammatici, Theaterstücke, Poetae, Aesthetici, Romanenses et Belletristae, Theologi, Ecclesiastici, Philologi) csoportokba osztotta, ami ha töredékesen is, de tükrözi a költő könyvtárának korábbi összetételét. S ennél fogva nemcsak egyéni írói műveltsége szempontjából, hanem korabeli művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó.

A két katalógus együttes könyvvállománya további filológiai kutatásokra nyújt lehetőséget Verseyhy szépirói, költői, dal- és zeneszerzői munkássága, a versíró későbarokk és nemesi rokokó (vallásos és világi) költészete terén, a Marseillaise (A marsziliai ének) első magyar fordítója, regényíró, Millot világtörténetének átültetője, iskolai magyar nyelvtanok írója, a tolerancia elvének és a jozefinista reformkatolicizmus képviselője, szótár-szerkesztő tevékenysége különféle területein. S mindez inkább vonatkozik a költő fogsága utáni két évtizedre, mint az azt megelőzőre, hiszen 1794-ben történt elfogatásakor elkobzott könyvei elvesztek, s mivel pályakezdésének éveire utaló (pl. Steffan, Hayden, Fleury, Millot, Sulzer, Batteux, Ramler, Horatius, Adelong stb.), illetve börtönéveire kiterjedő (Sterne, Herder) forráskutatások mellett a későbbi könyvtárkatalógus hatóköre korlátozott.

A könyvjegyzékben előforduló címek s kötetek azonosítására irányuló aprólékos filológiai és könyvészeti munka akkor is elismerést érdemel, ha nem minden esetben sikerül rátalálni a katalógusban szereplő kiadásra, vagy amelyek könyvészeti leírását a rendelkezésre álló forrásokban nem lehetett megtalálni. Szívesen olvastunk volna bővebb előszót (5—7) Deme Zoltántól, aki szerencsés kézzel fölfedezte és az „Irodalomtörténeti Füzetek” 113. számában közreadta Verseyhy könyvtára eddig ismeretlen jegyzékét.

HOPP LAJOS

F. Csanak Dóra: Fülep Lajos hagyatéka. Ms 4552 — Ms 4609. Bp. 1984. MTAK. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai — Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 15.)

Mindig öröndetes, ha a közgyűjteményeinkben őrzött sokszínű forrásanyag egy-egy részéről nemcsak helybeni használatra szánt, hanem kiadott, más gyűjtemények anyagával összevethető és az elmélyült otthoni munkát is segítő katalógus könnyíti meg a tudományos kutatást. A kéziratok hagyatékok katalógusainak közreadását 1966-ban kezdte el az MTAK Kézirattára. Állományuk három különböző jellegű anyagrészből áll: a régi szakcsoportok, az új sorozat és a gyűjtemények dokumentumaiból. A bemutatásra kerülő 15. kötet kéziratjai a második nagy csoportban kaptak helyet, azaz az új (numerus currens) sorozatban. Ezért — nyilván azonos elveket és szempontokat követve — a katalógus felépítése is nagyjából megegyezik a különböző hagyatékokról eddig megjelent kötetek belső elrendezésével. Jellegzetességük, hogy a fondképző életével és működésével kapcsolatos dokumentumokat megelőzik a művek, valamint a levelezés.

A művészetfilozófus Fülep Lajos nagy terjedelmű kéziratok hagyatéka halála után az MTAK Kézirattárának birtokába jutott, s a korábbi többszöri ajándékozás során bekerült kéziratok beillesztésével a gyűjtemény egyik jelentős fondját képezi. Fülep életpályájának fordulatai — különösen korai korszakában — erőteljesen alakították formálódó művészetfilozófiai elméletét, melynek különböző állomásai felfedezhetők műveiben és levelezésében. A dokumentumok sorrendje azonban az ő esetében is az említett rendezési hagyománynak megfelelően alakult. De akár művei, akár életének eseményei felől közelítjük meg alakját és munkásságát, gazdag életműből meríthetünk.

A keresztény világnézet a hivatások közül a papi, a tanítói és az orvosi hivatást, a lélek, a szellem és a test gondozására vállalkozókat becsülte leginkább. Fülep tanárnak készült, de anyagi körülményei az újságírásra kényszerítették. Külföldi tanulmányútjai során is dolgozott a hazai lapoknak. A katalógus évkörönként rendezve a „Művek”-en belül (I. szakcsoport) a „kisebb

művek" címszó alá sorolta e korai cikkeket, tárcákat, kritikákat az egyidejűleg vagy később keletkezett ugyancsak kisebb lélegzetű művészeti, irodalmi, művelődéstörténeti, vallási vagy társadalmi kérdéseket taglaló írásaival együtt. Az olasz tanulmányút utáni rövid, és képzettségével arányban nem álló tanári működését a papi hivatással cserélte fel. 1916-tól 1947-ig teológiai tanulmányainak kezdetétől az Eötvös Kollégiumba költözéséig, lelkészkedése etikai kiállítás is. A hagyaték a több száz prédikációvázlat mellett egyéb tevékenységi körét is dokumentálja. Hol egyháztörténeti előadás sorozatot tartott, hol képzőművészeti kiállítást nyitott meg, lapot szerkesztett és gazdasági népházat épített, népművészeti kiállítás és bokrétnapi ünnepség védnöke volt, egyetemi magántanár, dékánválasztó elektor a pécsi egyetemen, sokgyermekes családok áttelepítését szervezte a Dunántúlra, s mindeme minőségben kért, levelezett, lelkesíti jelentéseket gyűjtött a felsőbaranyai református falvak állapotáról. Nyilatkozott és írt az egyke kérdésről, tanulmányai jelentek meg a *Nyugatban*, a *Válaszban*, a *Pesti Naplóban*, valamint más folyóiratokban és lapokban.

Ezekben az években is dolgozott művészeti-filozófiáján. Babbitshoz, Elek Artúrhoz és másokhoz írott levelei tanúsítják, hogy megjelentetését tervezte. Különböző időben készült kéziratvariánsait tekintettel jelentőségére és terjedelmére a hozzá tartozó jegyzetekkel és töredékekkel a katalógus a II. („Töredékek, jegyzetek”) nagy csoporton belül kiemelten szerepelteti. Szintén itt bukkanunk rá jegyzetfüzeteire és jegyzeteire, melyek művészeti, teológiai, filozófiai, nyelvtörténeti, irodalmi, mitológiai, néprajzi és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos gyűjtéseit és kivonatait őrzik. Példákat gyűjtött a magyar nyelv romlásáról, volt német, angol, francia és olasz nyelvű kifejezésgyűjteménye, feljegyzett szokásokat, mondásokat, a Betlehem-járók mondókáját, gyermekjátékokat, katonanótákat és disznótorbéli köszöntőket.

Életének ehhez a korszakához társul két fájdalmasan elveszített jó barát, Elek Artúr és Kner Imre emléke. Az im memoriam tartott ünnepi esten Fülep is méltatta tragikusan megszakadt pályájukat, hallgatósága elé idézte embernek és alkotónak egyaránt igényes személyiségüket.

Az eredeti hivatás gyakorlásának lehetősége fő életformaként csak élete utolsó évtizedeiben adott meg számára. Kéziratban fennmaradt és nyomtatásban megjelent tanulmányai, felszólalásai, kritikái, előadásai, rádiónyilatkozata és levelei tanúsítják, hogy egyetemi tanárként és akadémikusként is az érték védelmében szállt sikra. Javasolt, bírált és lelkiismeretet mozdított. 1956-os Rembrandt előadásában a valóság vállalásának *hogyan*-járól szólva intett a felelősségre: „Korunk művészete felől nézve a kérdés azért is jogosult, mert ez a művészet nagy részében azt hirdeti, más valóságot lát és akar is —, illetőleg, hogy amit valóságnak szoktunk nevezni, azt egyáltalán nem akarja.” Az ember valóságátalán, valóságformálásán múlik, hogy absztrakttá, embertelenné vagy „éremessé, jelentőssé, szeretni valóvá, értékké” formálja-e a valóságot. Ebben lehet szövetségünk Rembrandt művészeté, mely „úgy művészet, hogy egyúttal valóság, világ, világnézet is.” (Ms 4554/11.) A művészettörténeti írás művelőitől is az értékek felmutatását várta, mi az, amit csak a magyarság tudott adni az egyetemesnek: „a mi öklömmi egregyi templomcskánk... átfómál, föleml, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akárcsak a segestai monumentális görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni múltunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovinizmusból a magunké megbecsülése nem sovinizmus, hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.” (Ms 4552/17 21.)

Az 1948-tól haláláig terjedő alkotó korszakának dokumentumait éppúgy meglelhetjük az eddig ismertett I–II., mint az V. („Életére és működésére vonatkozó iratok”) szakcsoportban.

A katalógus következő, egyúttal legterjedelmesebb egysége a levelezés (III–IV.). Azonos kérdések iránt fogékony, hasonló gondokon töprengő kor- és pályatársak, a vasárnaposok, a Biblioteca Filosofica-kör tagjai, a *Szellem* c. folyóirat szerző- és fordítógárdája, írók, költők, művészek, tudós kollégák és tanítványok levelei vallanak az alkalmi vagy tartósabb szellemi, olykor baráti együttműködésről. A Fülep Lajos által másokhoz írott, saját birtokában maradt levelek elenyésző számúak, nagy részük a címzet-

tek hagyatékában található. Annál gazdagabb a neki szóló levelezésanyag a levélírók betűrendjében, s azon belül időrendben csoportosítva. Néhány esetben a katalógus — indokoltan — az azonos ügyre vonatkozó különböző személyektől eredő leveleket nem bontotta szét levelező partnerek szerint, utalunk pl. a Kiss Géza: *Ormánság* c. könyve kiadásával kapcsolatos missilisekre. Együtt tartotta a levelekhez mellékelte műfordításokat és verseket is. Az említett V. szakcsoport iratai között szintén rejtőzködő missilis-anyagra bukkanhatunk. A kutatónak mégsem kell kétségbe esnie, mert a névmutató a megfelelő tételekhez kalauzolja.

A fentiek mellett az V. csoportban kaptak helyek személyi dokumentumai, úti okmányai, doktori oklevelet, kinevezési papírjai, valamint tárgyi bontásban a lelkészi, az egyetemi, ill. az akadémiai működésével kapcsolatos autográfok és nyomtatványok.

A Fülepről készült, ill. a birtokában lévő képanyag (VI. „Képek”) utáni fejezetben (VII. „Bibliográfiák, könyvtárjegyzék”, valamint ld. még az V. szakcsoport Ms 4597/1—42. tételét) bepillantunk a könyvrendeléseit tartalmazó jegyzékekbe, melyekből könyvtárának korábbi összetételére is következtethetünk. Tudjuk, hogy könyveit időnként selejtezte, eladta vagy elajándékozta, s csak a szívének vagy szellemi érdeklődésének különösen becseseket őrizte meg. A „biblioteca” mindenkor tényleges állománya részben e könyvrendelésekből, részben a levelezésből, a róla szóló emlékezősekből, tanulmányokból, egykori antikváriusa birtokában lévő listákból és a könyvtár darabjairól post mortem készült jegyzékből állítható helyre. Elvégzése, bár aprólékos, de eredményét tekintve fontos lenne, mert feltárná a művekbe szőtt ismeretek irodalmi élményanyagának egy részét.

A VIII—XII. szakcsoport: „Mások művei”, „Másoknak szóló levelek”, „Gyászjelentések”, „Vegyes iratok”, „Vegyes képek” címszó alatt számos érdekességet rejt. Weöres Sándor verseinek és fordításainak ide sorolt darabjai a levelezésrészben találhatóakat egészítik ki. Szorgalmas böngészéssel Gellért Oszkár versére, Balázs Béla fordításában Popper Leó egyik tanulmányára, Kondor Bélának az 1963—64-es székesfehérvári Csontváry-kiállítás számára készített plakátjára éppúgy rátalálhatunk, mint Eleonóra Duse levelé-

re. Rövidítésjegyzék, névmutató és néhány fénykép zárja a kötetet.

A katalógus Fülep Lajos születése 100. évfordulóját kevéssel megelőzve látott napvilágot, s így az 1985. januári pécsi emlékülés résztvevői számára kedves és várva-várt meglepetésként szolgált. A benne közreadott és rendszerezett gazdag forrásanyag pedig Fülep életművével és személyével kapcsolatos további kutatásokra ösztönöz.

FÜLEP KATALIN

Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratos hagyatéka. Budapest, 1986. 169 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai).

A modern magyar líra látványos frontáttörését jelentő, Nagyváradon 1908-ban és 1909-ben megjelent *Holnap* c. versantológia hét szerzője (Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka) közül Dutka Ákos volt a leghosszabb életű, hiszen 1972-ben, 91 éves korában halt meg. A II. világháború után hosszú időre elhallgató költő alkotókedve csak az 1950-es évek közepén tért vissza újra máriaremetei magányában, de ez a fellobbanás eléggé termékeny volt. A „*Holnap*” városa címmel megírta a *Holnap* regényes történetét is, de hagyatékának ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy csak annak egy részét. Örök kár, hogy irodalomtörténészeink nem faggatták állhatatosabban emlékeiről.

Kéziratos hagyatéka néhány évvel halála után az MTAK Kézirattárába került, de mindmáig kevesen használják. A megjelent katalógus bizonyára változást hoz ebben. A verskéziratok között ismeretlen, meg nem jelent alig van, annál több a variáns, az utólag tovább csiszolt. A kéziratos katalógus, az eddigi hagyományhoz híven, verskötetenként rendezte az anyagot, majd külön hozza az újságokban megjelent, de kötetekben nem szereplő verseket.

Különösen értékes előadásainak, előszavainak, cikkeinek és visszaemlékezéseinek gyűjteménye, mert közülük több egyáltalán nem, vagy csak újságírók kivonatában jelent meg, pedig számos Ady Endréről, Juhász Gyuláról, Nagyváradról szóló írás van köztük.

A hosszú élethez viszonyítva levelezése eléggé kevés. Tőle származó levél és levélfogalmazvány mindössze 60 db van a hagyatékban. Ez még érthető lenne, de a hozzá írt levelek száma is csak néhány százra tehető, és igen jelentős kortársak (Ady Endre, Babits Mihály) szinte teljesen hiányzanak, mások (Juhász Gyula, Balázs Béla) pedig néhány levéllel vannak képviselve.

Külön örömet jelent a költő leányának, Dutka Mária-nak, a kiváló művészettörténész kéziratosa hagyatékának feldolgozása. Ide került férjének, Mihalik Sándor művészettörténésznek megmaradt iratanyaga is. Ez utóbbi különösen a magyar múzeológiatörténeti kutatások szempontjából értékes, hiszen Mihalik Sándor 1939-től a kassai Rákóczi Múzeum igazgatója, majd 1945-től 1964-ig (nyugdíjaztatásáig) a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese volt.

A katalógus címéből nem derül ki, hogy Dutka Mária és Mihalik Sándor hagyatéka is feldolgozásra került ebben a kötetben. Az ötmondatos előszó méltatlanul rövid és semmitmondó. Magunk is készséggel elismerjük, hogy egy ilyen előszónak nem feladata a gazdag életmű irodalomtörténeti méltatása, de bizonyos eligazítás nem ártott volna. Egy írói hagyatékban bizonyára nem könnyű rendet teremteni. Így eshetett meg, hogy Varga Mihály levelei két alszámon szerepelnek. Babits Mihály levele Juhász Gyulához nyilván tévedésből került a VI/2-es csoportba a IX. helyett. Mihalik Sándor egyik levele a függelék 5. csoportjából a harmadikba helyezendő, ahol a többi társa is található. Nem ártott volna a nagyszámú fénykép ábrázoltjait azonosítani, hiszen ez ma még élő kortársak bevonásával lehetséges és nagy segítségére lenne irodalmi és művészettörténeti ikonográfiánk kutatóinak.

A sajtó alá rendezendővel együtt szeretnénk hinni, hogy a Dutka-életmű árnyaltabb feltárásán túlmenően a katalógus segítségül szolgál a 20. századi irodalmi életünk jobb megismeréséhez.

KÓHEGYI MIHÁLY

Bibliotheca Apostolica Vaticana. Per gentile concessione e con l'autorità di Sua Eminenza il Card. Alfons M. STICKLER Bibliotecario e Archivista di Santa Romana Chiesa P. LEONARD E. BOYLE, O. P. Prefetto della Biblioteca Apostolica Vaticana,

Mons. PAOLO DE NICOLÒ Segretario della Biblioteca Apostolica Vaticana. Nardini Editore. Firenze, 1985. 274 l.

A csak tudományos minősítéssel rendelkező kutatók számára nyitott Vatikáni Könyvtár ezzel a kötettel kívánja lehetővé tenni azt, hogy azon az évi kétezren kívül, akik mindennapos kutatómunkájukat végezhetik a Könyvtárban, sokan mások is megismerkedhessenek ennek az exkluzív könyvtárnak nevezetesebb kincseivel; alig valamivel több mint százszal a mintegy 72 ezer kódexből, ugyanannyi ősnymtatványból és az egymilliónyi könyvből.

A könyvtár prefektusa, Leonard E. Boyle-nak a fentebbi adatokat is tartalmazó bemutatóját (presentazione) a könyvtár titkárnak, Paolo De Nicolò-nak a történeti bevezetője (profilo storico) követi. Ebből megtudhatja az olvasó, hogy a könyvtár eredetileg a mindenkori pápáé volt, s többnyire követte őt, bárhová is tette át a székhelyét. Eleinte tehát a Lateránban volt, majd Avignonba került az Angyalok Tornyaiba (Torre degli Angeli), hogy azután a Vatikánba térjen vissza. Közben többször esett áldozatul pusztításnak. Így pusztult el pl. 1303-ban annak a 643 kódexnek a nagy része, amelyet Assisiben a ferences kolostor sekrestyéjében helyeztek el.

V. Miklós (1447–1455) pápasága kezdetén még csak néhány görög, héber, valamint 350 latin kódexet talált abban a könyvtárban, amely akkoriban még főleg a Curia hivatali munkájához nyújtott segítséget. A pápa halálakor azonban már 1500 kódex a könyvtár állománya, amelyből 807 a latin és 353 a görög. Az utódok alatt szépen gyarapodó könyvtár IV. Sixtus (1471–1484) alatt nevezetes fordulóponthoz érkezett. 1475 június 15-én a pápa az „Ad decorem militantis Ecclesiae” kezdetű bullájával megalapította a Vatikáni Könyvtárat. Élére kinevezte a cremonai származású történészt, Bartolomeo Sacchit (il Platina), a pápai kancellária collegium abbreviatorumának a tagját. (Ezt a jelenetet festette meg Melozzo da Forlì; festménye a Pinacotecaban látható, s ez a kép díszíti a Könyvtár által kiadott többszáz mű katalógusát.) Platina hivatalbalépésekor 2527 kódex gondozója lett. 1481-ben már 3500 ezeknek a száma.

Újabb jelentős fordulóponthoz érkezett a Könyvtár V. Sixtus (1585–1590) pápa idején,

amikor Domenico Fontana megbízást kapott a mostani könyvtár épületének megtervezésére. A következő fontos mérföldkő 1622. Ekkor ajándékozta ugyanis I. Miksa (1598—1651) bajor fejedelem a heidelbergi könyvtárat a Bibliotheca Palatinát XV. Gergely (1621—1623) pápának. Ettől kezdve egyre-másra kerülnek be különböző magánkönyvtárak ajándék vagy vétel útján a könyvtárba. Így lesz a könyvtár része 1658-ban az urbinói hercegi könyvtár (fondo Urbinate), 1689-ben a trónjáról lemondott Krisztina svéd királynő könyvtára (fondo Reginense). Kiváló olasz családok könyvtárainak sora található ma már a Vatikáni Könyvtárban. Közülük említésre méltó az Ottoboni, Borgia, Borghese, Barberini, Rossi, Chigi, Ferrajoli, Rospigliosi, Caetani család könyvtára.

A könyvtárban 1738-ban éremgyűjteményt hoztak létre (Medagliere), majd 1755-ben a Museo Sacro és 1767-ben a Museo Profano kezdi itt a működését. 1793-ban a folyóiratoknak és rajzoknak létesül új gyűjtemény (Gabinetto della stampe e dei disegni). A könyvtár tizkötetesre tervezett nyomtatott katalógusának első kötete 1756-ban jelent meg. Századunk húszas éveiben indult meg a kéziratok nyomtatott katalógusának kiadása.

A világ kulturális kincseinek jelentős részét őrzi a Vatikáni Könyvtár. Elég talán, ha felidézzük Cicero *De re publica* című művének 5—6. századi palimpszeszt kéziratát, vagy a *Codex purpureus* néven ismert 6. századi rendkívül vékony, bíborszínű hártýára ezüst és arany betűkkel írt kézirat-töredékét, amelynek más töredékei Londontól Leningrádig és Athéntól Lernáig találhatóak.

Ennyi kincs között nem csoda, ha magyar vonatkozásúak is akadnak. A lorschei evangeliarium egyik része, a Bibliotheca Palatina révén a Vatikáni Könyvtárba került, a másik részét (ilyen a könyvek sorsa!) pedig 1785-ben Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök vásárolta meg Migazzi bíborostól, s helyezte el a könyvtárban Gyulafehérvárott (ma: Alba Julia Romániában). 1487-ben másolták Mátyás királynak (1458—1490) azt a breviariumot, amelynek a díszítése a király haláláig sem készült el, s így Itáliában maradt, majd az urbinói könyvtárral került a Vatikánba.

Ki ne ismerné azt a gondot, amely akkor fogja el a kötet gondozóját, amikor döntenie kell, mi kerüljön könyve borítójára. Biztos, hogy a kötet

legszebb darabjára esik a választása. Ezért is jó érzés a számunkra kézbevennünk ezt a kötetet, mivel annak a borítóját a Magyar Anjou Legendarium egy lapja díszíti, nem is akármelyik, hanem az, amelyik a magyar lovagkirály, Szent László (1077—1095) életét jeleníti meg.

A kötetet a könyvtár életének legfontosabb dátumaiból készült összeállítás, egy magyarász glossarium és a színes táblák listája, valamint a kötetben idézett könyvtárak felsorolása zárja.

Ott, ahol a legszebbek között is három magyar vonatkozású kötet található, vajon mennyi bennünket, magyarokat érintő forrás található még a 72 ezer kódexben és ugyanannyi ósnyomatványban, s vajon mekkora részét képezi a nyomtatott könyveknek az, ami a magyar kultúra terméke? Ennek feltárása, s gyarapítása — elődeink nyomdokain járva — kötelességünk lenne!

ÉRSZEGI GÉZA

Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart 1987. Hiersemann. XVIII, 557 l. — 27 cm. (Hiersemanns Bibliographische Handbücher Bd. 6.)

A neves stuttgarti Hiersemann kiadó bibliográfiai kézikönyvek elnevezésű sorozatában már eddig is olyan jelentős könyvek láttak napvilágot, mint Irmgard Bezzel *Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in bayerischen Bibliotheken* (1979), vagy Gerhard Dünnhaupt *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur* (1980/1). Most azután itt jelent meg Friedrich Domay bibliográfiája a nemzeti bibliográfiákról. Ezt a témát természetesen már korábban is több alkalommal összefoglalták mind kézikönyv, mind tankönyv igényességével. Az összes előzményektől ez a kötet azonban több vonatkozásban eltér, és számos részletében minden korábbit felülmúl. Még soha sem foglalt össze egyetlen kiadvány sem ilyen sok, szám szerint 130 ország nemzeti bibliográfiára vonatkozó ismereteket. Ezek között olyan rövid múlttal rendelkezők is szerepelnek, ahol csupán egyetlen tétel található, mint pl. Belize, vagy Niger. (Ugyanakkor az ember hiába keresi az ezeknél jóval nagyobb bibliográfiai hagyományokkal és eredményekkel rendelkező Új-Zélandot.) Az ismeretek országoként és azon belül logikus földrajzi bontásban találhatóak a kötetben.

Az összeállító — igen helyesen — nem szorított szigorúan a szorosabb értelemben vett nemzeti bibliográfiákra, hanem felvette munkájába a különböző jegyzékeket is, amennyiben azok jelentős előzményt, ill. kiegészítést tartalmaztak. Belekerültek továbbá kereskedői és könyvtári katalógusok is, ha ezek adatai megbízhatónak és pótlásjellegűeknek bizonyultak. A speciális kiadványok területéről csak a periodikák és az egyetemi disszertáció jegyzékei foglalnak még itt helyet. A kéziratokra és az őnyomatványokra vonatkozó irodalom ezzel szemben — a bevezető szöveg szerint — tudatosan figyelmen kívül maradt. (A lengyelországi rész bevezető összefoglalásában (176. l.) az ottani összesített őnyomatványkatalógus (IP) mégis kiemelést kapott, míg ennek időben és igényességben pontos magyar párja (CIH) ezzel szemben nem került említésre.) Nem maradt viszont ki a másodlagos, ún. szekundér irodalom, amely a nemzeti bibliográfiák megismeréséhez és használatához nyújthat segítséget.

Az anyaggyűjtés időhatára általában az 1980. év vége, de néhány mű — amennyiben fontosnak bizonyult — az ezt követő időből is helyet kapott. A művek ismertetése inkább leíró, semmint értékelő jellegű. Jól érzékelhető ezen a szerkesztő ama igyekezete is, hogy az ismertett művek használatát minél jobban megkönnyítse: az olvasó világosan lássa, hogy mit és hol remélhet, ill. azt hogyan találhatja meg. Az országon belüli csoportosítás, amennyiben erre a művek száma miatt szükség volt, minden esetben a felsorolt kiadványokhoz igazodik. Ennek szempontja hol történeti, hol területi, hol pedig tartalmi. Egy-egy csoporton belül általában az időrend a jellemző. Az ismertetésre került kiadványok száma megközelíti a háromezretet (2950).

A fenti általános szempontok előrebocsátásával érdemes szemügyre venni a Magyarországról szóló 22. részt (194—204. l.). Az európai országok többségénél és az USA esetében rövid történeti áttekintés található a nemzeti bibliográfia fejlődéséről. Ez olvasható egy egész lap terjedelmében a magyar fejezet élén is. A tömör, összefoglaló stílus bemutatására, amely az egész kiadványt jellemzi, érdemes ennek első két mondanát idézni: „Az ország mozgalmas történelmi múltja és a határain túl egyre kevésbé értett és beszélt nyelve miatt sokáig nem lehetett nemzeti irodalomra és

annak feltárására gondolni. Mégis vannak ilyen összefoglalások, és ezek — összehasonlítva más országokkal — éppenséggel nem is később keletkeztek.” Ezt követően Czvittingertől egészen a Magyar Nemzeti Bibliográfiának az 1921—1944 időkörből még hiányzó úrének most folyó kitöltéséig olvasható sommás összefoglaló. Ebben még olyan részlet is megtalálható, mint amilyen az első hazai nyomtatvány megjelenése: *Chronicon Hungarorum* 1473.

A kisebb betűfokozattal szedett szekundér irodalomban olyan munkák találhatók, mint pl. Moravék Endre német nyelvű összeállítása a magyar könyv- és könyvtárügy szakkifejezéseiről és rövidítéseiről (Wien, 1958). Miután külföldi munkáról van szó, érthető, hogy kiemelésekre kerültek a nem magyar nyelvű áttekintések a hazai irodalomról Bakó Elemér (1973) és Kabdebó Tamás (1980) tollából. Feltűnő, hogy a szerzői lexikon címszó alatt csak Tezla Albert angol nyelvű kötete nyert említést (1970), míg Szinyei József monumentális biobibliográfiája, ill. Gulyás Pálnak ehhez kapcsolódó kiegészítése figyelmen kívül maradt. (Ugyanakkor pl. a legközelebbi szomszédságból a csehszlovák és jugoszláv szakirodalom jóval szűkebb körű kiadványai viszont szerepelnek.) Bekerült az Akadémiai Kiadó 150. éves összefoglaló katalógusa (1978), míg az ezt szélesebb körben folytató és folyamatosan kiadásra kerülő *Books from Hungary* nem, jöllehet a pontosan azonos jellegű *Romanian Books* ezzel szemben igen.

Domay kötetére jellemző az a rendkívüli igényesség, hogy a magyar nemzeti bibliográfia legrégebb korszakának (1743 1860) tárgyalásánál még olyan részletet is bemutat, mint amilyen a Sztripszky-féle RMK-pótlás utánnyomásának (1967) végéhez csatolt Dézsi-féle „Supplementum ineditum”, amelyet még a hazai szakkörökben sem mindenki ismer. Csaknem egy egész lapot tölt be az RMNy igen alapos, főleg annak besorolási rendjét ismertető leírás. Kár, hogy hiányzik belőle egyetlen, de igen fontos szó: az, hogy *valamennyi* példányból ismert régi hazai nyomtatvány címlapja reprodukálásra került. Ez a körülmény ugyanis módszertanilag teremtett új helyzetet a válogató illusztrálással szemben.

Aki olvasgatni szokott magyar nyelvű címekeket és neveket a külföldi szakirodalomban, annak már szükségyszerűen hozzá kellett szoknia a számtalan

és nemritkán bosszantó elíráshoz. Ezek után igen kellemes meglepetésként hat a magyar szövegrészek szinte hibátlan közlése. (Egyedül Jóború Magda neve szerepel „Jaboru”-ként (204. l.), a mutatóban (356.) is.) Ennek a feltűnően jól sikerült igényességnek a magyarázata az, hogy a magyar nyelvű címek átnézésére, amint ezt a szerző bevezetőjében köszönettel emelte ki (XII. l.), a magyar nyelv és irodalom nagy angol ismerője és barátja, Geoffrey J. Arnold végezte a British Libraryban. Az RMNy ismertetésére visszatérve, ott még olyan kiegészítő segítséget is kap Domay kötetének használója, mint Gulyás Pál XV—XVI. századi hazai nyomdattörténetére (1931) és e sorok írójának az OSzK 1967. évkönyvében az RMNy szerkesztési problémáiról szóló kis eszmefuttatására történő pontos bibliográfiai hivatkozás. (Kár, hogy Gulyás munkája mellett nem nyert feltüntetést Fitz Józsefnek e témára vonatkozó, ugyancsak igényes, de immár még újabb kötetei.) Az 1945 utáni kurrens és retrospektív magyar nemzeti bibliográfia nem egyszer meglehetősen szövevényes rendszeréről éppen olyan világos képet lehet kapni, mint az 1860—1944 közötti korszakról.

A magyar rész — bár nem egyszer kritikus és ugyanakkor szükségyszerűen elnagyolt — fenti bemutatása azt kívánta szolgálni, hogy érzelhetővé váljék, milyen rendkívül értékes és hasznos kézikönyv látott napvilágot az egész világra vonatkozólag. Nem csupán a harmadik világ nemzeti bibliográfiáinak különben sok vonatkozásában ismeretlen helyzetéről kap az olvasó hasznos áttekintést, hanem a nagy és fejlett országok esetében is, ahol nemegyszer a bőség zavara akadályozza különben a tisztánlátást. A jó rendszerezés és a pontos, lényegretörő ismertetés kitűnő segítséget nyújt a tájékozódásban.

Az óriási anyagnak összegyűjtésében és csoportosításában biztos alapot nyújtott Domaynak a British Library — legalábbis ebben a vonatkozásban — ma is teljességre törekvő állománya és kitűnő katalógusrendszere. A német szerző hálája nem maradt el, hiszen művét ennek a nagy londoni könyvtárnak ajánlotta. Mindezek ellenére az egyenlenségek és a határterületek következetes kijelölése a gyakorlatban szinte megoldhatatlan feladatot jelenthetett. Így vált lehetségessé, hogy a magyar rész ismertetése kapcsán ki lehetett pécézni egy-két hiányosságot és nem túl jelentős

következetlenséget. A kiadványra azoban nem ezek az ilyen apró fogyatékoságok a jellemzők, amely ilyen valóban teljesen nemzetközi és rendkívül heterogén anyag esetében szinte elkerülhetetlen, hanem az egész világra kiterjedő, mintaszerű és az eddigi ilyen jellegű összeállításokat majd minden vonatkozásában jelentősen túlszárnyaló áttekintést nyújtó kézikönyv volta. Ennek a kötetnek tehát nem csupán a világ nagyobb könyvtárai, de minden magára valamit is adó, jelentősebb gyűjtemény, valamint a könyvtári ismereteket közlő oktatási intézmények kézikönyvtárából sem szabad hiányoznia.

BORSA GEDÉON

Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois.
[Luxembourg] 1986 Éditions du Cercle Jaillot. 207 l. — 25 cm.

Az emberek jelentős része mindig is szívesen jelölte meg tulajdonjogát könyveiben. A kéziratos bejegyzések mellett a könyvnyomtatás felfedezését követően hamarosan elkészült az első többszörözött ex libris. Az ilyen, többnyire kisméretű nyomtatványokat a könyvbe ragasztják a tulajdonos jelölésére. Elterjedtségük és használatuk különösen a 19. század végétől jelentős. Számuk ma az egész világon már bizonyosan meghaladja a 200 000-et. Akárcsak a bélyegeknél, az ex libris-nek a gyűjtése is hamarosan kedvelté vált. De amíg a bélyegek kibocsátása — a pénzveréshez hasonlóan — az állami szuverenitásnak egyik jellegzetesen mai kelleke, addig egy új ex libris készítése bárkinek jogában és módjában áll minden számbeli korlátozás nélkül, aki csak ennek költségeit tudja és akarja vállalni. Tervezésével és megajzolásával a képzőművészek széles köre foglalkozott Dürertől Picassóig.

A tulajdonos, akinek a nevét az ex libris feltünteti, hiszen éppen ez ennek a kisgrafikai alkotásnak az értelme, és a művész az a két fontos elem, amely köré az ex librisek rendszerezése és áttekintése csoportosítható. Mindkettőnél jelentős szempont lehet a nemzeti hovatartozás. Így természetesen, hogy az ex librisek országokénti áttekintése is kívánatos. Ez történt most Luxemburg esetében. A teljességre való törekvés helyett az igényes válogatás jegyében készítette el ezt az

összeállítást Émile van der Veken. Az ő neve jól cseng a nyomtatványok történetével foglalkozók körében, hiszen ő ennek a kis országnak könyvtörténetével kapcsolatos számos kötetnek a szerzője, amelyet Magyarországon is ismernek és forgatnak. Elég legyen itt ezek sorából példálózva néhánynak megemlézése: a luxemburgi nemzeti könyvtár 15—16. századi kiadványainak jegyzéke (1968), az ősnymtatványainak katalógusa ugyanennek a gyűjteménynek (1970), továbbá jelentősebb könyvkötéseink bemutatása (1972), az 1800 előtt tevékenykedett luxemburgi nyomdászok és termékeik áttekintése (1968). Amint látható, a szerző tevékenységi körébe pontosan belevág ez az újabb könyve, amelyben 90 ex libris reprodukcióját adta közre, amelynek tulajdonosa, ill. művésze luxemburgi.

A rövid bevezetésből kiderül, hogy összeállítása ilyen igénnyel és terjedelemben úttörő jellegű, hiszen a téma részleteinek megtárgyalására korábban csupán egy-két szakcikk vállalkozott. A

nevesebb személyekre vonatkozó rövid ismertetést a megjelentetés technikájára vonatkozó rövidítések jegyzéke követi. Ez az 1958. évi nemzeti ex libris kongresszus ajánlásán alapszik, amely immár egységesen jelöli a különböző sokszorosítási módszereket (mélynyomás, magasnyomás, könyomás, szitanyomás, fotóreprodukció stb.), ill. azok fajtáit (autotipia, heliogravura, ofszet stb.). Az említett 90 reprodukció mellett tehát feltüntetést nyert a tulajdonos és a művész neve mellett a technika említett rövidítésén kívül az ex libris létrejöttének időpontja is. A kötet végén áll — a művészeknek és a tulajdonosoknak névsorát követően — a nemzetközi ex libris irodalom legfontosabb műveinek válogatott jegyzéke. A kifejezetten bibliofil igényű, izléses kivitelű kötet, amelynek színe a kötéstől a nyomtatásig (!) a zöldnek különböző árnyalatait tükrözi, 550 számozott példányban készült.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. január 12. — Terjedelem: 12,25 (A/5 iv)

88.17300 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ósnyomtatványok példányai	95
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig	140
<i>Rády Zoltánné</i> : Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben	156
<i>Pogány György</i> : Fitz József és a Magyar Bibliofil Társaság	169

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fabó Edit</i> : A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra	186
<i>Gömöri György</i> : Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben	196
<i>Fekete Csaba</i> : Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete	199
<i>Kathona Géza</i> : A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai	201
<i>Mátay Melinda</i> : Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból	202
<i>Fehér Katalin</i> : A 18. század végi sajtó a nevelésről	205
<i>Rászlai Tibor</i> : Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye	209

FIGYELŐ

<i>k. gy.</i> : Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom	213
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte der österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert	214
<i>Fried István</i> : Göttinga és a magyarok	217
<i>Kókay György</i> : A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén	220

SZEMLE

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. Szerk. Börzsönyi József. Bp. 1986. (<i>Varga Imre</i>)	225
Deme Zoltán: Verseggy könyvtára. Bp. 1985. (<i>Hopp Lajos</i>)	226
F. Csanak Dóra: Fülep Lajos hagyatéka. Bp. 1984. (<i>Fülep Katalin</i>)	227
Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratosa hagyatéka. Bp. 1986. (<i>Kóhegyi Mihály</i>)	229
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Firenze, 1985. (<i>Érszegi Géza</i>)	230
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. (<i>Borsa Gedeon</i>)	231
Vekene, Emile van der: Lex-libris luxembourgeois. 1986. (<i>Borsa Gedeon</i>)	233

SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Les spécimens des incunables hongrois.....	95
<i>Kovács I., Gábor</i> : Histoire des calendriers hongrois des débuts jusqu'en 1730.....	140
<i>Rády, Mme Zoltán</i> : La bibliothèque de Lipót Rottenbiller en 1849.....	156
<i>Pogány, György</i> : József Fitz et la Société des Bibliophiles Hongrois.....	169

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fabó, Edit</i> : Livres et bibliothèques arabes aux 8—10 ^{es} siècles.....	186
<i>Gömöri, György</i> : Le blason et une note manuscrite de Balassi dans un album de Breslau.....	196
<i>Fekete, Csaba</i> : Un volume encore existant de la bibliothèque de Lukács Egri.....	199
<i>Kathona, Géza</i> : Les éditions parues en 1587 et 1667 du catéchisme luthérien de la Zips.....	201
<i>Mátay, Melinda</i> : Un morceau de la littérature d'école du XVIII ^e siècle.....	202
<i>Fehér, Katalin</i> : La presse de la fin du 18 ^e s. sur l'éducation.....	205
<i>Rászlai, Tibor</i> : La collection militaire de la bibliothèque de Kossuth.....	209

CHRONIQUE

<i>k. gy.</i> : Le périodique hongrois est vieux de 200 ans.....	213
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte der österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert.....	214
<i>Fried, István</i> : Göttingen et les Hongrois.....	217
<i>Kókay, György</i> : À propos de l'édition chrétique Bessenyei.....	220

REVUE

Catalogue des manuscrits de la Grande Bibliothèque de la Province d'en-deçà de la Tisza de l'Eglise Calviniste (Sárospatak) Réd. Börzsönyi, József. Bp. 1986. (<i>Varga, Imre</i>).....	225
Deme, Zoltán: La bibliothèque de Verseggy. Bp. 1985. (<i>Hopp, Lajos</i>).....	226
F. Csanak, Dóra: Le legs de Lajos Fülep. Bp. 1984. (<i>Fülep, Katalin</i>).....	227
Mart, Hildegard: Le legs manuscrit d'Ákos Dutka. Bp. 1986. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>).....	229
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Firenze, 1985. (<i>Érszegi, Géza</i>).....	230
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. (<i>Borsa, Gedeon</i>).....	231
Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois. 1986. (<i>Borsa, Gedeon</i>).....	233